ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2018 N 3 (18)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
THE JOURNAL HAS BEEN PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2018 Թ. N 3 (18)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

Brun S. – Chalcedonian Orthodoxy in the Kingdom of Armenia 5

Melkonyan A. – The Historical Significance of the Proclamation and Formation of the Republic of Armenia 1918–1920 32

Aghasaryan V. – The Main Stages of the Formation of the Kurdish Nationalism in Iraq and Iran after the Second World War 43

Սվազյան Հ. – Հոգևոր իշխանության առաջնորդանիստ կենտրոնները հին և վաղ միջնադարյան Աղվանքում (II–IX դարի սկիզբ) 53

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Վ. – Հարավարևմտյան Հայաստանի ազատանու դիմակայությունը սելջուկ-թուրքերին (XI դարի 70-ական թթ. – XIII դ.) 66

Մովսիսյան Ֆ. – Մասոնությունը հայոց մեջ 77

Алексанян О. – Армяне в русском Туркестане: расселение и вклад в развитие края 98

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · POLITICAL SCIENCE

Manucharian H. – The Mythological, Epic, Historical and Religious Layers in the Origin of the Armenian National Ideology 109

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

Худавердян А. – Об этногенетических связях переднеазиатских (арменоидных), кавкасионских и понтийских популяций 128

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

Asatryan A. – Ohannes Tchekidjian's Contribution to Armenian Music Art 153

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

Svazlyan V. – The Oral Tradition of the Repatriate Moussadaghians and Their Social Adaptation in Soviet Armenia (Dedicated to the 70th Anniversary of the Repatriation) 171

Խաչատրյան Լ. – Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն Աստվածաշունչ Մատյանում .. 194

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ · REPORTS

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի 75-ամյակը 207

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

Khosroeva A. – **Abel Manoukian** *“Bearing Witness to Humanity: Switzerland’s Humanitarian Contribution during the Armenian Genocide in the Ottoman Empire 1894–1923” Munster* 214

Hovsepyan L. – **Aelita Dolukhanyan**. *Les arménistes français (XIX^e^–XX^e^ siècles)* 222

ՀՈԲԵԼՅԱՐՆԵՐ · JUBILEES

Ականավոր արևելագետը (Վահան Բայբուրդյանի ծննդյան 85-ամյակին) 228

Սարգիս Հարությունյան. Ներհուն հայագետը՝ իր մնայուն վաստակով (ծննդյան 90-ամյակի առթիվ) 233

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

CHALCEDONIAN ORTHODOXY IN THE KINGDOM OF ARMENIA

The Church Hierarchy, Aristocracy and Communities of the Byzantines and the Chalcedonian Armenians in the 12th–14th Century Cilicia

BRUN S.

The article is dedicated to the role of the Chalcedonian Orthodox in the social, political and ecclesiastic life of the Cilician Kingdom of Armenia. For a scholar, engaged in the Middle Ages and the Christian East, it is easy to notice, that a major part of research papers, books and other written works, dedicated to Cilician Armenia, deal either with the culture and history of the Armenians (almost exclusively – the Miaphysite Armenians), or with the Latin Crusader influence and presence in the region. The role of Eastern Orthodox Christians – Byzantines and the Chalcedonian Armenians – remains largely underestimated and unstudied. Meanwhile, barons (or the *ishkhani*), belonging to the "Greek" Church, formed a highly influential faction of the Armenian Kingdom's aristocracy, no less than the Franks. The "Greek" townspeople and feudal lords proved to be the dominant force in such major centers as Tarsus and Anazarb; this was especially evident during the civil wars, which ravaged the Kingdom in the 13th century. The Kings of Armenia, despite their devotion to the Armenian Apostolic Church and their political allegiance to Rome – played a crucial role in the restoration of the Orthodox Patriarchate of Antioch in the Levant; they allowed for the Orthodox Patriarchs to reside or even be elected in their realm, patronizing the monasteries and diocese of the Chalcedonians. The history of the Eastern Orthodox Christians in Cilician Armenia – which can only be traced through Miaphysite (Armenian, Syriac) and Latin narrative sources – significantly expands our timeline of the

Byzantine secular and ecclesiastic dominance in the northern part of the Levant, bringing the terminus ante quem from the 11th–12th centuries to the first part of the 14th century.

Among the various Christian States, which sprang up within the Middle Eastern provinces of the former Byzantine Empire in the 11th–12th centuries, a very special place is occupied by the Kingdom of Armenia (Regnum Armeniae), also known as Cilician or Lesser Armenia. For almost two centuries (since the late 12th and until the later part of the 14th) this state – recognized by the Pope of Rome and the Holy Roman Emperor as a Western "kingdom" (*regnum)* – united the Armenian, Byzantine, Syriac, Frankish, Italian, Turcoman and Jewish peoples who inhabited the Cilician Plain, Eastern Isauria, the Taurus, Anti-Taurus and the Amanus Mountains, significant parts of northern Syria. The Armenian Kingdom also sustained the closest possible ties with the Crusader States, and is even sometimes listed as one of them. The influence of the Franks of Outremer was evident in the state and court organization, as well as in the military, economic, cultural and artistic life of Armenian Cilicia[1]. Today, the presence of the Franks, their military orders, the Latin Church and Italian colonies in Cilician Armenia is well described in a wide array of studies and publications. Meanwhile, Byzantine influence and the role of the Eastern Orthodox Christians – the Byzantines and Chalcedonian Armenians – in the history and cultural landscape of the Kingdom of Armenia remains largely underestimated and unstudied. Neither the Empire of the Angeloi Dynasty, nor its successors – the Empires of Nicaea and Trebizond – could exert any dominant form of influence over Cilician Armenia. Nevertheless, Armenian monarchs (both the Roupenids, and their successors – the Hethumids and the Lusignans) provided significant patronage to the Eastern Orthodox Church, while various Armenian, Syriac and Latin authors provide numerous accounts of influential "Greeks" among the aristocracy, military and cities of the Kingdom.

To provide the necessary historic context, let us remind the reader that since the 960's Cilicia, after three centuries of Arab domination, was retaken by the

[1] It is noteworthy that the rulers of the Cilician Kingdom preferred to be known exclusively by the Western European title of rex. Even in Byzantine sources, namely in the History of Gregory Pachymeres, the King of Armenia – Levon II – is referenced to by the title of ρηγος (the Greek transliteration of the Latin title rex), not as a βασιλέας. See: **Georgius Pachymeres.** *De Michaele et Andronico Paleologis.* – Bonn, 1835. – Lib. VI, P. 429.

Byzantine Empire – a crucial point in the Byzantine *Reconquista*, led by the Emperor Nikephoros II Phocas. The Muslim population was faced either with forced conversion to the Christian Faith, enslavement, exile or death. During the following century, the regions and cities of Cilicia were re-populated with Christians – either Byzantine Greek settlers, hailing from the Balkans and western Asia Minor, or the Armenian migrants, who came in greater numbers after the Empire's annexation of Vaspurakan (under Basil II in 985) and the Kingdom of Ani (under Constantine IX Monomachos in 1045). By the end of the 11th century, Cilicia turned into an almost exclusively Christian region, inhabited by Greeks and Armenians. With the fall of the Byzantine rule in the Levant and the destruction of the de facto independent state of Philaretos Brachamios (in the 1070's–1080's) the Seljuk Turks occupied the Cilician Plain, while the mountainous regions remained under the rule of the Armenian Princes, namely the Roupenid Dynasty, with their stronghold of Vakha in the eastern part of the Taurus, and the Hethumids, whose capital was the fortified town of Lampron. The Seljuk rule on the Cilician Plain did not prove to be a long one. By the fall of 1097, the forces of the First Crusade liberated Cilicia from the Saracens[2]. The liberation from the Seljuks did not bring peace to this part of the Christian world. During the entire 12th century three Christian states – the Byzantine Empire, the Crusader Principality of Antioch and the Armenian Roupenid "Lordship of the Mountains" – fought for the control of the rich vales, plains and cities of Cilician Armenia. In this paper, there is no need to give a full (or even a brief) report on the series of Frankish, Armenian or Byzantine campaigns in the Cilician Plain. To give at least some idea as to the intensity of the wars between the three Christian states for Cilicia, one might simply note that within the span of 85 years Tarsus passed from one party to another 12 times[3], Adana – 16 times[4], Mamistra – 15[5]. By 1183–1185

[2] Of course, one cannot help mentioning the fact that it was in Cilicia that the Crusaders first came to infighting. The forces of Baldwin of Boulogne (later to become the founder of the County of Edessa and the first King of Jerusalem) came to blows with Italo-Norman Crusaders let by Tancred (who would soon become the founder of the Principality of Galilee and Prince of Antioch) for the control of Tarsus and Mamistra.

[3] The Byzantine Empire was forced to reclaim the city over five times (in 1100, 1104, 1137, 1173), the Franks of Antioch took control of it three times (1101, 1109, 1178/1180) and the Armenians – four times (1131, 1152, 1171, 1183).

the hegemony in both the mountain regions and the Cilician Plain – was in the hands of the Armenian Roupenid Dynasty[6]. The last male ruler of the Roupenid dynasty – Levon I/II the Magnificent – renounced the traditional titles of "baron" and "Lord of the Mountains", borne by his predecessors, in favor of a new and far grander title; on January 6th, 1198 he was proclaimed King of Armenia, receiving the golden crown and scepter from Pope Innocent III and the Holy Roman Emperor Henry VI.

From the moment of his coronation and anointment as Levon I the Magnificent, performed in Tarsus by the joint papal/imperial legate Conrad, the Archbishop of Mainz, and Armenian Catholicos Gregory VI, the state ruled by the Armenian monarchs of the Roupenid and Hethumid dynasties, as well as by the Franco-Armenian line of the Lusignan family was known as *Regnum Armeniae*, the Kingdom of Armenia. Yet this Kingdom, which indeed became the prime center of the Armenian culture, art, Church and state, cannot be exclusively tied to one ethnos. The mountain regions of the Taurus and Anti-Taurus, the fertile lands of the Cilician Plain, the vales of northern Syria were inhabited by a multitude of peoples and religious groups, each one playing its own and distinct role in the life and cultural landscape of the Armenian Kingdom. Despite the Byzantine genocide of the 10th century, one could still find a Muslim presence in Cilicia; Turcoman herdsmen came down from Anatolia, while Arabs came from Syria and Egypt either for trade or for their pilgrimage to Tarsus, to the tomb of the Caliph Al-Mamun and to the burial places of Forefather Seth and Prophet Daniel. The larger cities housed Jewish communities. But the major part of the population remained Christian. Syriac Miaphysites sustained several dioceses and monasteries, situated mostly in the Eastern Part of the Cilician Plain. The Latin

[4] The Byzantines took the city six times (1100, 1104, 1137, 1138, 1144, 1158), the Antiochian Franks – five times (1101, 1109, 1136, 1143, 1185), the Armenians – four times (1131, 1151-1152, 1157, 1186) and the Rum Turks briefly conquered and ravaged the city once (1138).

[5] Six times to the Byzantine Empire (1100, 1104, 1137, 1144, 1158), five times – to the Principality of Antioch (1101, 1109, 1136, 1143, 1185), four times to the Armenians (1131, 1151-1152, 1167, 1186).

[6] In 1183 Prince Bohemond III of Antioch sold Tarsus and the surrounding region (which he received from his brother-in-law, the Byzantine Emperor Manuel I Komnenos) to Roupen III, the Armenian Lord of the Mountains. By 1186, after an unsuccessful attempt at occupied cities and vales of the eastern Cilician Plain, the Prince of Antioch was finally forced to completely cede the region to the Roupenids.

Christians, even after the fall of Frankish domination in Cilicia, retained an influential presence within the region. Frankish knights, sergeants, burgesses and pilgrims flocked to the rich lands, held by the Lords of the Mountains and Kings of Armenia, receiving both estates and money fiefs. Some of the kingdom's castles and fiefs were held by the Military Orders – Templars, Hospitallers and Teutonic Knights[7]. The Italian Merchant Republics (especially Genoa) established their colonies in the major trading towns – Tarsus, Mamistra, Ayas. Yet a major part of the population was comprised of the Eastern Orthodox (Chacledonian) Christians – Byzantine Greeks, Chalcedonian Armenians and Syrian Melchites.

Unfortunately, in an effort to make an accurate description of Eastern Orthodox presence in Cilician Armenia, a scholar is faced with a nearly complete absence of material sources – architecture, painting, written works, decorative art. This can be explained by the sad and evident fact that the cities and monasteries of Cilicia were viciously ravaged and later – completely destroyed during the Mameluke raids and conquests of the 13th–14th centuries[8]. Despite this devastating loss, the surviving narrative sources shed light on the life and status of the Eastern Orthodox Christians in *Regnum Armeniae*. The credibility and value of these surviving texts is doubled by the fact that they were written not by Byzantine apologists, but by Miaphysite or Latin authors, who were more than critical of the "Greeks" and had no reason to overemphasize their prominence. Scraping up and analyzing these – often brief and scattered – fragments, one quickly comes to the realization that the Armenian adherents of the Chalcedonian Faith, along with their Byzantine Greek compatriots, formed a significant force within Cilicia; a force that either enjoyed the patronage or provoked fear and wrath of the Kings of Armenia.

Judging by the surviving chronicles and other, sometimes quite fragmentary sources, it seems that the majority of Cilicia's "Greek" population was concentrated in the cities of Tarsus, Pompeiopolis (today known by its Turkish name of Soli), in and around Seleucia Isaurica, or farther east – in the fertile

---

[7] For example, the Knights of St. John held the Lordship of Seleucia – a rich coastal town, situated to the west of Tarsus and populated predominantly by the Greeks.

[8] These catastrophes obviously led to the desolation of all Christian communities, not only the Eastern Orthodox (Greek, Chalcedonian Armenian, Melchite, Georgian), but also the vast majority of the monasteries and churches, which belonged to the Armenian Apostolic, Syriac and Latin Churches.

plains between the rivers Sarus and the Pyramus (Jeihan) and within the cities of Adana and Mamistra. A strong presence of the Byzantine Greeks and Chalcedonian Armenians was also sustained in the northeastern part of the Cilician Plain – in Anazarb[9], and even further north, in the Kingdom's capital – Sis[10]. The presence of the Eastern Orthodox in Cilician Armenia was not limited to the lower classes – merchants, artisans, townspeople and farmers.

Byzantine Greeks and Chalcedonian Armenians comprised a significant part within the realm's feudal aristocracy and military. Armenian and Syrian chronicles hold numerous mentions of Cilicia's princes or barons, who adhered to the "Greek" Church. Among the 30 barons (or *ishkhans*), who paid homage to Levon I the Magnificent at his coronation in January, 1198, seven belonged to the Byzantine or Chalcedonian Armenian aristocracy. According to the list of barons, contained in the Chronicle of Pseudo-Sempad, those were Adam, the Lord of Baghras; Azaros, the Lord of Mavolon; Romanos, the Lord of Amida (Amuday); Nikephoros, the Lord of Vergis and Vetine; Christophore, the Lord of Lavzat; the brothers Constantine and Nikephoros, the Lords of Lakraven[11]. Four of the mentioned lordships (those held by Nikephoros of Vergis, Christophore of Lavzat, and the brothers Constantine and Nikephoros of Lakraven) were located in the western part of the Cilician Plain. Romanos held the Lordship of Amida (or

---

[9] The dominant presence of Byzantine Greeks and Chalcedonian Armenians in Anazarb is attested to by the fact that the city remained the seat of an influential Eastern Orthodox Metropolitan Diocese (in 1278 the Metropolitan of Anazarb was one of the two main contestants to the Patriarchal Throne of Antioch), and more importantly – by the fact that the city became the center of the uprising of the Chalcedonian Armenian barons and the Greek population, that took control of the city and rebelled against King Levon II in 1272.

[10] The Latin pilgrim and future Bishop of Paderborn and Utrecht – Wilbrand of Oldenburg, while visiting Sis in 1211, saw the Orthodox Patriarch Simeon II there and noted that he oversaw the local churches and communities of the Greeks, located in the realm's capital city. See: **Wilbrandus de Oldenborg.** *Peregrinatio* // Peregrinatores Medii Aevi Quatuor. – Leipzig, 1864. P. 177–178. Thus, by the 1210's the Kingdom's capital city had a well-off Byzantine community, along with Eastern Orthodox churches and one of the residences of the Patriarch of Antioch.

[11] **Sempad le Connetable.** *Chronique de Royaume de la Petite Arménie* // RHC Arm. I. – Paris, 1869. P. 636–637.G. Dédéyan – in his fundamental study of Pseudo-Sempad's list of barons – clearly emphasized the affiliation of those seven lords with the Greek Orthodox faction of Cilicia's aristocracy. See: **Dédéyan G.** *Les listes «féodales» du pseudo-Smbat* // Cahiers de civilisation médiévale. 1989. Vol. 32 (№ 125). P. 40–41.

Amuday), on the river Pyramus, to the north of Mamistra. Azaros held the northern Lordship of Mavolon in the Anti-Taurus – quite far from the other Byzantine and Chalcedonian Armenian lords. Last but not least, Adam held Baghras, the Syrian Gates (the Mountain Pass of Al-Balan) and a significant part of the Amanus Mountain Range, guarding the southeastern provinces of the realm, which adjoined the Principality of Antioch. Besides this critically important lordship, Adam also held other fiefs; according to the *Chronography* of the Syriac author Bar Hebraeus, he owned several castles and rich lands of the coasts of the Cilician Plain[12].

Adam of Baghras deserved to be mentioned with greater detail, since no other Armenian, Byzantine or Frankish baron of Levon I the Magnificent wielded more influence, nor achieved a higher status at the Royal Court. The fact that Adam belonged to the Eastern Orthodox (Chalcedonian) Church is clearly stated in the Armenian chronicles, most notably in the Armenian version of Michael the Syrian and in the Chronicle of Kiriak of Gandzag[13]. King Levon I entrusted Adam with the defense of the regions, bordering the Principality of Antioch; it was Adam, the Lord of Baghras, who bore the brunt of the War for the Antiochian Succession (1198–1216), organizing both the offensive campaigns and defending the Kingdom from Frankish and Saracen invasions, led by Prince Bohemond IV of Antioch and Az-Zahir of Aleppo. In the early 13th century, Levon I the Great made Adam of Baghras the Seneschal of Armenia, and in 1219 the dying monarch entrusted his faithful Chalcedonian Armenian friend with the entire kingdom and his young daughter – the 8-year-old Queen Isabel (Zabel). Thus, the Eastern Orthodox baron became the regent and de facto ruler of all the Christian lands from Anti-Taurus in the north to the Mediterranean Coast in the south, from the borders of Isauria in the west to the Euphrates in the east. Adam of Baghras – the seneschal and bailli of the Kingdom of Armenia – was in fact one of the three great Chalcedonian Armenians, who ruled significant parts of the Near East, along with Philaretos Brachamios († 1087) and Ivane I Zakarid († 1227). He also became the last Byzantine Christian, who truly dominated the Levant. Yet his rule was

[12] "Sir Adam, the Bailli, Lord of the Fortresses on the coast" – that is how Bar Hebraeus calls the Chalcedonian Armenian Baron and Seneschal of the Kingdom in his *Chronography*. See: **Bar Hebraeus.** *Chronography* // ed. & trans. E.A. Wallis Budge. London, 1932. P. 437.

[13] For the multiple references and mentions of the fact that Adam "professed the Greek faith" see: **Dédéyan G.** Op cit. – P. 31.

short-lived. In 1221, Adam was killed by the Assassins, possibly acting under the orders of the Hospitallers, since the Order of St. John supported the claims of Queen Isabel's rival – Raymond-Roupen, the former Prince of Antioch and junior King of Armenia[14]. The assassination took place in Sis, near the Syriac Church of St. Bar Sauma[15].

Seneschal Adam's death did not put an end to the active participation of the "Greeks" in the war for the throne of Armenia. While the regency and guardianship of the young Queen passed to the fervent Miaphysite Armenian – Constantine Hethumid, the Lord of Barbaron – many representatives of the Chalcedonian Orthodox aristocracy, along with the Byzantine Greek population of Seleucia and Tarsus, shifted their allegiance to the Franco-Armenian contender – Raymond-Roupen. Leaving the Fifth Crusade to claim Armenia's throne, Raymond-Roupen sailed north from the Egyptian Delta and landed at Seleucia. The western part of the Cilician Plain became the gathering place of Raymond's supporters, with numerous nobles flocking to his camp; the most important of those was Vahram, the Lord of Korikos and Marshal of Armenia[16]. It is not entirely clear, whether Vahram belonged to the Chalcedonian or Miaphysite factions; one way or another, the "Greeks" played a leading role among Raymond-Roupen's supporters, a role no less inferior than that of the Franks. According to the Chronicle of Pseudo-Sempad, Tarsus peacefully passed to Raymond-Roupen, where he gathered "the princes who were in Cilicia, Armenians and Greeks,

[14] Between 1211 and 1230 the Assassins – whose domain was interlocked between the Hospitaller fortresses from the West and the South (between Marqab and Krak de Chevalier) – became the tributaries of the Order. This period of the Assassins dependence on the Hospitallers coincided with a series of assassinations of various Christian lords in Outremer, who stood in the way of the Order's interests. Raymond de Poitiers, the Bailli of Antioch and the elder son of Prince Bohemond IV (a fierce enemy of the Hospitallers) became the first such victim. The Assassins struck him down at a Mass in the Cathedral of Our Lady in Tartous in 1213. The same fate was suffered by the Latin Patriarch of Jerusalem – St. Albert Avogadro – a stern opponent of the Order's ex jurisdictional status in the Holy Land. Adam of Baghras, the Seneschal and Bailli of Armenia, who blocked the Hospitaller's ally Raymond-Roupen from occupying the throne, became the third major victim in this series.

[15] **Bar Hebraeus.** *Op. cit.* p. 442.

[16] Being desperately in need of Vahram's support, Raymond-Roupen agreed to let his own mother – Alice Roupenid – be wed with the Marshal.

paron Vahram and others (...) some 5,000 men"[17]. Constantine Hethumid went out to meet the enemy, even though his forces were numerically inferior to Raymond-Roupen's army. The battle took place at the crossings of the Pyramus. Raymond-Roupen's forces were completely routed; the survivors and those that kept at least some form of order retreated with the King and the Marshal – taking refuge within the walls of Tarsus. Soon the city was besieged by Constantine Hethumid's army[18]. When the gates of Tarsus were opened by a secret supporter of the Royal Bailli – a man by the name of Basil – Hethumid's Armenian warriors unleashed their wrath on the houses and property of the Byzantine Greek aristocracy and population[19]. Raymond-Roupen – with the last supporters he could gather – fled to the city's citadel. After a few days, he was forced to capitulate. Neither King Raymond-Roupen, nor Marshal Vahram were destined to ever leave the walls of the citadel; both were imprisoned and – by 1222 – killed under the orders of Constantine Hethumid, now the all-powerful Bailli of Armenia.

The Hethumid Dynasty, which gained power and reigned over the Kingdom of Armenia in 1221–1222/1226–1343, was forced to deal with open rebellions and challenges on behalf of the Chalcedonian Orthodox baronage and population. Once – in 1221, when the uncrowned founder of the Hethumid Dynasty and Bailli of Armenia – Constantine, had to take Tarsus by force and to fight King Raymond-Roupen, a claimant supported by Chalcedonian barons and the Greeks of the western Cilician Plain. For the second time – in 1272, when the Chalcedonian Armenian nobility, led by Baron Vahram, rebelled against the newly-crowned King Levon II Hethumid (third ruler and second king of the dynasty), taking the city of Anazarb. According to Bar Hebraeus's *Chronography*, "the nobles of the Greeks of Cilicia acted treacherously against the new king Leo, and when the [people] perceived their treachery, they seized the Baron, their chief. And his companions heard [of it], and they fled to one of the fortresses, and they sent for the Rum

[17] **Bedrosian R.,** ed. *The Armenian Chronicle of Sempad, or of the "Royal Historian*". New Jersey, 2005. p. 104.

[18] A description of the Battle on the Pyramus and the following siege of Tarsus is given in the Chronicle of Pseudo-Smbat. See: ***Ibid.*** p. 104. According to the chronicle, Constantine Hethumid only had 300 knights and men-at-arms, while the army of King Raymond-Roupen had 5,000 men. Although, it is quite likely that the Chronicler – loyal to the Hethumid Dynasty – exaggerated the disproportion, emphasizing the military skill and Divine favor of Constantine.

[19] In the words of Pseudo-Smbat "the bailli and his troops entered the city, looting the Greeks' property". See: ***Ibid.*** p. 104.

Turks for them to come to their help and receive the fortress. Then the king made haste and encamped against the fortress, and the Armenians who were therein seized the Greek nobles and handed them over to the king, and he destroyed them all. And he also destroyed Vahram in the fortress of the city of Anazarb"[20]. It is noteworthy that King Levon II asked the Orthodox Patriarch of Antioch Euphymius I to negotiate with the rebels. Only when Levon II realized that the Patriarch is part of the conspiracy, he forced him to flee to Constantinople[21]. In comparison with the War for the Throne of Armenia (1221–1222), the Anazarb Rebellion of 1272 is less studied and for our particular subject is far more important, since in 1272 the Chalcedonian Orthodox of Cilicia began an uprising not in support of a Franco-Armenian claimant, but tried to take over at least a part of the kingdom on their own behalf. Despite the ruthless suppression of the rebellion and exile of the Patriarch, the Orthodox retained their status in the Kingdom, and their Church still enjoyed the patronage of the Armenian monarchs (which we will examine below).

It is more than evident that the well-being of the Byzantine and Chalcedonian Armenian nobility (not to mention the armed uprisings, which led to the captures of Tarsus in 1221 and Anazarb in 1272) would not be possible, if the Eastern Orthodox Christians had not comprised a notable part of the Kingdom's fighting force. Judging by the list of barons in Pseudo-Sempad's Chronicle, we can deduce that around a quarter of Cilician Armenia's feudal aristocracy belonged to the Chalcedonian Orthodox Church. It is more than likely that this proportion was at least partially sustained during the following decades (if not for the entire history of the kingdom), not only with regard to the higher baronage, but also to the smaller landowners and men-at-arms. For example, Wilbrand of Oldenburg, touring the Cilician cities in 1211–1212, notes that the Citadel of Mamistra was held by the "Greeks"[22]. This eyewitness account clearly indicates that the defense of the city was entrusted by King Levon I to Byzantine troops. This might seem strange, but only to someone who is only superficially acquainted with the history of the Crusades and the Middle East; after all, the stereotype of Byzantines being "effeminate Greeks" who depended exclusively on foreign mercenaries is quite far from the 12^{th}–13^{th} century realities. If one takes into account that at that very

[20] **Bar Hebraeus.** *Op. cit.* p. 527–528.

[21] ***Ibid.*** p. 528. **Georgius Pachymeres.** *Op. cit.* Lib. VI, p. 429.

[22] **Wilbrandus de Oldenborg.** *Op. cit.* p. 176.

period, in another part of Asia Minor, the Byzantine Greeks formed the bulk of a highly efficient army of the Laskarid Empire of Nicaea, it is not surprising that the Kingdom of Armenia could sustain similar troops. Among other fragmentary mentions of the Eastern Orthodox (Byzantine and Chalcedonian Armenian) warriors in the armies of Cilician Kings, one can turn to the war between Hethum I and the Turks (1262), described in the Chronicle of Pseudo-Sempad. The Armenian Chronicler praises a certain "Sempad, Bakuran's and Constantine's brother, who was of Byzantine nationality, who (…) covered the ground with the infidels' corpses"[23]. Judging by the fact that Smbat was an exclusively Armenian name (plus the young warrior was said to be related to King Hethum I), and that he is nevertheless characterized as being "Byzantine" can only mean that Smbat and his brothers belonged to an aristocratic family of the Chalcedonian Armenians.

The prominent role of Eastern Orthodox nobles and warriors in the armed forces of the Cilician Kingdom of Armenia radically expands our understanding and timeline of "Byzantine" domination and intervention in the Middle East, shifting the *terminus ante quem* from the 11th – 12th to the 13th – 14th centuries. The last Chacledonian Armenian ruler to dominate the northern part of the Levant was Adam of Baghras († 1221), not Philaretos Brachamios († 1087). The last appearance of Eastern Orthodox (Byzantine Greek, Chalcedonian Armenian, Georgian) cavalrymen and foot soldiers in the vales of Syria would take place during the wars of the Armenian Kings in the 13th and early 14th centuries, not the campaigns of the Komnenid Emperors – which ended in the 12th century[24]. Greek and Chalcedonian Armenian nobles and men-at-arms, under King Levon I the Magnificent and his Seneschal Adam of Baghras fought in the endless raids and sieges of the War of the Antiochian Succession (1198–1216); under King Hethum I they sacked Aleppo, Baalbek and Damascus (1260) and saved Antioch from the First Mameluke Siege (1262). During the Mongol Invasion of Syria under Khan Munke, the Eastern Orthodox were present in two of the vassal armies of the

[23] **Bedrosian R.,** ed. *Op. cit.* p. 113.

[24] The last appearance of Byzantine warriors in Syria was traditionally linked with the Great Eastern Campaign of Emperor John II Komnenos (1138); in more accurate sources – with the campaign of his son and successor Manuel I Komnenos (1158–1159) or with the intervention of Byzantine forces under the *Doukas* Constantine Coloman during Nur-ad-Din's invasion of Frankish territories in 1163–1164.

Ilkhanate, led by King Demetrios II of Georgia and King Levon II of Cilician Armenia. It was in that campaign, during the First Battle of Homs (1281) that the Christian vassals of the Ilkhanate (which included not only the Frankish and Armenian Apostolic, but also the Georgian, Byzantine, and Chalcedonian Armenian warriors) formed the most trustworthy part of the allied army, which held its own even after the rout of the Mongols. The last battles, fought by the Cilician Greeks and Chalcedonian Armenians (along with other Armenians, Franks, Georgians, Mongols, Turks) during the Syrian Campaigns of 1299 and 1301–1302, were led by the Ilkhanate and its principal vassal – King Hethum II of Armenia.

The history of the Chalcedonian Orthodox Christians in the Cilician Kingdom of Armenia is perhaps best reflected in the status of the Eastern Orthodox Church within the realm. In the 12th–14th, centuries Cilicia was one of the main centers of the Orthodox Patriarchate of Antioch. The Orthodox Church began to once more strengthen its position in the region during the Byzantine Reconquista at the end of the 10th century. The reinforcement of Orthodox dioceses – through the influx of Byzantine settlers and the conversion of Syriac and Armenian Miaphysites – was among the main factors of the Empire's new Byzantinization policy in the reclaimed regions of northern Syria and Cilicia. During the time period of interest (the 12th–14th centuries) the majority of the Patriarchate of Antioch's Metropolitan Archdioceses in Cilicia managed to retain their hierarchy, churches and flock. These included the Metropolitan Archdioceses of Tarsus, Anazarb, Seleucia, as well as other diocesan centers, such as Mopsuestia (Mamistra).

Moreover, during the Second Byzantine Period in Cilicia (10th–11th centuries) some dioceses were elevated to a new and higher status. Thus, in the late 10th century the Diocese of Pompeiopolis was promoted to the rank of Autocephalous Metropolis. The Diocese of Adana received the same honor by the 11th century. Previously, both Sees were suffragans under the Metropolitan of Tarsus. The elevation of the Dioceses of Adana and Pompeiopolis is a clear indication of a significant increase in the numbers and status of the Eastern Orthodox population within the region; if that had not been the case, there would not have been any reason for the remodeling of the traditional structure and honorary titles of the ecclesiastic hierarchy.

The presence of functioning and thriving dioceses obviously indicates that the Eastern Orthodox cathedrals and parish churches could be found in all of Cilicia's

major cities: Tarsus, Seleucia, Anazarb, Mamistra, Adana, Pompeiopolis. Unfortunately, in order to gather at least some ideas as to the number and status of the Eastern Orthodox monasteries and churches in Cilicia, one has to turn almost exclusively to narrative sources; history – mercilessly acting through Mameluke persecutions and Turkish negligence – left us practically no surviving monuments. Nevertheless, in medieval texts Cilician Armenia stands out as a region, filled with monasteries and other Christian shrines. The author of the Armenian Continuation of Michael the Syrian notes that King Levon I the Magnificent, with his numerous and lavish donations, "enriched the monasteries not only of his own subjects (meaning the Armenians – *S.B.*), but the monasteries of foreign Christians – Syrians, Franks and even the Greeks and Georgians, forgetting the evil that they had committed against him personally, the Armenian people and all of the Orthodox" (by the "Orthodox" the Armenian author obviously means the Non-Chalcedonian Orthodox – *S.B.*)[25]. Of course by the "Georgians" the Armenian chronicler can mean both – Georgian, as well as Chalcedonian Armenian monasteries[26].

---

[25] *Chronique de Michel le Grand, Patriarche des Syriens Jacobite*. Venise, 1868. P. 359.

[26] It is well known that the Miaphysite Armenians preferred to call their Diaphysite (Chacledonian) compatriots either "Greeks" or "Georgians" – excluding them from the ranks of "true" Armenians and emphasizing their submission to one of the three Eastern Orthodox Patriarchates (Antioch, Constantinople or Mtskheta).

In the 11th–13th centuries Georgian clerics, monks, scholars, architects and pilgrims flocked not only to the Holy Land, but to northern Syria – the jurisdiction of their Mother Church (Antioch). During the period of the Second Byzantine and Crusader rule, the vales around Antioch and the slopes of Black Mountain sustained several Georgian monasteries: the Kastana Monastery (near the Kastalia Springs in the Daphne Valley), the Monastery of the Mother of God Kalipos on Wondrous Mountain, the monasteries of Tzharota, Tvali, St. Romanos and the Wood of Cross. Georgian monks were among the brethren of the great Lavra of St. Simeon on Wondrous Mountain, occupying one of the three altars of its Cathedral and filling the monastery's library with a grand collection of Georgian manuscripts. The same period saw the rise in Chalcedonian Armenian monasticism in Cilicia, Northern Syria, Eastern Anatolia, the Balkans and Transcaucasia. At the moment of the Seljuk Conquest of Antioch the renowned Byzantine author and monk Nikon of the Black Mountain took refuge in the Chalcedonian-Armenian Monastery of Our Lady of the Pomegranate (Panagia tou Roidiou), located in the Amanus Mountains. In 1238 Pope Gregory IX wrote to all "Greek, Armenian and Georgian abbots and clerics in the city of Antioch and its Diocese", calling them to return to the canonical obedience of the Latin Patriarch and to renounce their allegiance to the Orthodox Primate Simeon II. See: **Auvray L.,** ed. *Les Registres de Grégoire IX*. Paris, 1896. Vol. II, № 4467, c.

Among the Eastern Orthodox monasteries, which survived in Cilicia during the Second Byzantine and Armenian rule, only a handful can either be localized or identified by name. It is known that a large monastery, dedicated to the Holy Virgin, was located in Seleucia. In Tarsus one could visit the Monastery of St. George and the Monastery of St. Eleutherios, which held the martyr's myrrh bearing relics and attracted numerous pilgrims. The Monastery of St. Simeon the Stylite near Anazarb, also known as Simanakala, was renowned for its extensive library, which held numerous Greek books and manuscripts[27]. The ruins of several churches, with Greek inscriptions and fragments of mosaic decoration, were uncovered by Victor Langlois in and around Seleucia in 1851–1852[28]. The Orthodox Cathedral of St. Paul in Tarsus – the historic center of the Archdiocese, rebuilt by the Antiochian Franks – remained (along with other churches and ecclesiastic property) the subject of fierce contention between the Latin and Orthodox hierarchies throughout the entire reign of Levon I. The Latin-Orthodox struggle for the churches of Tarsus occupies an important place in the Armenian King's correspondence with Pope Innocent III[29].

1098. It is clear that these Armenian abbots, in communion with the Orthodox Patriarch Simeon II, were Chalcedonian Armenians. The 13th century Papal address proves that the Monastery of Our Lady of the Pomegranate, mentioned by Nikon of Black Mountain in the 11th century, was not by far the only Chalcedonian Armenian monastery in the region. Taking into account that the Chalcedonian Armenians held entire fiefs and estates in Cilicia, there is no reason to believe that they – for some unknown reason – would refrain from setting up their monasteries within the Kingdom. For more on the Chacledonian Armenians and Georgians in the Latin East, see: **Brun S.P.** *Romei i franki v Antiohii, Sirii i Kilikii XI–XIII vv. K istorii soprikosnoveniya latinskih i vizantijskih hristian na rubezhah Vostoka (The Byzantines and the Franks in Antioch, Syria and Cilicia. 11th–13th centuries. An Outline of Latin-Byzantine Interaction in the East).* Vol. I–II. M.: Maska, 2015. Vol. II, c. 2, p. 136–143.

[27] The Monastery of the Holy Virgin, located in Seleucia, the ruins of which were still known and venerated by the local population in the 19th century as "the place of Mariam", is described by Victor Langlois. See: **Langlois V.** *Voyage dans la Cilicie et les Montagnes du Taurus*. Paris, 1862, p. 184–185. On the Monastery of St. Eleutherios and the pilgrimage to his shrine in Tarsus, see: **Foss C.** 'Pilgrimage in Medieval Asia Minor' in *Dumbarton Oaks Papers*. 2002. Vol. 56. p. 133, 143–144. On the Monastery of St. Simeon (Simanakala), see: **Weitenberg J.J.S.** 'The Armenian Monasteries in the Black Mountain' in *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality. Vol I.* Leuven, 2006. p. 90.

[28] **Langlois V.** *Op. cit.* p. 184.

[29] **Innocentius III Pontifex Romanus.** *Epistolae* // PL. Vol. 216. Paris, 1855.

The thriving state of Eastern Orthodox communities in Cilicia is evidenced by the status of their ecclesiastic hierarchy in the Armenian Kingdom. In 1198, the Orthodox Metropolitan of Tarsus – along with the Armenian Catholicos Gregory V Apirat, the Latin Archbishop Conrad of Mainz and the Syriac Patriarch Michael I the Great – took part in the coronation of King Levon I the Magnificent[30]. Orthodox patriarchs and metropolitans – along with the Armenian, Syriac and Latin bishops – took part in the following coronations of other Cilician monarchs as well[31]. The traditional patronage and the close, rather friendly relations between the Cilician Kings and the Orthodox Patriarchs of Antioch was established by the first King of Armenia Levon I.

In 1210 Simeon II ibn Abu Saib, the Orthodox Patriarch of Antioch, was exiled from his Cathedral city by Prince Bohemond IV, and forced to flee to Cilician Armenia. King Levon I offered the Orthodox First-Hierarch a more than generous welcome. Simeon II was allowed not only to exercise his pastoral authority and to set up his residences in the royal capitals of Tarsus and Sis; he received numerous lands, rents and churches, which were previously under the control of the Latin Archdiocese of Tarsus. In 1212 the King's forces, acting directly under Levon's orders, expelled the Latin chapters from the Cathedral of St. Paul and other churches in Tarsus, transferring them, along with other Catholic property, to the Orthodox Patriarch of Antioch[32].

---

[30] The Armenian Chronicler Kiriak of Gandzag mistakenly calls him "the Greek Patriarch of Tarsus". See: **Guiragos de Kantzag.** *Extrait de l'Histoire d'Arménie* // RHC Arm. I. Paris, 1869, p. 423.

[31] Describing the joint coronation of Hethum I and Isabel, which took place on Pentecost 1226, Bar Hebraeus tells us that the Royal Bailli – Constantine Hethumid – gathered at Tarsus "the Patriarchs, and bishops, and priests; and they crowned her (Isabel – *S.B.*), along with (…) Hethum, and Hethum was proclaimed King". See: **Bar Hebraeus.** *Op. cit.*, p. 428. It is noteworthy that the Syriac Maphrian – a man that would likely neglect the intricacies of ecclesiastic hierarchy – speaks of the "Patriarchs" in plural. This gives us reason to believe that the coronation was attended not only by the Armenian Catholicos Constantine I, but also by one or two other Patriarchs: the Syriac Patriarch Ignatius III David (who was in Cilicia between 1224 and 1226) and the Orthodox Patriarch of Antioch Simeon II ibn Abu Saib. One way or another, the Eastern Orthodox hierarchs must have been present, as representatives of one of the four major religious groups of the Kingdom.

[32] In a letter, sent to King Levon I in 1213, Pope Innocent III gives the following account of the crisis, "I would like to tell you about Tarsus (…); obviously, you decided to give in to an ungodly plan, dividing the lands of the Diocese and providing them to the abovementioned

Being at war with the Antiochian Franks, the King of Armenia was ready to temporarily break his ties with the Papacy in order to win the support of the Eastern Orthodox population of Cilicia and Northern Syria[33]. It is noteworthy that in 1206–1210 precisely the same position and reasoning was upheld by Prince Bohemond IV, who sanctioned the election of Patriarch Simeon II and allowed for the restoration of an Orthodox Patriarchate at Antioch in the first place[34]. The Orthodox Patriarch was, in turn, willing to engage in the closest possible contacts with Levon. On January 6th, 1211 Simeon II, along with King Levon I and the newly-crowned Junior King Raymond-Roupen (the titular Prince of Antioch), the Master of the Teutonic Knights Herman von Salza, the Armenian and Latin clergy, took part in the celebrations of the Theophany at Sis. According to the description of Wilbrand of Oldenburg, who witnessed and took part in the celebrations "the Greeks and their Patriarch went in processions, having prepared a multitude of relics, which they carried with them"[35]. From Wilbrand's description it seems that the Patriarch of Antioch and his clergy preceded the Armenian Archbishop, and went right before the King and his Latin retinue.

Since the early 13th century Cilician Armenia, along with northern Syria and the Lebanese coast (which, until 1289-1291, was under the control of the Franks), became one of the two main centers of the Orthodox Patriarchate of Antioch[36]. As

---

Patriarch (Simeon II – *S.B.*). Your warriors expelled the Latin clergy, whose place was taken by some Greeks". See: **Innocentius III Pontifex Romanus.** *Op. cit.*, № 2, p. 785.

[33] It is also important to note that by 1210 Levon I was already excommunicated by the Roman Pontiff. This was done after the forces of the Armenian King killed several Templars and wounded the Grand Master in an ambush near Baghras. It must be noted that Baghras – one of the two principal points of contention in the Antioch-Armenia Wars – was at that time the fief of the Eastern Orthodox Seneschal of Armenia – Adam.

[34] For this, the Prince of Antioch-Tripoli was, in turn, excommunicated not only by the Latin Patriarchs of Outremer, but also by Pope Innocent III himself.

[35] **Wilbrandus de Oldenborg.** *Op. cit.*, p. 178.

[36] In the centuries of Arab Rule, there were several cultural and political centers, which sought to dominate the Patriarchate of Antioch. These included Antioch itself, Tyre and the Phoenician coast, Aleppo, Damascus and its suffragans, and Edessa (along with other diocese on the Euphrates, such as Raqqa and Harran). During the Mameluke and Ottoman eras, the life of the Orthodox Church of Antioch was dominated exclusively by the power struggle between Aleppo and Damascus, with a lesser input from the coastal dioceses (such as Beirut, Tripoli, Tyre and Sidon). For a more detailed study of the regional power centers of the Church of Antioch, see: **Panchenko K.A.** *Blijnevostochnoe Pravoslavie pod osmanskim vladyichestvom.*

mentioned above, in 1210–1212 the residences of the Patriarch of Antioch and all the East were set up in Tarsus and Sis; a fact that is strongly emphasized in the texts of Pope Innocent III and Wilbrand of Oldenburg. Practically every Patriarch of Antioch, elected in the 13th and the first half of the 14th centuries, had strong ties with Cilician Armenia. Simeon II ibn Abu Saib made Cilicia his main residence in 1210–1217, and during the following years of his tenure (after the transfer of his residence to Nicaea), continued to visit his Cilician diocese and undertake diplomatic missions to the court of the King of Armenia (1218–1242). Patriarch Simeon II played a central role in the negotiations between Emperor John III Doukas Vatzates and King Hethum I of Armenia, as well as in the dialogue on the possibility of restoring communion between the Eastern Orthodox and Armenian Apostolic Churches in 1239[37]. Patriarch Euphymius I of Antioch, after his exile from Frankish territory, came to Cilicia and spent several years there (1264–1272). As was said before, Euphymius I was called on by King Levon II to negotiate with the rebelling Chalcedonian Armenian barons, but after his ties with the rebels were revealed he was forced to flee to Constantinople.

Euphymius's successor – Patriarch Theodosius V Villehardouin – was installed by Emperor Michael VIII Palaiologos and consecrated in Constantinople. Nevertheless, when the news of Euphymius's death reached the Levant, the bishops of the Antiochian Church elected their own candidate for the See of St. Peter; this was one of the Cilician bishops – Theodoritos, the Metropolitan of Anazarb. Yet, on hearing about the enthronement of Theodosius V in Constantinople, Theodoritos of Anazarb withdrew his candidacy in order not to create a schism in the Patriarchate of Antioch[38]. The fact that a Synod of the Church of Antioch was held in Cilicia and that the chosen candidate for the Patriarchal Throne was the Metropolitan of Anazarb – a city that just six years prior was the epicenter of the Byzantine and Chalcedonian Armenian rebellion – clearly indicates that after the execution of the rebels and the exile of the former

Pervyie tri stoletiya. 1516–1831. [Arab Orthodox Christians under the Ottomans. 1516–1831]. Moscow, 2012, p. 190–206.

[37] For more on Simeon II's later missions to Cilicia, see: **Laurent V.** *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Les actes des patriarches III. Les regestes de 1208 à 1309.* – Paris, 1947. № 1278, 1282, 1290; **Hamilton B.** *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church.* London, 1980. c. 12, p. 321.

[38] **Georgius Pachymeres.** *Op. cit.* Vol. I., Lib. VI, p. 436–437.

Patriarch (1272), King Levon II did not continue his persecutions and that the status of the Eastern Orthodox within the Kingdom remained stable. After the death of Michael VIII Palaiologos, Patriarch Theodosius V suffered the persecution of the opponents of the Council of Lyon; he was forced to abdicate and leave Constantinople for Outremer. It was in Outremer that a new Synod of the Church of Antioch elected his successor – Arsenius, Bishop of Tripoli (1282). It is not entirely clear whether the Synod took place in the County of Tripoli or in Cilicia; nevertheless, the new Patriarch of Antioch spent a major part of his five-year tenure in the Kingdom of Armenia. It was his closeness to the Armenians that cost Arsenius his Patriarchal Throne. Despite the fact that Patriarch Arsenius "was a pious and venerated man", whose reputation was upheld throughout the East[39], his close ties with King Levon II of Armenia and Catholicos James I made him an unacceptable figure to Emperor Andronikos II Palaiologos and the Church of Constantinople. Being accused not only of sharing the church revenues with the King of Armenia, but also facing the severe charge of concelebrating with the Miaphysite Armenians, Arsenius was forced to renounce the Patriarchal Throne and his name was removed from the diptychs (1287)[40].

The election of the new Patriarch divided the Church of Antioch. The bishops of Cilician Armenia chose Dionysius I, the Metropolitan of Pompeiopolis, while the bishops of Syria and the Lebanese coast, gathered at Tripoli, elected their candidate – Cyril III, Metropolitan of Tyre, to the Throne of St. Peter. For a long time it was thought that from the moment of the parallel election of Dionysius I in Cilicia and Cyril III in Tripoli (1287), the Church of Antioch remained in a state of schism. Yet K.A. Panchenko proved that Dionysius I and the Cilician bishops renounced their claim in favor of Cyril III, and that the latter was able to achieve recognition in Constantinople, in many ways because of the support of Maria (Rita) of Armenia, the daughter of King Levon II and the wife of Emperor Michael IX. Moreover, for several years Cyril III was unable to receive the formal acknowledgement from the Ecumenical Patriarch Athanasius III, who refused to recognize him as Patriarch of Antioch on the charges of his supposed communion with the Armenians. This clearly indicates that the former Metropolitan of Tyre, installed as Patriarch by the Syrian-Lebanese party, sustained the closest ties and

[39] ***Ibid.*** Vol. II, p. 56.

[40] **Laurent V.** *Op. cit.*, № 1498, 1511, 1568.

more than friendly relations with Cilician Armenia. After the death of Cyril III in 1308 the Eastern See of St. Peter passed once more to Dionysius I (most likely – as part of the previous arrangement between the rival Patriarchs). Dionysius's second election and enthronement took place in the Kingdom of Armenia; only in 1310 would he come to Constantinople, to receive the formal recognition of the Byzantine Emperor and the Ecumenical Patriarch[41]. Dionysius I was succeeded by another Cilician bishop – Dionysius II, the Metropolitan of Mamistra ("the renowned Dionysius" as he is called by the Byzantine courtier and Church History author Nikephoros Kallistos Ksanophoul)[42]. One should note that Dionysius II spent his entire tenure in Cilician Armenia, never leaving either for Constantinople or the Syrian dioceses.

After his death (circa 1322) the Church of Antioch was once more separated by a schism. When the bishops of Cilician Armenia and the Phoenician coast elected Patriarch Sophronius, the former Metropolitan of Tyre, the Orthodox of Damascene Archdiocese, the Hauran and inner Syria refused to recognize him and proclaimed Abu an-Najm al-Arshi, the Metropolitan of Damascus, as their Patriarch[43]. The last Patriarch of Antioch, who had direct and close ties to the Kingdom of Armenia and the Cilician dioceses, was Ignatius II, who assumed the Eastern See of St. Peter in 1344. Patriarch Ignatius II was not only elected by the bishops of Cilician Armenia, but was himself – by birth – an Armenian, which seems to be an exceptionally rare phenomenon among the Patriarchs of Antioch. His election marked the last high point of Byzantine-Armenian interaction; after all, the Armenian Patriarch of Antioch was elected at a time when Cilician Armenia had a former Byzantine general – Guy of Lusignan (who took the throne name of Constantine II) – for its King. Yet his tenure had a tragic end. In 1358–1359 a major part of the Cilician Plain was overrun by the Mamelukes; the weak King Constantine III, unable to stop the devastating campaigns, surrendered Tarsus and Adana to their Sultanate. The Armenian Kingdom of Cilicia began its rapid decline, and among the first to be sacrificed were the predominantly Eastern

[41] For more on Patriarch Dionysius I, see: **Panchenko K.A.** *The Arab Orthodox…* p. 84–85; **Panchenko K.A.** "Dionysius I" in *The Orthodox Encyclopedia.* Tome XV. Moscow, 2007, p. 308.

[42] **Nicephorus Callistus.** *Nicephori Callisti Ecclesiasticae Historiae* // PG 146. Paris, 1865. Lib. XIV, c. 1197–1198.

[43] **Panchenko K.A.** *The Arab Orthodox…* p. 85

Orthodox regions of the plains, with their great cities and Sees. Moreover, the Church of Antioch led the opposition to St. Gregory Palamas and the Hesychast teachings. When the Hesychasts won the upper hand – with the help of the new Byzantine Emperor John VI Kantakouzenos – they began a fierce persecution of their opponents. Patriarch Ignatius II and the Church of Antioch could no longer count on the support of the Empire or the Ecumenical Throne; Cilicia – which had been the main center of the Patriarchate of Antioch for over a century – was on the brink of complete collapse. At that very period, the Orthodox of Damascus finally saw their chance in gaining full control of the Patriarchate. Although the Damascene Melkites had not exhibited any Hesychast sympathies, they "embraced" Palamas and in 1359, at a Synod in Damascus, a significant faction of the hierarchs and clergy of the Antiochian Church deposed Patriarch Ignatius II. Metropolitan Pachomius of Damascus was proclaimed the new Patriarch; the Patriarchate would never be transferred from that Syrian city. Ignatius II fled to the Kingdom of Cyprus, where he was welcomed by King Hugh IV de Lusignan. He spent the rest of his days in Cyprus, enjoying the patronage of the royal family, exercising his pastoral authority over the island's Byzantine and Melchite communities, and retaining the Patriarchal title[44].

Even before the final formation of the Kingdom of Armenia, Cilicia became one of the major centers of interaction and dialogue between the Byzantine and the Armenian Orthodox. This interaction affected not only the socio-political, but also the ecclesiastic and cultural life of the region. For example, services in the Armenian Apostolic Cathedral of Tarsus – the Cathedral of Hagia Sophia and St. Peter – were celebrated in two languages – Armenian and Greek[45]. The double consecration of the Armenian Cathedral in Tarsus – in honor of both Hagia Sophia and the Apostle Peter – naturally and symbolically reflected the two main fronts of cultural and socio-political interaction of the Cilician Kingdom and the Armenian Church in the region; with the Latin world, represented by both – Western Europe (with Rome and its great See of St. Peter), and Outremer (with

---

[44] ***Ibid.*** p. 85–86.

[45] These practices were instituted by or installed shortly before St. Nerses of Lampron became the Armenian Archbishop of Tarsus. See: **Nersès de Lampron.** *Extraits* // RHC. Arm. I. Paris, 1869, p. 596.

Antioch's central shrine also being dedicated to the Prince of the Apostles)[46]. St. Nerses of Lampron, an outstanding theologian of the Armenian Apostolic Church, received the blessing and permission to work in the scriptoria and libraries of the Eastern Orthodox monasteries in Cilicia and northern Syria[47]. When faced with criticism for introducing a variety of Latin or Byzantine elements into the Armenian Rite – from Latin miters for the bishops to the use of Greek at the services – he replied the following, "We take from the Byzantines and from the Franks whatever we consider good and right"[48]. What was taken from the Franks is still remembered; what was taken from the Byzantines is now practically forgotten and overlooked. Yet Byzantine influence remained significant. Even when it came to the main symbols of power, such as the depictions of the Armenian Kings on their coinage, Byzantine presence could be felt. Throughout the entire numismatic history of Cilician Armenia, since the coronation of Levon I the Magnificent, and up until the reign of Levon V of Lusignan, all the kings were depicted wearing Byzantine crowns with their hanging *perpendula* pearl threads.

Aside from the cultural interaction, the Chalcedonians of Cilicia were at the forefront of the theological dialogue between the Eastern Orthodox and the Armenian Apostolic Churches. During a new round of negotiations, initiated by Emperor Manuel I Komnenos, a principal role was played by the Chalcedonian Armenian abbot John Outman, who was appointed to head the imperial embassy sent to Cilicia, to the court of Catholicos Nerses IV Shnorali in 1170[49]. When this dialogue resumed in the 13th century, it was Patriarch Simeon II of Antioch who became the main intermediary in the negotiations between the Ecumenical Patriarch Hermanos II and the Armenian Catholicos Constantine I on the possibility of restoring communion between the Chalcedonians and Armenian Miaphysites (1239).

It should be stated once more that interaction between Patriarch Simeon II and the Orthodox clergy in Cilicia with the Armenians were not limited to

---

[46] For more on Antioch's Cathedral of St. Peter, see: **Brun S.P.** *The Byzantines and the Franks…* Vol. II, p. 41–55.

[47] These included the monasteries of St. Simeon (Simanakala) near Anazarb and the Greek Monastery of St. Gregory the Theologian in Betias, on Black Mountain.

[48] **Nersès de Lampron.** *Op. cit.*, p. 595.

[49] For more details on the embassy, see: **MacEvitt C.** *The Crusades and the Christian World of the East. Rough Tolerance*. Philadelphia, 2008, p. 165.

negotiations between the Ecumenical Throne and the Miaphysites. Both before and after such negotiations the clergy and laity of the Antiochian Orthodox Church – including the Patriarchs – were engaged in an incredibly friendly and close relationship with the Armenians; this was a condemnable crime in the eyes of the Antiochians' powerful Sister-Church – the Patriarchate of Constantinople. The participation of Patriarch Simeon II and the Antiochian Orthodox clergy in the Armenian celebrations and processions on the Feast of the Theophany in 1211 was an act unthinkable for a Byzantine cleric of the Great Church of Constantinople. The presence of the Eastern Orthodox hierarchs at the coronations of Armenian monarchs at Tarsus is another example of such "ecumenical" prayer services, akin to the Theophany Procession of 1211, described by Wilbrandus of Oldenburg. As said before, not only Patriarch Simeon II ibn Abu Saib, but also **three of his successors** on the Patriarchal Throne – Euphymius I, Arsenius and Cyril III – faced fierce condemnation from the Church of Constantinople for their close ties and interaction with the Armenian Miaphysites. Patriarch Euphymius I, during his stay in Constantinople, was condemned by a significant part of the Byzantine episcopate, led by the Ecumenical Patriarch Arsenius, for his theological compromises with the Armenian Church. Patriarch Arsenius was condemned for allowing communion and sharing the tithe with the King of Armenia; for this, his name was removed from the Constantinople diptychs by the Ecumenical Patriarch Gregory II the Cypriot (who himself was a former monk from Antioch). Patriarch Cyril III could not receive formal recognition in Constantinople for several years, since the Ecumenical Patriarch Athanasius III also accused him of being in communion with the Armenians.

Summing up the history of the interaction of the Antiochian Orthodox Church with the Kingdom of Armenia, let us once more remind that three Cilician bishops – Theodore, the Metropolitan of Anazarb, Dionysius, the Metropolitan of Pompeiopolis, and Dionysius, the Metropolitan of Mopsuestia (Mamistra) – were the main candidates for the Patriarchal Throne, with the latter two successfully claiming the Eastern See of St. Peter and winning the recognition of Constantinople. Three more Patriarchs of Antioch of this period – Arsenius, Cyril III and Sophronius – despite being the representatives of the Syrian-Lebanese party, won the support of the Cilician dioceses and the Armenian Kings (which cost Arsenius his Patriarchate, yet played strangely in favor of Cyril's and

Sophronius's recognition)[50]. The last in this line of Patriarchs – Ignatius II – was an Armenian himself. Overall, at least three Orthodox Patriarchs of Antioch were elected and enthroned in Cilicia[51], and no less than seven spent a significant part of their tenure in the Armenian Kingdom, among the Cilician dioceses, churches, clerics and flock[52].

There is a widespread opinion, which prevails even in the official historiography of the Antiochian Orthodox and Melchite Greek Catholic Churches, that after the destruction of Antioch by the Mamelukes in 1268, the Orthodox Patriarchs – after a brief period of "wandering" – set up their residence in Damascus. This approach lacks both accuracy and historic memory, since it completely ignores the era of Cilician dominance in the history of the Antiochian Church. It would be far more accurate to say that since the destruction of Antioch (1268), the Orthodox Patriarchs set up their main residence in Tarsus, leaving this city for prolonged visits (of either several months or even years) for their imperial metochia – the Hodegon Monastery of Constantinople, or for the cities of the Phoenician coast (Tyre and Tripoli). Since the War for the Antiochian Succession and the restoration of the Patriarchate of Antioch in the Levant under Prince Bohemond IV, Patriarch Simeon II ibn Abu Shaib set up his residences in Tarsus and Sis. Patriarch Euphymius I spent several years in Cilician Armenia, between his exile from Antioch and his flight to Constantinople. Patriarch Arsenius, being elected in Frankish territory – moved to Cilicia; his proximity to the Armenian King, as was said before, cost him his throne. Patriarchs Dionysius I and Dionysius II, who occupied the Cilician Sees of Pompeiopolis and Mamistra prior to their ascension to the Throne of St. Peter, spent practically their entire tenure in the Kingdom of Armenia. The same was true for the Armenian-blooded Patriarch Ignatius II. The Byzantine author Nikephoros Gregoras, writing in the first half of the 14th century, names Tarsus the city "where the Patriarch of

[50] Arsenius, prior to his election to the Patriarchal Throne, was the Bishop of Tripoli; Cyril III and Sophronius were Metropolitans of Tyre.

[51] Dionysius I (1287/1308) and Dionysius II (circa 1316) were most definitely elected in Cilicia. It is most likely that the election and enthronement of Arsenius (1282), Sophronius (circa 1322) and Ignatius II (1344) also took place in the Armenian Kingdom. With the latter it is more than likely. With Arsenius and Sophronius the question remains open; they might have been enthroned on the Phoenician coast, either in Tripoli or Tyre.

[52] Simeon II ibn Abu Saib, Euphymius I, Arsenius, Cyril III, Dionysius I, Dionysius II, Ignatius II.

Antioch resides for the most part"[53]. Thus, by the times of Gregoras and Ignatius II the fact that the Patriarch of Antioch resided in Tarsus was seen as tradition, not merely a precedent. Only the sack of Tarsus and the conquest of the Cilician dioceses by the Mamelukes forced Ignatius II to flee to Syria, where he was deposed and his successors made the decision to transfer the Patriarchal See to Damascus.

The patronage, which the Armenian monarchs bestowed on the Eastern Orthodox ecclesiastic hierarchy, and the status of Cilicia as the main residence of the Antiochian Patriarchs in the 13th and the first half of the 14th centuries, is perhaps the best possible testimony to the importance of Byzantines and Chalcedonian Armenians in the Kingdom of Armenia. It is noteworthy that the tradition of such patronage was established by the first King of Armenia – Levon I the Magnificent – even though this man had little reason to love Byzantium and its heritage in Cilicia. The treacherous and savagely cruel murder of Levon's own father – Stephen Roupenid, committed by the Byzantine warriors of Andronikos Komnenos on February 7th, 1169[54], did not stop the King from bestowing incredibly generous gifts on the Orthodox Church (the generosity that sparked the outrage and condemnation of both – Latin and Miaphysite authors); neither did it stop Levon I from welcoming Patriarch Simeon II at his court, allowing for the strengthening of the Eastern Orthodox aristocracy and Church in his realm, and entrusting the entire kingdom, along with his daughter and heir, to a Chacledonian Armenian – Adam of Baghras[55]. Since unification of all Cilician lands under the Roupenid Dynasty and until the 1350's the Kingdom of Armenia was the state which served as the dwelling place of numerous enclaves of the Byzantine Greeks and Chalcedonian Armenians, their city quarters, villages, fiefs,

---

[53] **Nicephori Gregorae.** *Byzantinae Historiae* // PG 148. Paris, 1865. Lib. XXV.

[54] The Armenian chronicler Samuel of Ani tells us that Stephen, being treacherously captured by Andronikos, was not only murdered, but boiled alive and that his mutilated body was left on the road, leading to Tarsus. See: **Samuel d'Ani.** *Extrait de la Chronographie de Samuel Ani* // RHC Arm. I. Paris, 1869. p. 454.

[55] The most notable in such texts are the letters of Pope Innocent III and the Armenian Continuation of Michael the Syrian. The author of the letter seems especially indignant at Armenian King's generosity to the Byzantines, Chalcedonian Armenians and Georgians, emphasizing the fact that not only the Armenian Apostolic Church and the Armenian people, but also Levon's family suffered greatly from their oppression; after all, the Byzantines were responsible for the deaths of the grandfather, father and uncle of the first King of Armenia.

aristocracy, monasteries, their Church, led the Patriarchs of Antioch and all the East.

The Mameluke Conquest of the Kingdom of Armenia brought unimaginable loss to the region, drastically changing its population and eradicating a major part of its cultural landscape. Waves of mass murders and destruction affected all ethnic and religious groups – Armenians, Byzantine Greeks, Franks, Syrians. Under the Ottomans, Cilicia sustained several small Orthodox enclaves, predominantly Greek. Their main centers were still in Adana, Tarsus and Seleucia[56]. Practically all of the Orthodox episcopal sees in Cilicia disappeared with the Mameluke conquest. Under the Ottomans, all of the Orthodox communities in Cilicia were united under one diocese – the joint Metropolitan Archdiocese of Tarsus and Adana[57]. Communities of Chalcedonian Armenians survived only in Anatolia and on the Euphrates river. A major part of them was united under the Metropolitan Archdiocese of Theodosiopolis (Erzerum), the northernmost diocese of the Antiochian Church. Enclaves of Greeks in Cilicia and Chalcedonian Armenians in Anatolia survived up to the early 20th century, and were eradicated during the Ottoman genocide and the Lausanne Population Exchange between Greece and the Turkish Republic in 1923.

---

[56] Paul of Aleppo left a brief description of his father's – Patriarch Macarius III az-Zaim's – journey through Cilicia in 1652. Archdeacon Paul noted the thriving state of the Greek community in Adana and the richness of the city's gardens, belonging to the Orthodox. He also notes that the Patriarch traveled to the parishes of Tarsus, Trimor and Jafer Pasha, as well as settlements, which he calls "the towns of the Cypriotes", which is a clear indication that the Cypriot Greeks established new colonies in the 17th century Cilicia. See: **Paul of Aleppo.** *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch*. London, 1886, p. 5. Seleucia, at the start of the 20th century, had a population of 3,000 people, half of which were Orthodox Greeks. See: **Vailhé S.** "Seleucia Trachea" in *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 13. New York, 1912.

[57] During the Ottoman era, at least by the 19th and early 20th centuries, the Orthodox in Cilicia were comprised almost exclusively of Greek communities, who were far more friendly to their Hellenic counterparts from the Patriarchate of Constantinople, than to the Arab-speaking hierarchs of Antiochian Church, to whose jurisdiction they belonged. It is a well-known fact that when the Arab Orthodox hierarch – Alexander Tahan, the future Patriarch of Antioch, assumed his See as Metropolitan of Tarsus and Adana (in 1903–1908), he was greeted with widespread contempt and even open aggression from his Greek flock.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԲՐՅՈՒՆ Ս.

Ամփոփում

Կիլիկյան Հայաստանի մասին գիտական ուսումնասիրությունները հիմնականում կենտրոնանում են Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների կամ խաչակրաց արշավանքների վրա՝ անտեսելով քաղկեդոնական եկեղեցու ներկայացուցիչներին և նրանց դերը Կիլիկյան Հայաստանում: Մինչդեռ, այն իշխանները, որոնք հունական ուղղափառ եկեղեցու հետևորդներ էին, Կիլիկյան հայաստանի ֆեոդալական համակարգում ազդեցիկ տեղ էին զբաղեցնում: Ուղղափառ իշխանների ազդեցության չափը բավական տեսանելի էր XIII դարում բռնկված քաղաքացիական պատերազմների ընթացքում: Այս առումով հետաքրքրական է հայ թագավորների դիրքորոշումը ազգային եկեղեցուն հետևող իրենց հպատակների նկատմամբ, քանի որ նրանք նաև որոշակի պարտավորվածություն ունեին Հռոմեական կայսրության առաջ: Այնուամենայնիվ հայ թագավորների վարած քաղաքականությունն ուղղափառների նկատմամբ ավելի քան բարենպաստ էր, քանի որ նրանք ոչ միայն թույլ էին տալիս ուղղափառ պատրիարքների բնակությունը իրենց թագավորությունում, այլև նրանց հնարավորություն էին ընձեռում ընտրել պատրիարք և ունենալ կրոնական ազատություն: Հենց նրանց ջանքերով է, որ վերականգնվել է Անտիոքի ուղղափառ պատրիարքությունը: Նրանք նաև հովանավորում էին ուղղափառ եկեղեցու հովանու ներքո գործող մենաստանները, թեմերը և այլն:

ХАЛКЕДОНИТСКАЯ ЦЕРКОВЬ В АРМЯНСКОМ ЦАРСТВЕ

БРЮН С.

Резюме

Научные исследования о Киликийской Армении в основном посвящены последователям Армянской апостольской церкви либо крестовым походам, в то время как представители халкедонитской церкви и их роль в

Киликийской Армении так и не стали предметом научных изысканий. Между тем князья, являвшиеся последователями православной греческой церкви, были влиятельными представителями феодальной прослойки Киликийской Армении. Степень влиятельности православных князей со всей очевидностью проявилась в ходе гражданских войн в XIII в. В этой связи интересна позиция армянских царей в отношении своих подданных, являвшихся последователями Армянской апостольской церкви, поскольку они имели определенные обязательства перед Римской империей. Тем не менее политика армянских царей, проводимая по отношению к православным, была более чем благосклонной, т.к. они не только разрешали православным патриархам обосноваться в армянских царствах, но и давали им возможность избрания патриархов и свободы вероисповедания. Именно благодаря их усилиям было восстановлено православное патриаршество Антиоха, помимо этого они оказывали финансовую поддержку действующим православным монастырям и епархиям и т.д.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE PROCLAMATION AND FORMATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA 1918–1920

MELKONYAN A.

ashamelk@yahoo.com

Huge literature of both scientific and political character was created on the history of the Republic of Armenia in 1918–1920. Nevertheless, today there are still problems, the study of which is not only of purely scientific, but also of cognitive, political and practical importance.

Currently, taking into account the growing day-to-day falsification by Turkish-Azerbaijani historiography in the field of the problem under consideration research on the close study of the following issues becomes relevant:

– historical and ideological background of the Republic,

– democratic processes in the newly created state,

– the policy pursued by the government,

– lessons of the First Republic, the problem of continuity of statehood on the example of the three Republics.

Today, there is still a false opinion in the scientific and political literature that in May, 1918 the Armenian people restored their statehood not as a result of their struggle, but because they were sentenced to independence in the conditions of the collapse of the Russian Empire, moreover – independence, as a good will, was granted to the Armenian people by the Ottoman authorities. However, the reality is that the Armenian people have regained their independence thanks to the powerful national liberation struggle.

In February, 1918, taking advantage of the withdrawal of the Russian troops from the Caucasian front, the Ottoman forces launched a counterattack and managed to re-occupy a number of Western Armenian provinces such as Erznka, Derjan, Erzroum, Sarighamish in March, and Kars in April.

Under those circumstances, the experience acquired by Aram Manukyan, in the administration of the province of Van in May – June 1915, prompted that, as soon as it was possible, the Tiflis Armenian national Council, which since the autumn of 1917 had become a serious center of leadership of the Armenian political

life, had to deal with the protection of the population of Armenia without delay and the establishment of the foundations of statehood.

Therefore, having received dictatorial powers from the National Council, he moved to Yerevan, assumed the duties of the head of the local national Council, established order in the region within a very short period of time, organized the military forces. Thus, he truly became the founder of the future Republic of Armenia[1].

The legislative body of Transcaucasia (the Seim), under the pressure of Turkey, adopted the decision on secession of the region from Russia. The Armenian delegates of the Seim, in fear of being left alone against the Turks, made a decisive step towards independence, and voted in favor of the resolution on the Declaration of the region as a Republic independent from the Russian Empire. It is obvious that day by day the issue of independence was becoming an agenda for the Armenian leaders.

On May 15, Alexandropol was captured by the Turkish troops. The enemy that invaded Ararat valley had created a serious threat for both Eastern Armenians and hundreds of thousands of Western Armenian refugees who had taken refuge in Eastern Armenia. Therefore, the primary task of the Armenians was to stop the enemy, and they started along the entire front line from Akhaltsikhe to the Sharour plain.

In connection with heroic battles the May in 1918, the Armenian Historiography mainly refers to the battles for Sardarapat, Bash Aparan and Gharakilisa. However, recent investigations have led to the conclusion that they began in 1917.

Beginning from December, for 6 months the resistance battles against the Meskhetian Turks and regular Ottoman troops continued in Akhaltsikhe and the neighboring Armenian and Georgian villages under the leadership of Zori Zoryan[2]. In March-May, defensive battles took place in the province of Akhalkalaki, in particular in the villages of Damala, Karzakh and Satkha[3].

---

[1] On the exclusive role of Aram Manukyan in the restoration of the Armenian statehood in the province of Yerevan, see in **Ասրյան Ա.,** Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը, Ե., 2005:

[2] See more about Akhaltsikhe's self-defense in **Սիմոնյան Ե.,** Ախալցխան կրակե օղակում, Ե., 2000:

[3] **Սանոսյան Ա.,** Ախալցխայի և Ախալքալաքի 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը, Ե., 1992 and **Մելքոնյան Ա.,** Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 271–284:

Successful battles against the Turkish invasion were also fought by the inhabitants of the Shirak plain, joined by the fighters of the famous volunteer Pandoukht[4]. The abuses of the local Tatars were also curbed by the Armenian self-defense forces of Ghamarlu (now Artashat) – the southern part of Ararat valley. Thus, the aforementioned heavy fightings, continuing until the end of May, significantly weakened the threatening Turkish troops and local gangs that joined them and prepared the victories of the Armenian troops in Sardarapat, Bash Aparan and Gharakilisa.

In May 1918, thanks to the victories in the heroic battles for Sardarapat, Bash Aparan and Gharakilisa, the Armenian soldiers and people's militia led by Tovmas Nazarbekyan, Movses Silikyan, Daniel-bek and Pogos-bek Pirumyants, Garegin Nzhdeh, Dro, A. Bey-Mamikonyan, N. Ghorghanyan and other talented military leaders managed to stop the advance of the Turkish troops deep into Eastern Armenia and disrupt the Turkish program of destruction of the Eastern Armenians and the final extermination of hundreds of thousands of Western Armenian refugees who had found shelter in Ararat valley and elsewhere. All strata of the Armenian people participated in this national struggle. The commander of the cavalry platoon, the future Marshal H. Baghramyan, linguist H. Ghapantsyan, writer A. Bakounts, Archbishop Garegin Hovsepyan, leading the detachment of clergymen took part in the May battles. The servicemen – representatives of other nationalities, the Russians - N. Perekrestov, N. Klich, A. Shneur, the Greek Sakilari, many Yezidis and others distinguished themselves in the battles.

It is no coincidence that in recent decades, the Armenian Historiography has significantly revised its approaches in connection with the prerequisites for the restoration of Armenia's independence at the end of May 1918, clearly emphasizing the pan-Armenian essence of the heroic struggle of the Armenian people. Therefore, once and for all, this erroneous opinion that the independence of the Armenian people was presented on a silver platter, by the good will of the Turks, should be consigned to oblivion.

Since early May, the Georgian political circles, in order to achieve complete independence and restore their own statehood, intensified their contacts with the German General von Losov in the region and, ultimately, on the 26th of the same month announced the dissolution of the Transcaucasian Seim and the declaration

[4] 1918 թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Ե., 2005, էջ 54–85:

of independence of Georgia. The Caucasian Tatars followed their example. On May 28, the National Council of Armenia made a serious step towards independence by sending a delegation to Batumi for negotiations with the Turks. The Declaration of Independence of Armenia, written by Nikol Aghbalyan, was adopted on May 30.

The Armenian Apostolic Church headed by Catholicos of All Armenians Gevorg V, the Prime Ministers Hovhannes Kajaznuni, Alexander Khatisyan, Hamo Ohanjanyan, and Simon Vratsyan, national and state figures Dro, Avetis Aharonyan, Abraham Gyulkhandanyan, Levon Shant, Vahan Tekeyan, Samson Harutyunyan and Khachatur Karchikyan, Nikol Aghbalyan and others played a significant role in the restoration and strengthening of the Armenian statehood.

The Yezidis living in Armenia, led by Usub Bek Temuryan (member of the Armenian Parliament) and Jhangir Agha, contributed to the effective participation both in the heroic May battles and in the state-building process.

The history of the Republic of Armenia (1918–1920), which began on May 28, 1918, is marked not only by the restoration of independence, but also by the creation, in its administrative structure, of a democratic parliamentary Republic[5]. In just two and a half years, the First Republic acquired all the characteristic features of independent statehood – the territory, the authorities, the army, international recognition, etc.

After the proclamation of independence, one of the priority tasks was the establishment of authorities. At first, the temporary functions of power were carried out by the Armenian National Council in Tiflis, which could not move from Georgia to Yerevan because of the prohibitions imposed on the roads by the Turks, as well as by other circumstances. In Armenia, power remained in the hands of the Yerevan National Council.

On July 19, 1918, the National Council arrived in Yerevan. With the consent of the Tiflis and Yerevan National Councils and political parties, the Supreme body of power – the Council of Armenia (Parliament) was formed. It included representatives of National Councils, different parties, non-party and national minorities – a total of 46 members. On July 24, the composition of the government was made public: Prime Minister Hovh. Kachaznuni, the Minister of Internal Affairs

[5] **Hovannisian R.G.,** The Republic of Armenia, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, **Հակոբյան Ա.,** Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Ե., 2005:

Aram Manukyan, the Minister of Foreign Affairs Alexander Khatisian, the Minister of Finance Khachatur Karchikyan, the Minister of Defence General Hovhannes Hakhverdyan, the Minister of Justice Grigor Ter-Petrosyan.

On August 1, the initial session of the first Armenian Parliament – Council (Khorhrdaran) was solemnly opened in Yerevan. Avetik Sahakyan (father Abraham) was elected Chairman of the Council. The session adopted a decision on the earliest possible measures concerning the withdrawal of the country from the most difficult situation. Before the adoption of the Basic Law – the Constitution, it was decided to temporarily be guided by the Collection of Laws of Tsarist Russia. By the end of the year, the judicial system had improved. A jury trial was established.

On December 26, 1919, the Parliament adopted an important decision on the recognition of Armenian as the state language. Office work in all institutions should henceforth be conducted in Armenian. The national flag - the tricolor was adopted, which was to be erected over the buildings of public administration. The architect Alexander Tamanyan and artist Hakob Kojoyan presented the Coat of Arms of the Republic. "Our Fatherland" was used as the national anthem in the Republic. The awards and holidays were determined. Decisions were made on the creation of the Orders "For Services to the Motherland", "Vardan Zoravar" and others. Repatriation began.

The government of the Republic of Armenia paid great attention to the issue of strengthening the Army. The old Army, the core of which was the Armenian corps, no longer corresponded to the spirit of the time, and therefore, on the basis of a new mobilization of 20–25-year-old young people, the Armenian division was formed under the command of Movses Silikyan. Until 1920, the number of 10 regiments of the Army reached 25,000. Foundations were laid for a Navy on Lake Sevan with the first military vessel "Ashot Erkat".

On June 21–23, 1919 elections were held with the participation of 366 thousand voters and 7 political parties. All citizens who had attained the age of 20, regardless of gender, nationality or religious affiliation, received the right to vote. The right to vote was also granted to Western Armenian refugees. Of the 80 members of Parliament, 72 were Dashnaks. Three of the elect were women. The newly elected Parliament opened on August 1, 1919 and approved the composition of the new government under the leadership of Al. Khatisyan.

The western Armenian refugees, who constituted a large number in the Republic's, population were dissatisfied with the fact that their homeland – Western Armenia was left out of attention by the Armenian government. At the end of October 1918, the news of the defeat of Turkey by the Entente countries in the World War aroused enthusiasm among the Armenians. In February, 1919, a Congress of Western Armenian refugees was held in Yerevan, which put forward the idea of creating a United Armenia. The congress considered that this Republic should be called the Ararat Republic. As for the Republic of Armenia, it should include Western Armenia as well. To solve this historical problem – the creation of a United Armenia, on the day of the anniversary of independence – May 28, 1919, the government headed by Al. Khatisyan declared Armenia a "United Free Republic". Thus, the authorities considered themselves also the owner of Western Armenia. Armenia was proclaimed a single unified state.

Today, among the controversial issues of the history of the First Republic, we can highlight the problem of foreign policy pursued by the authorities of the country. And nowadays, the state leaders are accused of political orientation in the issue of Russia's preference to Western European countries, which is one of the main reasons for the territorial losses and the fall of the Republic. However, the principle of Historicism, time factor should not be ignored. First, during that period there was no single Russia. In addition to Central Soviet Russia, there were many Russian non-Soviet formations (state entities created by Denikin, Kolchak, Vrangel, and others), with some of which the Republic of Armenia established various ties, while taking parallel steps to establish relations with Soviet Russia[6].

As for the "pro-western" orientation of the leaders of the Republic, that was dictated by the realities of the time. The countries of the Entente as the victorious side after the First World War, being the main force that "created weather" in Europe and in the world, gave generous promises to solve the Armenian issue by uniting the two parts of Armenia.

It is noteworthy that the defeat of the Ottoman Empire in the First World War awakened the hope of creating statehood among the Cilician Armenians as well. Having received the consent of other Armenian national parties and political forc-

---

[6] Read more about the relations between the Republic of Armenia of 1918–1920 and non-Soviet formations of Russia in **Պետրոսյան Գ.,** Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918–1920 թթ.), Ե., 2006:

es, on August 4, 1920, members of the Armenian National Union headed by the prominent leader of the Hnchakyan party Mihran Tamatyan, proclaimed the "Independent Christian Republic" of Cilicia[7]. However, the French military authorities did not recognize Tamatyan's "government" and, having dispersed him by force of arms, began to use violence against Cilician Armenians.

Armenia opened its diplomatic missions in almost twenty countries. Arshak Jamalyan became the representative of Armenia in Georgia, Mikael Varandyan in Italy, Avetis Aharonyan in France, Hovsep Arghoutyan in Persia. On January 23, 1920 a telegram was received from the Minister of Foreign Affairs of Great Britain Lord Curzon, which stated that the Paris Conference, convened by the Entente countries, had decided to recognize the independence of Armenia. This news was marked by 101 cannon shots in Yerevan. On April 24, 1920 Armenia was recognized by the United States. Armen Garo was appointed the representative of Armenia in the USA. Armenia also had a female diplomat in the person of Diana Abgar, who began her activities in faraway Japan.

The First Republic of Armenia was born on the territory of only 12 thousand square kilometers. However, its territory gradually expanded when Turkey defeated in the war, capitulated and signed an armistice with the Entente countries in Mudros on October 30, 1918. The Turks pledged to withdraw their troops to the pre-war (until 1914) borders. During the spring of 1919, the Republic included the region of Kars, Nakhichivan, and in 1920 – Artsakh, with a territory of about 60–70 thousand square kilometers.

The Entente countries were preparing to sign Peace with the countries of the Triple Union, which was to determine the post-war borders. At the end of 1918, the Parliament of the Republic of Armenia formed a special delegation chaired by Avetis Aharonyan, which was sent to Europe to protect the interests of the Armenian people at the Peace Conference opened in Paris, in January, 1919.

An Armenian national delegation headed by an Egyptian Armenian Poghos Noubar, representing the Western Armenians scattered throughout the world, also arrived in Paris. Separate differences between the two delegations were resolved through negotiations and a joint program was developed to be presented to the Conference.

---

[7] Յուշամատեան Մեծ եղեռնի (1915–1965), Պէյրութ, 1965, էջ 911:

On August 10, 1920, Peace between the Entente and Turkey long-awaited for the Armenians was signed in Sevres, a suburb of Paris. The chairman of the Armenian delegation Av. Aharonyan signed the Treaty on the Armenian side with a pre-ordered golden pen. Articles 88–93 of the Treaty concerned Armenia. Turkey recognized Armenia as a free and independent state, to which most of the provinces of Erzroum, Van, Bitlis and Trabzon should have been attached. The right to sustain the new Armenian-Turkish border was granted to the American President Woodrow Wilson. Armenia received access to the Black Sea through the port of Trabzon. Thus, the territory of Armenia was to be about 160 thousand square km, the centuries-old dream of the Armenian people to create a united state was becoming a reality.

Unfortunately, this Treaty was not implemented due to a multitude of circumstances. First, it was not ratified by the Parliaments of the signatory countries – Great Britain, France, Italy, Japan, Romania, Turkey and, because of the outbreak of the Turkish-Armenian war, even Armenia. Secondly, the Great Powers postponed its implementation, and then gave it to oblivion, arguing that they would need huge military means in order to crush the Kemalists who did not recognize this Treaty in Turkey. Thirdly, the opponent of the Entente – Soviet Russia – supported Kemal Ataturk, the enemy of the Treaty of Sevres, and became his ally.

On April 28, 1920, with the active support of Mustafa Kemal, Musavatist Azerbaijan accepted the 11th Red Army without resistance and became Soviet. The Russian-Kemalist cooperation began to take more effective forms. In 1920, the government of Lenin provided Turkey with 200 kilograms of gold bars, a large amount of weapons and ammunition, and sent experienced military commanders there.

The Armenian-Russian negotiations launched in May in Moscow were accompanied by various obstacles from Azerbaijan and Turkey and were eventually interrupted with the decision to continue in Yerevan.

The Red Army entered Karabakh in May 1920, Zangezur in June, and Nakhichivan in August. On August 10, on the same day when the Treaty of Sevres was signed, an Armenian-Russian agreement was signed in Tiflis according to which Russia recognized the Republic of Armenia, and the latter agreed to the temporary occupation of the above-mentioned three provinces as Armenian-Azerbaijani disputed territories by the Soviet Russians.

On August 24, 1920, a draft of the Russian-Turkish Treaty of cordial and sincere friendship was agreed in Moscow. It recognized the integrity of Turkey, including the cities of Kars, Ardahan and Batumi, that is, the borders of 1877. In fact, the agreement on August 24 was directed against Armenia.

It is not accidental that soon - on September 1–7 – at the congress of the peoples of the East in Baku, convened on the initiative of the Communist International, the Bolsheviks, appealing to the Muslim peoples, came out against the infidels with a call to carry out a socialist revolution. It is noteworthy that Azerbaijan, which was already Soviet, was proclaimed at the Congress as the stronghold of the international proletariat, and the Republic of Armenia replete with refugees - the den of imperialism. In order to crush it and establish the Soviet order there, it was supposed to use the armed forces of the Kemalist Turks. A few days after that anti-Armenian Congress, the Kemalists, with the connivance and support of the Soviet government, invaded the territory of the Republic of Armenia. The Bolsheviks, among whom were also figures of Armenian nationality, began propaganda in the Armenian Army, urging not to fight against Russia's allies – the Kemalist Turks. This circumstance had a negative impact on the combat capability of the Army. On October 30, the enemy captured the Kars fortress.

On November 29, 1920, the Military Revolutionary Committee of Armenia, with the help of the 11th Army, entered Ijevan from Azerbaijan and declared Soviet power in Armenia. The government of the last Prime Minister Simon Vratsian was forced to relinquish power on December 2, in Yerevan. The Armenian-Turkish agreement signed in Alexandropol on the night of December 3 ended the war. According to this truce, the territory of Armenia was significanty diminised. The Armenian-Turkish border was to pass along the Akhurian-Araks line. The province of Sourmalu, which was not part of the Ottoman Empire, was transferred to Turkey; a special administration under the control of the Turks was to be established in Nakhchivan.

According to the figurative expression of the last Prime Minister of the Republic of Armenia S. Vratsian, Armenia was crushed between the Bolshevik hammer and the Turkish anvil. It is clear that in such conditions the collapse of the Republic was inevitable.

Despite the fall, the existence of the Republic did not remain without consequences. The Bolsheviks were forced to create a new Republic – Soviet Armenia on its basis. During the period of almost 70-year history of Soviet Armenia the

Armenian people experienced an economic and cultural boom. In fact, on the basis of the First Republic, although in conditions of a completely different political and administrative system, the ground was prepared for the formation of the Third Independent Republic.

From the distance of a century, that is the historical account of the restoration of independent statehood in May 1918.

1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Չնայած 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության պատմության վերաբերյալ ստեղծված գիտական և քաղաքական բնույթի ահռելի գրականությանը, այսօր էլ կան հիմնահարցեր, որոնց ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն զուտ գիտական, այլ նաև ճանաչողական, քաղաքական ու գործնական մեծ նշանակություն:

Նկատի առնելով թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից խնդրո առարկա հիմնահարցի ոլորտում կեղծարարության օրեցօր աճը, արդիական է, մասնավորապես, մի քանի հարցերի քննությունը, որպիսիք են հանրապետության ստեղծման պատմական և գաղափարաքաղաքական նախադրյալները, նորաստեղծ պետության մեջ ժողովրդավարական գործընթացները, կառավարության վարած քաղաքականությունը, Առաջին հանրապետության դասերը, պետականության շարունակականության խնդիրը՝ երեք հանրապետությունների օրինակով:

Հանրապետությունը կարճ կյանք ունեցավ, սակայն նրա գոյությունն անհետևանք չմնաց: Նրա հիմքի վրա բոլշևիկները պարտավորված ստեղծեցին նոր հանրապետություն՝ Խորհրդային Հայաստանը, որն էլ իր հերթին հող նախապատրաստեց Երրորդ՝ անկախ հանրապետության ձևավորման համար:

Այս է շուրջ հարյուրամյա հեռավորությունից 1918 թ. մայիսին անկախ պետականության վերականգնման պատմական խորհուրդը:

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ 1918–1920 ГГ.

МЕЛКОНЯН А.

Резюме

Хотя и по истории Республики Армения 1918–1920 гг. издан огромный массив литературы научно-политического характера, но на сегодняшний день есть множество вопросов, изучение которых имеет не только сугубо научное, но и познавательное, политическое и практическое значение.

Поскольку турецко-азербайджанская историография изобилует бесчисленными фактами фальсификаций по данной проблеме, то по сей день весьма актуальным остается изучение ряда вопросов, к каковым относятся: исторические и идеолого-политические предпосылки создания республики, демократические процессы, имевшие место в новосозданной республике, политическая линия правительства республики, уроки Первой республики, вопрос преемственности государственности на примере трех республик.

Первая республика просуществовала недолго, но на ее основе большевики создали новую республику – Советскую Армению, которая в свою очередь подготовила почву для формирования Третьей – независимой республики.

В этом и заключается, спустя почти столетие, историческое значение восстановления независимой государственности в мае 1918 года.

THE MAIN STAGES OF THE FORMATION OF THE KURDISH NATIONALISM IN IRAQ AND IRAN AFTER THE SECOND WORLD WAR

AGHASARYAN V.
v.aghasar@gmail.com

Today the Kurdish question is considered as one of the most complex geopolitical problems of the Middle East. Kurds live in Iraq, Turkey, Syria and Iran. Their number reaches 30 million. Considering the important role of the Kurdish factor in the internal political processes of the abovementioned countries, as well as the overall geopolitical situation in the world, it should be noted that it plays a fundamental role in the resolution of the Syrian crisis.

In this article we have tried to explore the main stages of the formation of the Kurdish nationalism in Iraq and Iran after the Second World War, as well as the geopolitical factors that had influenced its formation and development

In the 1930s, in comparison with Turkey, the conditions in Syria and Iraqi Kurdistan were favorable for strengthening the national Kurdish movement. Since the Kurdish ethnic area was divided by 4 state borders, the Kurdish national movement had a local character that promoted the Kurdish political nationalism.

The emergence of the Kurdish intellectuals had played a fundamental role in the development of Kurdish nationalism. The latter blatantly declared their Kurdish identity.

The Kurdish tribes in Iraq, which had been subjected to arabization in the period of the British mandate, gradually began to experience the impact of new unifying factors that had weakened the Kurd's tribal attachments and strengthened their national identity. The situation was difficult in Iranian Kurdistan. In 1941, after the fall of the Shah's regime, power passed to tribal leaders, who relied on the armed detachments of their fellow tribesmen. Reza Shah conducted discriminatory policy towards Kurds. He prohibited them to wear national costumes, limited Kurdish books, banned them to live in cities. Kurdish tribal leaders were arrested. The situation changed after the allied troops had been deployed.

Reza Shah's policy became a basis for the oppositional mood of the most influential Iranian Kurdish tribes, who got weapons through smuggling or from their hiding places.[1]

The Formation of the Republic of Mahabad.

In 1941, as a result of the Operation Countenance, Iran was occupied by the Soviet and British armed forces. The USSR was controlling the northern part of Iran (Eastern Kurdistan and Southern Azerbaijan, Caspian ports and Iranian-Turkish border), and the southern territories of Iran (oilfields and southern ports) were under England's control.

The Soviet Union was extremely interested in strengthening the border with Turkey, as well as in amplification of its influence in Southern Azerbaijan. As a result of these processes, two states were formed in the north of Iran: the Democratic Republic of Azerbaijan and the Republic of Mahabad.[2]

Kurdish autonomy was proclaimed on 24th of January, in 1942 in Iranian Kurdistan, in the region of Mahabad, which was recognized as a neutral territory by the agreement between the USSR and Great Britain. The organization "Komala" had played a huge role in this process, as well as the fact that the Soviet Union was interested in the proliferation of its influence in the south of Iran. The USSR was extremely interested in separating the region from Iran and joining the latter to Soviet Azerbaijan.

The ruler of Mahabad Kazi Mohammed was invited to Baku in 1945 and received a proposal from Moscow to annex the Republic of Mahabad to Soviet Azerbaijan on the rule of autonomy, however this proposal was rejected, and it was decided to use only Moscow's assistance in organizing a large Kurdish party in Iranian Kurdistan.[3]

In October 1945, Kazi Mohammed was elected as the head of the Democratic Party of Kurdistan.

The Iranian Kurds were inspired by the proclamation of the Democratic Republic of Azerbaijan and, seizing the moment, had proclaimed the independence of the Mahabad Republic. Immediately after independence, the

---

[1] **Вертяев К.В., Иванов С.М.** Курдский национализм, М., 2015, с. 175.
[2] https://ria.ru/spravka/20160825/1475040623.html
[3] **Вертяев К.В., Иванов С.М.,** op. cit., p. 184.

Kurds went over to organizing of the defense of the republic, as they understood that Tehran would no longer tolerate 2 newly-arising states on its territory.

Considering the fact, that the Kurdish tribal elite was in close ties with Pahlavi, it was decided to form armed forces that would consist of Kurds from the tribe Barzan and be led by Mahmoud Barzani.

Three detachments with up to 1500 people were formed, and Barzani received a title of General and led the military formations. Already in April, 1946, under Sekkez, the general managed to repel Iranian troops, which at that time did not have serious resources.

After that battle, the Kurds adopted the constitution of the Mahabad Republic, according to which, the Kurdish language was proclaimed the official language. Already in the shortest time possible educational centers, hospitals, scientific and educational centers were opened. The Mahabad government had begun to publish newspapers and magazines in Kurdish, as well as it formed post offices and laid communication lines.[4]

Given the fact that the Democratic Republic of Azerbaijan included territories with a Kurdish population that didn't seek to recognize the power of the DRA, the organization of united defense was ineffective.

Soon the threat of Shah's Iran nevertheless accompanied the unification of the detachments of Tabriz and Mahabad under the leadership of Mahmoud Barzani, even though any political union between DRA and KAR had not been reached.

After Iran's request to the UN Security Council to hold bilateral negotiations, the USSR insisted on the extension of its troops in Iran for an indefinite period, as well as on managing the oil resources of Caspian Iran.[5]

Only after Truman's statement on sending troops to Iran on March 21, 1946, the USSR decided not to aggravate the situation and declared that it would withdraw its troops within 45 days.

After two weeks the Soviet troops including 60 thousand people were withdrawn from Iran, enabling the Iranian army to resolve its issues with Tabriz and Mahabad.

---

[4] **Jwaideh W.,** p. 253.

[5] https://holicin.livejournal.com/8681438.html

In August 1946, during a meeting in Tehran with the Prime Minister of Iran Qavam al-Saltane, Kazi Mohammed was trying to negotiate to provide Kurds with autonomy within Iran. But his suggestion was rejected.

In December, 1946 the Iranians entered Tabriz and launched an attack on Mahabad. In view of the fact, that Kurds were left alone with government forces, disagreements over further policy had arisen between Barzani and Kazi Mohammed. The latter didn't want to be disposed to the mountains, because he didn't want to endanger the Kurdish population. So he was executed with other leaders of the movement, and Barzani had retired to the mountains with his detachment numbering 500 people. The Republic of Mahabad suffered a crashing defeat.

Kurdish people did not manage to eliminate the tribal disunity and the close ties of their leaders with Shah's regime. But it should be noted that the Republic of Mahabad played a key role in Kurds' identity and gave a new impetus to their movement.

During the Iranian revolution (1978-1979), the Iranian Kurds tried to raise the question of the formation of Kurdish autonomy within Iran and consolidation of their rights in the Constitution of the Islamic Republic of Iran, but they didn't manage to reach an agreement with the leadership of Iran.

Mustafa Barzani's National Liberation Movement in Iraq

In the postwar years, Sulaimania became a Communist hotbed for the whole Iraq, meanwhile being a stronghold of Kurdish nationalism. The urban population grew, and the working class had gradually began to form. Most peasants found themselves in difficult situation, as land owners increased the pressure on them, trying to boost production of agricultural products. As a result of these processes, the slogan "Land to Peasants" became very popular.[6]

The pro-communist newspaper "Azadi" became a stronghold of the young Kurdish population in Iraq, that called for the creation of common political alliance between Kurds and Arabs.

In 1952, Bahaheddin Nuri, a Kurd by nationality, became the secretary general of the Iraqi Communist Party, and already in 1953, the latter and the Democratic Party of Kurdistan, on a common roll, took part in Iraqi parliamentary elections.

[6] **Вертяев К.В., Иванов С.М.,** op. cit., p. 188.

In 1956, at the Congress of ICP, it was decided to include the acts, enshrining the rights of Kurds in party's program.

Kurds, who had lived in Egypt since the time of the Ottoman Empire, were contributing to the development and improvement of relations with Naser's government. Already in 1957, Cairo radio began broadcasting in the Kurdish language.[7]

The Kurds had supported the military, who staged a coup in the country and overthrew King Faisal II, who was supporting the course of rapprochement with the West. A republican system was established in Iraq, and Abd-al Karim Qasim became the leader.

According to the new Constitution, adopted after 12 days since King's overthrow, the rights of Kurds and Arabs should have been guaranteed by the Constitution within the borders of the united Iraq.[8]It was planned to establish Kurdish educational centers and schools, as well as to legalize DPA.

In 1958 Barzani with his associates returned from the USSR and received Iraqi citizenship. He received weapons and strengthened his position in Iranian Kurdistan, which Kurdish tribes Jaff and Pishdar didn't like. They helped Iraqi government to expel Barzani in 1945.

However, this time Mahmoud Barzani succeeded in defeating Kurdish tribes Pishdar and Bradost, that had rebelled against him. He killed their leader and destroyed villages in the north of Iraqi Kurdistan. After that, Barzani's associates attacked other tribes, such as Harki and Surchi.

Abd-al Karim Qasim wasn't satisfied with the fact, that Barzani was trying to expand his power throughout the whole Iraqi Kurdistan. So, he launched a cooperation with the hostile tribes of Barzani.

An even greater aggravation in relations between Barzani and Karim was caused by the celebration of 15 years of the Revolution.[9] It aroused anti-Kurdish moods among the Arab population, that considered such events secessionist.

Barzani's visit to the USSR had played a key role in further relations. There the question about the mediation of the Soviet Union in the relations between Barzani and Iraqi government was raised.

---

[7] **Gstrein H.,** Avukatsizhalkkurtler, Ist., 1977, p. 21.

[8] История Курдистана, М., 1999, с. 341.

[9] Хабат, 13.08. 1960.

At the end of 1960, Iraqi government began a very strict policy towards Barzani, fearing a split in the country. Qasim supported Barzani's hostile tribes trying to split the Kurds.

The branches of the Democratic Party of Kurdistan in Kirkuk and Mosul began to close, the Kurds were dislocated to the south of Iraq, and the most active representatives were arrested.

On July 30, 1960 a memorandum was issued "About the seriousness of the situation in Kurdistan", which stated Barzani's requirements to determine the status of Iraqi Kurdistan and to open educational institutions, where the teaching was to be in the Kurdish language. [10]

Qasim didn't accept the regulations of this memorandum. He had decided to strengthen the military forces in Iraqi Kurdistan. Soon, an overwhelming uprising began.

On September 7, 1961 an armed conflict started between the the Kurdish detachments and the Iraqi army, which began to bomb territories, where the Barzan tribe lived.

Qasim believed that Great Britain and the United States were the sponsors of Kurdish separatism. He had mentioned about it at the conference on April 1961.[11] The Democratic Party of Kurdistan, in turn, was appealing to organizations, such as the Red Cross, the Committee on human rights, etc. declaring that the Kurds didn't want to fight against Arabs. They only wanted to end the pressure of Qasim's regime, who didn't recognize the rights of the Kurdish people.[12]

Despite the fact that the Iraqi government had been using aviation and controlling big Kurdish cities, Barzani succeeded in resisting governmental forces and keeping the balance of power due to good organization and mobility of his small detachments.

There were fewer and fewer people in Iraq, who believed Qasim, and the situation was becoming more difficult, as the Kurds weren't going to give up.

[10] **Вертяев К.В., Иванов С.М.,** op. cit., p. 190.

[11] **Жигалина О.И.** Мустафа Барзани: политический портрет, М., 2013, с. 145.

[12] История Курдистана, op. cit., p. 354.

On February 8, 1963 Qasim's regime fell. Oppositional nationalist forces that came to power had reached an agreement with the Kurds before the coup, promising them autonomy in return for their support.[13]

However, the Baathists, who came to power, began to carry out stricter policy. Repressions of the KDP members began.

A month after the revolution, the government published a plan for a solution to the Kurdish issue. The plan was aimed at giving a limited autonomy to Kurds in Suleymaniyah, meanwhile depriving them of oil-rich Kirkuk.

In March 1963, the Kurds dissatisfied with those decisions, convened a Congress in Sanjaq Koy, in which the memorandum about the formation of Kurds autonomy was adopted.

This step had a very negative impact on the relations between the rebels and the new government, as a result of which an award of 14 million franks was promised for Barzani's head.[14]

Military actions broke out between the rebels and the Iraqi government, which also attracted Turkey, Iran and Syria to suppress the Kurdish insurgency.

It should be noted that because of the difficult political situation in the country, a rift had developed between Talabani and Barzani Kurdish clans. The members of Barzani were supporters of complete independence of Kurdistan, which wasn't acceptable for Talabani supporters. In June 1964, at the 6th Congress of the DPA, Talabani and its supporters were expelled from the party.

As early as October 1964, the Kurdish Revolutionary Council was created, the main purpose of which was to establish broad autonomy within Iraq.[15]

The Revolutionary council had its own military forces called "Peshmerga"[16].

Already in early 1965, government troops, numbering 100,000 people, began a military operation against the forces of Barzani, while Talabani came to the aid to the latter. Iraqi forces failed to achieve any major victories.

The complex political situation in Iraq led to several changes of power; Tahir Yahya, Abduzzaz Aref, Abdul Rahman Bezzaz. All of them were convinced that

---

[13] **Талабани Дж.** Курдистан и курдское национальное движение(на арабском яз.), Багдад, 1970, с. 26.

[14] **Вертяев К.В., Иванов С.М.,** op. cit., p. 194.

[15] **Эммин Сами Эль-Гамрави.** История курдов северного Ирака, Каир, 1967, с. 19.

[16] Пешмерга–военные формирования Иракского Курдистана, дословный перевод: «идущие на смерть».

Barzani was a tool of other states, that wanted to take control over rich oil sources located in Northern Iraq.

In 1966, President of Iraq, Abdul Salam Alif was killed in an air crash, and his brother Abdul Rahman replaced him. Despite the fact that he was a supporter of negotiations with the Kurds, Iraq's army Chief of staff wanted to solve the Kurdish issue by military means. Hostilities resumed on May 1, 1966, despite the fact that the Kurds had proclaimed a truce. After 15 days, the bloodiest battle of all five years took place near the Revanduz, which resulted in a strategic victory of Barzani.[17]

This war caused the destruction of several hundred villages and the economic decline of a whole region. Aware that military actions were causing tremendous damage to the country and population, both sides made a decision to conclude reconciliation agreement, which was adopted on June 29, 1966. According to the above-mentioned settlement, the sides were obliged to accept the conditions of Iraqi Prime minister's declaration.

However, Barzani demanded greater autonomy and declared that Kurds are ready to fight for several decades to eliminate Iraqi dictatorship and achieve full independence of Kurdistan.[18]

At the end of very difficult negotiations between Barzani and Bazzaz, a program of country's decentralization was adopted. The above-mentioned program consisted of 12 points, three of which referred to the formation of the separate autonomy in Mosul, the release of Kurdish political prisoners and the recognition of the Kurdistan Democratic Party's activities as legitimate. The Kurdish language was getting official in areas inhabited by the Kurds.[19]

However, these agreements weren't approved by the security forces of the BAATH party, and as early as on June 30, 1966 a new change of power took place in Baghdad. Naji Talib, a former general, coming to power, didn't consider it necessary to adhere to agreements adopted by the former government. But he was ready to launch new negotiations.

The ongoing struggle of the Kurds had a temporary success, and on March 11, 1971 the Kurdish autonomy region was created in the north of Iran. Kurdish

---

[17] http://www.kurdistan.com.ua/history-of-kurds

[18] **Жигалина О.И.,** op. cit., p. 177.

[19] **Вертяев К.В., Иванов С.М.,** op. cit., p. 198.

leaders promised to stop hostilities and not to interfere with the government in the territory of Kurdistan. Within 4 years, the Iraqi government was obliged to create all conditions, ensuring that the Kurdish language be recognized as regional, and the Kurds would be able to carry out the state and military service, independently controlling the situation in the autonomous region.[20]

However, contrary to the given agreements, Iraqi authorities didn't rush to provide the Kurds with the promised rights. Moreover, the policy of forcible location of the Kurds was resumed.

In 1974, however, the autonomy was created in Dokhuk, Suleymaniyah and Erbil. But in 1975 Iraq signed an agreement with Iran not to provide assistance to the Iraqi Kurds. The Kurds were no longer able to keep the balance. As a result of military operations thousands of soldiers and peaceful Kurds were killed, and the rest were forced to move to the mountainous regions of Turkey, Iran and Iraq.

Mustafa Barzani had immigrated to the USA.

The Kurds have failed to achieve their goals in Iraq. The reason was the reluctance of other states to encourage the creation of Kurdish autonomies in Iraq, Turkey and Iran. After the collapse of the Soviet Union, the Unites States began to actively intervene in the domestic affairs of Iraq in order to overthrow Saddam Hussein's regime. At the end of the 20th century, Iraqi Kurdistan became a semi-independent region, where the Kurds were able to establish their own legislative and executive authorities.

Ultimately, most initiatives to create Kurdish autonomy in 1920s–1970s weren't successful. The USA, the USSR and other countries weren't interested in the formation of Kurdish autonomy in Iran, Turkey and Transcaucasia. During the cold war, the United States and the Soviet Union had been building their foreign policy in the Middle East primarily taking into account their interests in relations with Turkey, Iran, Iraq and Syria. The Kurdish question had often been used to put pressure on those countries. The Kurds, in turn, were organizing protests and uprisings while facing discriminatory harassment. It's important to note that the Kurdish movements in Syria, Iraq, Iran and Turkey had differences and their own specific features.

---

[20] Ibid, p. 199.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ ԻՐԱՔՈՒՄ ԵՎ ԻՐԱՆՈՒՄ

ԱՂԱՍԱՐՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Քրդական հարցը այսօր Մերձավոր Արևելքի ամենաբարդ աշխարհաքաղաքական խնդիրներից մեկն է: Քրդերը ապրում են Իրաքում, Թուրքիայում, Սիրիայում և Իրանում, նրանց ընդհանուր թիվը կազմում է մոտ 30 միլիոն մարդ: Քրդական գործոնը կարևորագույն դեր ունի վերը նշված երկրների ներքին քաղաքական գործընթացներում, ուստի արդիական գիտական արժեք է ստանում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Իրաքում և Իրանում քրդական ազգայնականության ձևավորման և զարգացման հիմնական փուլերի և դրանց վրա ազդած աշխարհաքաղաքական գործոնների ուսումնասիրությունը:

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУРДСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА В ИРАКЕ И ИРАНЕ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

АГАСАРЯН В.

Резюме

Курдский вопрос сегодня является одной из самых сложных геополитических проблем Ближнего Востока. Курды живут в Ираке, Турции, Сирии и Иране, их общая численность составляет около 30 млн. человек. Учитывая важную роль курдского фактора во внутриполитических процессах вышеперечисленных стран, а также общую геополитическую ситуацию в мире, следует отметить, что курдский фактор является фундаментальным в урегулировании сирийского кризиса. В данной статье мы попытались рассмотреть основные этапы формирования курдского национализма в Ираке и Иране после Второй мировой войны, а также геополитические факторы, которые повлияли на его становление и развитие.

ՀՈԳԵՎՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՆԻՍՏ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ԵՎ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ (II–IX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

ՍՎԱԶՅԱՆ Հ.

Աղվանքի հոգևոր առաջնորդները, ինչպես քրիստոնյա արևելքի բոլոր հովվապետերը, ունեին իրենց նստավայրերը, որտեղից կազմակերպում և ուղղորդում էին իրենց իրավասության տակ գտնվող կրոնական հաստատությունների գործունեությունը: Հիմնադրվելով նոր դավանական ուղղության հետ գրեթե միաժամանակ՝ դրանք տարբեր ժամանակներում տարբեր նշանակության հանձնառույթներ էին իրականացնում և ամեն կերպ նպաստում տարածաշրջանում քրիստոնեության տարածմանն ու ամրապնդմանն ուղղված աշխատանքներին: Քրիստոնեության տարածման վաղ շրջանում այդ նստավայրերը հաստատվում էին ըստ քարոզչավայրերի և ժամանակավոր կացարանների բնույթ ունեին, քանի որ գոյատևում էին մինչև քարոզչի նոր վայր տեղափոխվելը: Աղբյուրները որևէ կոնկրետ ժամանակավոր կացարան չեն մատնանշում, սակայն, հետևելով այդ շրջանում Հայոց Արևելից կողմերում, Բուն Աղվանքում և Չողա երկրում քարոզչական աշխատանքներ տարած առաջին լուսավորիչներ և Թադեոս առաքյալի աշակերտներ Սբ. Եղիշայի՝[1] Դադիում (Դադի, Դադո) ու Խաղ եպիսկոպոսների[2] ընթացուղուն, պետք է կարծել, որ նման կացարաններ հաստատվել են Չողում, որը Սբ. Եղիշայի քարոզչական գործունեության մեկնակետն էր, Բուն Աղվանքում. (հավանաբար Կապաղակում/, Ուտիքում, ավելի ստույգ՝ նրա Սուհառն քաղաքում, Գիս ավանում, Զերգունի դաշտում և Արցախում՝ Խորաձոր կոչվող վայրում, որտեղ հետագայում՝ Դադիում քարոզչի պատվին վանք է կառուցվում, որը վերանվանվում է «Դադիի վանք»: «Խորաձոր,- գրում է Մովսես Կաղանկատվացին,- որ

---

[1] **Սվազյան Հ.,** Սբ. Եղիշան Հայոց Արևելից կողմանց, Չողա երկրի և Աղվանից աշխարհի լուսավորիչ («Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2000, № 2, էջ 55–65):

[2] Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 536 (այսուհետև՝ Գիրք Թղթոց), տես նաև՝ Հայապատում, Պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, յօրինեալ եւ հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1901, էջ 47, նաև՝ էջ 47, ծանոթ. 2 (այսուհետև՝ Հայապատում):

կոչի Դադոյի վանք»[3]: Այս կացարանները, որտեղ գործում էին վերոհիշյալ անձինք, նմանապես ծառայել են հիշատակված սրբերի հաջորդներին, որոնք իրենց գործունեությամբ ապահովում էին քրիստոնեության ընթացքի շարունակականությունը:

IV դարի վերջերին Գրիգոր Լուսավորչի հանդես գալով, սկսվում է քրիստոնեության Աղվանք և կից երկրներ ներթափանցման նոր փուլ, որի ժամանակ նորածագ ուսմունքը նշված տարածքներ է մուտք գործում Մեծ Հայքից ուղարկված քարոզիչների միջոցով[4]: Եկեղեցական ավանդությունը պահպանել է նրանցից շատերի անունները, բայց առանձնակի հիշողությամբ պարուրել Գրիգոր Ա Պահլավունու թոռ Մանուկ Գրիգորիսի՝ որպես ժամանակաշրջանի խոշոր կրոնական գործչի անունը: Աղբյուրների տեղեկությամբ, վերջինիս քարոզներով են լուսավորվել Հայոց Փայտակարան նահանգն ու Բուն Աղվանքը, ուր նա գործուղվել էր իր Լուսավորիչ պապի կողմից՝ այդ երկրների ներկայացուցիչների խնդրանքով[5]: Պատանի քարոզիչը նույն կարգի աշխատանքներ է տարել նաև Արցախում և նոր վարդապետության հիմքերն ամրապնդել նաև այս հայկական նահանգում[6]: Այնուհետև, ըստ նույն աղբյուրների, նա իր առաքելությունը շարունակում է Մասքթաց աշխարհում, որտեղ և ընդունում է նահատակության պսակը[7]:

Մանուկ Գրիգորիսի ողջ գործունեության բաղդատումն ըստ աշխարհագրական վայրերի, բերում է այն աներկբա հետևության, որ նա գործել է հիմնականում Արցախում և հատկապես նրա Մյուս Հաբանդ գավառում՝ իր Ամա-

---

[3] **Մովսես Կաղանկատվացի,** Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 340 (այսուհետև՝ Մովսես Կաղանկատվացի):

[4] Տես՝ **Ավագյան Հ.,** Քրիստոնեության Աղվանք ներթափանցման ուղիներն ու ժամանակաշրջանը («Պատմաբանասիրական հանդես», 2002, № 2, էջ 131–141):

[5] **Մովսես Խորենացի,** Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Ե., 1991, էջ 259 (այսուհետև՝ Մովսես Խորենացի), **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 14–15, **Մխիթար Գոշ** (Մովսես Կաղանկատվացի, Յաւելուած Բ), էջ 350, Հայապատում, էջ 384:

[6] Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Բնագիրը Ք. Պատկանեանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1987, էջ 26 (այսուհետև՝ Փավստոս Բուզանդ): Տես նաև՝ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 39:

[7] **Փավստոս Բուզանդ,** էջ 26: Նշված կողմերում Մանուկ Գրիգորիսի գործունեության մասին տես՝ **Ավագյան Հ.,** Աղվանից կաթողիկոս Մանուկ Գրիգորիս («Էջմիածին», 2003, № Զ, էջ 55–65), նաև՝ **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 38:

րաս կենտրոնով: Գալով Արցախ և հաստատվելով Ամարասում, որը հայտնի էր դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած եկեղեցիով, կրտսեր Գրիգորիսը ավարտին է հասցնում կիսակառույց եկեղեցու շինարարությունը[8], կառուցում նորերը, քարոզներ կարդում և աշակերտներ ուսուցանում: «Իբրև եկաց սա (Մանուկ Գրիգորիսը – Հ.Ս.) ի յիւրում պաշտամանս,- գրում է Փավստոս Բուզանդը՝ ընդհանրացնելով նրա գործունեությունը ողջ տարածաշրջանում, - մինչդեռ մանուկն եւս էր, շինեաց, նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնցիկ եւ ձգեցաւ ի գաւառակողմանցն Ատրպատականի: Քարոզ ճշմարտութեան հաւատոցն Քրիստոսի լինէր նա, եւ առաջի իսկ ամենեցուն էր սքանչելի եւ զարմանալի. խստագոյն ու դժուարագոյն անհամարք ծանրաբեռն վարացն կրթութիւնք խստամբերութեանն, պահօք եւ սրբութեամբ, տքնական հսկմամբ անձանձրոյթ աղօթիցն ջերմութեան առ Տէր Աստուած կանխելոյ վասն ամենայն մարդոյ: Ջաւետարանական ընթացսն եւ զվերակացութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ շնորհօքն աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր. առաւել եւս փութայր, գուն եդեալ յորդորելով զամենեսեան առ ի բարեացն քաջալերութիւն, զցայգ եւ զցերեկ պահօք եւ աղօթիւք եւ ուժգին խնդրուածովք եւ բարձրակալ կատարման հաւատովքն՝ մերձաւորաց եւ հեռաւորաց զհոգեւոր եռանդն աձէր. իբրեւ զպատերազմասէր նահատակ միշտ զանձն ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութեան ունէր ամենայն փորձութեանց եւ վշտաց, առ ի տալ պատասխանի ամենայն համարձակութեամբ, վասն ճշմարտութեան հաւատոցն մարտնչել որ վասն Քրիստոսի»[9]:

Մյուս Հաբանդում կրտսեր Գրիգորիսի ծավալած աստվածահաճո գործերի շուրջ դրվատանքով է խոսում նաև Մովսես Կաղանկատվացին. «եկեալ ի Հաբանդ գաւառ, ուսուցանէր եւ խրատէր պահել զպատուիրանս Որդւոյն Աստուծոյ. անդ արկանէր հիմն եկեղեցւոյն ի գիւղաքաղաքին Ամարասայ. եւ կացուցանէր գործօնս եւ հրամանատարս՝ շինել եկեղեցի»[10]: Իր սրբամատույց գործունեությամբ Լուսավորչաց տոհմի այս շառավիղը շուտով մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում հավատացյալների շրջանում և վայելում նրանց առանձնահատուկ սերն ու նվիրվածությունը: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ Մասքթաց աշխարհում (Վատնյան դաշտում) նրա նահատակվելուց հետո աշակերտները, վերցնելով իրենց ուսուցչի խոշտանգված դին, բերում

---

[8] **Ջալալեանց Ս.,** Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփղիս, 1842, էջ 196:

[9] **Փավստոս Բուզանդ,** էջ 24:

[10] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 35:

ամփոփում են Ամարասում: «Եւ ապա,- գրում է Փավստոս Բուզանդը, - բարձին զնա որք ընդ նմա երթեալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, և բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ ի գեօղն անուանեալ կոչի Ամարազ, եւ եդին զնա առ եկեղեցական զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի»[11]: Սույն իրադարձության մասին պատմում են նաև Մովսես Խորենացին և Մովսես Կաղանկատվացին[12]: Որ Մանուկ Գրիգորիսն ամփոփվել է Ամարասում, հաստատում է նաև Ստ. Օրբելյանը, գրելով, որ այնտեղ «կայ գերեզման նորա (Մանուկ Գրիգորիսի – Հ.Ս.)»[13]:

Մանուկ Գրիգորիսի ամփոփումն Ամարասի եկեղեցու բակում պատահական չէր: Այսպես ժողովուրդն իր երախտիքի տուրքն է մատուցել դարաշրջանի իրենց հոգևոր առաջնորդին՝ նրա ծավալած երկարամյա և քրիստոնեական անձնվեր գործունեության համար: Տարածաշրջանի հոգևոր կյանքում ունեցած իր այս մեծ դերակատարության շնորհիվ է նաև, որ նրա գերեզմանը շրջակա բնակչության կողմից վերածվել է սրբավայրի, ուր ամեն տարի հավաքվելով տոնել են նրա հիշատակը. «Եւ ամ յամէ աշխարհաժողովուրդք ի մի վայր ժողովեալ կողմանցն այնոցիկ եւ աշխարհաց գավառացն այնոցիկ, զոր տօնին զյիշատակ քաջութեան ցնծան»[14]:

Ամարասի ընտրությունն իբրև Մանուկ Գրիգորիսի վերջին հանգրվանատեղի ուղղակի բերում է այն հետևության, որ Ամարասը նախատակ սրբի՝ տարածաշրջանում գործելու ժամանակ եղել է նրա նստավայրը: Իր ուսումնասիրությունների արդյունքում նման եզրակացության է հանգել նաև Հայոց, Վրաց և Իմերեթիայի թեմակալ առաջնորդ Ս. վ. Ջալալյանը, որը գրում է, որ Ամարասը վաղ ժամանակներում «էր կաթողիկոսական աթոռ աշխարհին Աղուանից»[15]: Ասվածն, ի դեպ, ունի նաև իր մատենագրական հիմքը՝ վկայված դեռևս XIII դարի պատմիչ Ստ. Օրբելյանի կողմից: Իր աշխատության

[11] **Փավստոս Բուզանդ,** էջ 26:

[12] **Մովսես Խորենացի,** էջ 260, **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 39:

[13] Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան, արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 470 (այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան): 1969 թ. Ամարասում անցկացված պեղումների ժամանակ բացվել է հայերեն գրությամբ մի դամբարան («Սա է Սուրբ Գրիգորի իմաստուն այրի գերեզմանը»), որն ուսումնասիրողների կարծիքով պատկանում է հենց Մանուկ Գրիգորիսին (Տես՝ **Геюшев Р.Б.** Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, էջ 25:

[14] **Փավստոս Բուզանդ,** էջ 26:

[15] **Ջալալեանց Ս.,** Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս Ա, էջ 196:

մեջ Ամարասը կոչելով «մեծ աթոռն Աղվանից», նա առանձին շեշտադրությամբ գրում է, որ այն «ի հինուն (հնուց – Հ.Ս.) լեալ էր աթոռ կաթողիկոսաց նոցին (աղվանացիների – Հ.Ս.)»[16]: Ուրեմն, անտարակույս է, որ IV դարում Աղվանից հայրապետների նստավայրը եղել է Ամարասը և կարծիքը, թե «Աղվանից եկեղեցու կենտրոնը IV դարում Կապաղակ մայրաքաղաքն է»[17], չի համապատասխանում պատմական իրականությանը:

Հիմնադրված լինելով IV դարում՝ Ամարասի այս հոգևոր կենտրոնն իր խնդիրներով ու գործելաոճով էականորեն տարբերվում էր ըստ քարոզչական վայրերի բարձրացած վերոհիշյալ ժամանակավոր կացարաններից: Մանուկ Գրիգորիսի առաջնորդությամբ այս կենտրոնի ծավալած եռանդուն գործունեության շնորհիվ առաքելական հավատը տարածաշրջանում կարճ ժամանակում լայն ճանաչում է ստանում, տարածվում ու խորանում: Մեծ էր Ամարասի եպիսկոպոսության հռչակն այստեղ կառուցված իր Աստծո տաճարով, որը խոր ակնածանք էր ներշնչում և VII դարում անգամ Աղվանից հոգևորականության համար մնում էր որպես «Սուրբ կոչարան» և «Լուսատու յԱմարասայ»[18]:

Ամարասի առաջնորդանիստը գոյատևում է մինչև իր հիմնադրի՝ Մանուկ Գրիգորիսի վախճանը 363 թ.[19]: Վերջինիս նահատակությունից հետո քաղաքական մի շարք հանգամանքների ճնշման տակ եկեղեցու հայրերը Աղվանից հայրապետական աթոռը Ամարասից տեղափոխում են Մասքթաց երկիր և հաստատում նրա Չող (Չողա, Չողայ, Չորայ, Ճորայ) մայրաքաղաքում: Այն մասին, որ խնդրո առարկա աթոռն Ամարասից տեղափոխվել է Չող և Մանուկ Գրիգորիսին հաջորդած հայրապետներն այսուհետ հովվել են այնտեղից, վկայում է Մխիթար Գոշը: Այսպես, իր կազմած ցուցակում Մանուկ Գրիգորիսին նշելուց հետո նա անցնում է նրան հաջորդող հայրապետների թվարկմանը՝ նախապես շեշտելով, որ նրանք հովվել են Չողում: «Եւ այսոքիկ են, որ ի Չող հայրապետք նստան», - գրում է նա և նշում նրանց անունները՝ Զաքարիա, Դավիթ, Յոհան, Երեմիա[20], հասնելով մինչև Տեր Աբաս, ով բա-

---

[16] **Ստեփանոս Օրբելյան,** էջ 470:

[17] **Мамедова Ф.** Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, 1986, с. 235.

[18] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 209:

[19] Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ II, Ե., 1984, էջ 179:

[20] **Մխիթար Գոշ,** Մովսես Կաղանկատվացի, Յաւելուած Բ, էջ 350, Հայապատում, էջ 284:

ցում է Աղվանքի կաթողիկոսների շարքը և 552 թ. նստավայրը Չողից տեղափոխում Պարտավ[21] (Պերոզապատ, Պերոզ Կավատ, Պերոժ Կավատ), ինչն ինքնին խոսում է Չողի աթոռանիստ լինելու օգտին: Վերջինիս ստանձնած այս նոր պարտավորության մասին նշում են նաև այլ ուսումնասիրողներ[22]: Երկրի հոգևոր կենտրոնը Չող տեղափոխելով՝ Աղվանքի եկեղեցական հայրերը, աշխարհիկ տերերի հետ մեկտեղ, կարծում ենք, նպատակ էին հետապնդում ուժեղացնել քարոզչական աշխատանքները տեղում, շարունակել Մանուկ Գրիգորիսի կիսատ մնացած գործը, բարբարոս ցեղերին հակել դեպի քրիստոնեություն և այդ եղանակով կանխել նրանց ավերիչ արշավանքները դեպի Աղվանից աշխարհ և ավելի հեռու ընկած երկրներ: Բացի այդ, հավանական ենք համարում այն, որ հոգևոր կենտրոնի փոխադրումը հատկապես Չող այն հեռավոր ժամանակների արձագանքն էր, երբ այստեղ իր առաջին քարոզչական աշխատանքներն էր տանում և ժամանակավոր կացարանների հիմքերը դնում Սբ. Եղիշան:

Աղբյուրներում առկա տեղեկությունների վերլուծությունը հուշում է, որ հոգևոր կենտրոնի փոխադրումը կարող էր տեղի ունենալ Տեր Զաքարիա Ա-ի օրոք և նրա կողմից:

Հաստատվելով Չողում՝ Աղվանքի հայրապետները շարունակում են իրենց նպատակաուղղված գործունեությունը. կազմակերպում և ուղղորդում են երկրի հոգևոր կյանքի ընթացքը, նպաստում քրիստոնեության վերելքին, գործնականում մասնակցում ծավալվող կրոնական, քաղաքական ու տնտեսական անցուդարձին: Սակայն, ինչպես երևում է տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձություններից, նրանց լեցուն գործունեությունը Չողում երկար չի շարունակվում: Արդեն իսկ Տեր Զաքարիա Ա-ի հաջորդ Տեր Դավիթ Ա-ին փոխարինած Տեր Յոհանը /Հովհաննեսը/ անհայտ հանգամանքներում նշանակվում է Հոնաց աշխարհի եպիսկոպոս[23] և պետք է կարծել, որ սկսում է ինքնուրույն գործել, իսկ Երեմիան, նույն մատենագրական տվյալների համաձայն, իր պաշտոնավարման շրջանն անցկացնում է Աղվանից երկրի մայրա-

---

[21] Տես՝ ստորև:

[22] **Акопян А.А.** Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, с. 133.

[23] «Սուրբն Յովհան, որն հոնացն եղեւ եպիսկոպոս տէր հայրապետական շնորհիւ զորապէսն չգիտեմք» (**Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 342), նաև՝ **Կիրակոս Գանձակեցի,** Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 195 (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի):

քաղաք Կապաղակում: Կորյունի մի հաղորդմամբ Աղվանից գրերի գյուտից հետո, դրանց մշակման և կատարելագործման նպատակով գալով Աղվանք[24], Մեսրոպ Մաշտոցը երկրի թագավոր Եսվաղենի ու եպիսկոպոսապետ Երեմիայի հետ հանդիպում է Կորյունի խոսքերով *«ի թագաւորական տեղիսն»*[25], այն է՝ մայրաքաղաքում, որն էր Կապաղակը (Cabalaca-ն): «Եւ ապա, - գրում է Մաշտոցի վարքագիր Կորյունը, - …հրաժարեալ (Մաշտոցը – Հ.Ս.) գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն եւ հասեալ թագաւորական տեղիսն տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թագաւոր, որում Արսուաղ էր անուն, ամենայն զատօք հանդերձ»[26]: Վկայակոչված աղբյուրում թագավորի և ավագանու կողքին եպիսկոպոսապետ Երեմիայի անվան հիշատակությունն անմեկնելի պարզությամբ ցույց է տալիս, որ V դարի սկզբներին երկրի հայրապետը ևս նստում էր Կապաղակում և պետության առջև ծառացած խնդիրները լուծում այստեղ, և ոչ թե Չողում: Ուրեմն, ինչպես կարելի է եզրակացնել այս փաստից, Չողը լինելով առաջնորդանիստ կենտրոն, գործնականում չէր մասնակցում երկրի հոգևոր գործերին: Հետևաբար, սխալ չի լինի կարծել, որ առաջնորդանիստ կենտրոնի գոյությունը Չողում ուսումնասիրվող շրջանում դարձել էր անվանական և նրան վերապահված առաքելական պարտականությունները գործ-

---

[24] Հարցի շուրջ առկա խնդիրների քննությունը տես՝ **Սվազյան Հ.,** Մեսրոպ Մաշտոցը Աղվանից գրերի հեղինակ: **Բենիամին երեց,** Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 6, Ե., 2005, էջ 76–92:

[25] Ելնելով Կորյունի այս արտահայտությունից՝ Հ. Աճառյանը, ապա և Բ. Ուլուբաբյանը գտնում են, որ հիշյալ ժամանակներում Աղվանքի մայրաքաղաքը Չողն էր, որտեղ նստում էին երկրի թագավորն ու եպիսկոպոսապետը (Տես՝ **Աճառյան Հ.,** Հայոց գրերը, Ե., 1968, էջ 219, **Ուլուբաբյան Բ.,** Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմությունից (V–VII դդ), Ե.,1981, էջ 96: Մ. Բարխուտարյանցն առհասարակ այն համարում է Աղվանքի առաջին մայրաքաղաքը (Տես՝ **Բարխուտարյանց Մ.,** Աղուանից երկիր և դրակից (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 105), սակայն մեծարգո հեղինակները իրավացի չեն: Կորյունի նշած «թագաւորական տեղիսն» Կապաղակն էր, որն արդեն մ.թ. V դարում Cabalaca լատինական հնչողությամբ հիշատակվում է որպես Աղվանքի մայրաքաղաք (Տես՝ Pliny, Natural History, VI, 11), իսկ ուսումնասիրություններն էլ ցույց են տվել, որ այն գլխավոր քաղաքի իր դերը պահպանել է մինչև V դարի կեսերը՝ մինչև թագավորական իշխանության վերացումն ու 461 թ. մարզպանության կազմավորումը (տես՝ **Սվազյան Հ.,** Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից – VIII դարը ներառյալ), Ե., 2006, էջ 199–207:

[26] **Կորյուն,** Վարք Մաշտոցի, Ե., 2005, էջ 72 (այսուհետև՝ Կորյուն):

նականում իրականացվում էին եպիսկոպոսների գլխավորությամբ՝ Կապաղակում:

Այսպիսով, ինչպես պարզվում է վերոշարադրյալից, V դարի սկզբներից, որպես Աղվանից հայրապետների փաստացի նստավայր, հանդես է գալիս երկրի մայրաքաղաք Կապաղակը: Իրավացիորեն կարծելով, որ Կորյունի նշած «թագաւորական տեղիսն» երկրի մայրաքաղաք Կապաղակն է, Ա. Հակոբյանը նույնպես գտնում է, որ IV–V դարի սկզբներին Կապաղակն էր հանդիսանում Աղվանից եպիսկոպոսապետների նստավայրը[27]: Նրան համամիտ է նաև Մ. Բալայանը[28]:

461 թ. կազմավորվում է Աղվանից մարզպանությունը[29]: Նորաստեղծ վարչաքաղաքական միավորի մայրաքաղաք է հռչակվում Ուտիքի Ուտի Առանձնակ գավառի կենտրոն Պարտավ (Բարդա) քաղաքը, որտեղ կենտրոնացել էին աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների վարչական մարմինները: Պարսից արյաց արքա Վաղարշ Ա-ի (484–488) բարեհաճությամբ իշխանության գլուխ է անցնում տեղական ազնվականության ներկայացուցիչ, ծագումով Արշակունի[30] Վաչագան Գ Բարեպաշտը (485–510), որի օրոք մարզպանությունն ապրում է քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային աշխույժ կյանքով: Նրա լծակիցը հոգևոր ոլորտում Երուսաղեմից եկած Շուփհաղիշո անվամբ եպիսկոպոսապետն էր, որը աղբյուրներում ներկայացված է «Պարտաւայ արքեպիսկոպոս»[31] կամ «աւագ եպիսկոպոսապետ»[32] տիտղոսներով և Աղվանից հայրապետների ցանկերում նշվում իբրև նրանցից մեկը[33]: Թեպետ վերջինս դրանցում հիշատակվում է Մանուկ Գրիգորիսից հետո՝ երկրորդ կամ երրորդ հորիզոնականներում, սակայն քննությամբ պարզվել է, որ նա 12-

---

[27] **Акопян А.А.,** նշվ. աշխ., էջ 133–134:

[28] **Բալայան Մ.,** Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009, էջ 42:

[29] Հանգամանորեն տես՝ **Սվազյան Հ.,** Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 199–207:

[30] **Սվազյան Հ.,** Աղվանից Վաչե Բ և Վաչագան Գ Բարեպաշտ արքաների դինաստիական պատկանելիության հարցի շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2009, թիվ 3, էջ 32–44:

[31] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 89, Կանոնագիրք Հայոց, Բ, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Ե., 1971, էջ 91:

[32] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 85:

[33] Նույն տեղում, էջ 342, **Մխիթար Գոշ** (Մովսես Կաղանկատվացի), Յաւելուած Բ, էջ 350, Հայապատում, էջ 384, **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 194, **Մխիթար Այրիվանեցի,** Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 19 (այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի):

րդն էր և հաջորդել է Տեր Երեմիային[34]: Դատելով նրան տրվող «Պարտաւայ արքեպիսկոպոս» տիտղոսից, կարելի է անսխալ եզրակացնել, որ Շուփհաղիշոն, լինելով Աղվանից աշխարհի հոգևոր առաջնորդը, գլխավորել է նաև Պարտավի եպիսկոպոսությունը և, ուրեմն, նստել այստեղ: Արձանագրելով այս փաստը՝ վստահաբար գտնում ենք, որ Աղվանից մարզպանության կազմավորումից ու Պարտավը նրա մայրաքաղաք դառնալուց հետո, Աղվանից հայրապետաց նստավայրը Կապաղակից տեղափոխվել է Պարտավ և հանգրվանել նորահռչակ մայրաքաղաքում: Այդ պատճառով էլ 488 թ. Ուտիքի Աղվեն գավառում Վաչագան Գ Բարեպաշտի նախաձեռնությամբ գումարված Սահմանադրական ժողովի մասնակիցների թվում Շուփհաղիշոն հիշատակվում է Կապաղակի եպիսկոպոս Մանասեից առաջ և անմիջապես երկրորդը՝ Վաչագան Գ թագավորից հետո[35]: Եվ դա այն դեպքում, երբ Չողն առհասարակ ներկայացված չէր մեծ կարևորության այդ ժողովում[36], ինչն անհարիր էր առաջնորդանիստ համարվող կենտրոնի համար: Հետևաբար, տարակույս չկա, որ մարզպանության շրջանում Պարտավն էր դարձել քրիստոնյա Աղվանքի հոգևոր կենտրոնատեղին:

* * *

Համաձայն Աղվանից հայրապետաց գավազանագրքերի, Տեր Երեմիային, բայց իրականում Շուփհաղիշոյին[37], հաջորդում է Արցախ նահանգի Մեծիրանք (Մեծ Առանք) գավառի եպիսկոպոս Տեր Աբասը և աթոռակալում քառասունչորս ԽԴ[38] (տարբերակ՝ «չորեքտասան»[39]) տարի: Մովսես Կաղանկատվացու վկայությամբ, Աբասի նշանակումը տեղի է ունեցել հայոց թվականության առաջին տարում, այն է՝ փրկչական 552 թ., որը հայ պատմագիտության մեջ ընդունված է որպես հայկական օրացույցի առաջին տարի: «Յորժամ, - գրում է նա, - զսկիզբն հայ թուականին եդին… նստոցին (աղվանացիները – Հ.Ս.) հայրապետ զտէր Աբաս ի գաւառէն Մեծիրանց, որ կալեալ զաթոռն ամս ԽԴ»[40]: Ձեռնադրվելով հովվապետ, վերջինս իր պաշտոնավար-

[34] **Սվազյան Հ.,** Աղվանքի հոգևոր առաջնորդները նախակաթողիկոսական շրջանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Ե., 2004, թիվ 3, 189–198:

[35] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 89–90, Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ 91–92:

[36] Նույն տեղերում:

[37] **Սվազյան Հ.,** նույն տեղում, էջ 189–198:

[38] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 342–343:

[39] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 135:

[40] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 119:

ման հենց սկզբից ծավալուն աշխատանքներ է տանում երկրի հոգևոր կյանքն առավել բարձր հիմքերի վրա դնելու, բարեփոխումներ անցկացնելու և քրիստոնյա աշխարհում Աղվանից եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացնելու ուղղությամբ ու հասնում շոշափելի արդյունքների: Նրա գահակալության հենց առաջին տարում Աղվանից եկեղեցու հոգևոր իշխանության գերագույն մարմինը վերաճում է կաթողիկոսության[41], որի գլուխ անցնում է ինքը՝ Տեր Աբասը[42]: Այս մասին, բայց աթոռակալության տարիների զգալի տարբերությամբ, գրում է նաև Մխիթար Գոշը. «Նստուցին կաթողիկոս զտէր Աբաս, որ կալաւ ամս ԻԳ[43], - ասում է նա և ավելացնում, - Եւ նախնեացն այսպիսի իմն սովորութիւն էր՝ զօրինակ պատրիարկի թղթոցն յաջորդէին այսպէս. Աղուանից, Լփնաց եւ Չոլայ կաթողիկոսէ»[44]: Հնուց եկող այս սովորության մասին վկայում է նաև Մովսես Կաղանկատվացին, մասնավորապես գրելով. «Առ սովաւ (Աբասի ժամանակներից – Հ.Ս.) կալան սովորութիւն գրել ի պատրիարկ թղթի՝ Աղուանից, Լփնաց և Չորայ կաթողիկոսի»[45]: Այսպիսով, ինչպես հետևում է սույն տվյալներից, Աղվանքի կաթողիկոսությունը ձևավորվում է Տեր Աբասի օրոք, անշուշտ, նրա նախաձեռնությամբ ու ինքն էլ դառնում է երկրի առաջին վեհապետը, ով սկսում է կրել «կաթողիկոս» բարձրապատիվ տիտղոսը[46]: Սա է իրականությունը, որն ուժ է ստանում նաև պատմիչների նշած մի հավելմամբ, համաձայն որի, միայն Աբասի և նրա հաջորդների մենաշնորհն է դառնում հրովարտակներում իրենց անվանց կողքին ավելացնել «Աղուանից, Լփնաց և Չորայ կաթողիկոսէ» վերտառությունը: Դառնալով կաթողիկոս՝ Տեր Աբասն իր նստավայր է ընտրում Պարտավը, որը դեռևս V դարի կեսերից դարձել էր Աղվանից հայրապետների փաստացի նստավայրը, և հայրապետական աթոռը պաշտոնապես ամրակայում այստեղ: «Տէր Աբաս,- նշում են գավազանագրքերի հեղինակները, - ի սկզբանն թուականիս Հայոց

[41] Աղվանից կաթողիկոսության ձևավորման հանգամանքների շուրջ տես՝ **Ուլուբաբյան Բ.,** Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 2001, էջ 98, **Բալայան Մ.,** Հայոց Աղվանից եկեղեցին, էջ 36–46:

[42] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 119:

[43] Անշուշտ սա սխալմունք է, ԽԴ և ԻԳ տարեթվերի նմանության հետևանք, ուստի ուղղելի է ԽԴ-ի:

[44] **Մխիթար Գոշ** (Մովսես Կաղանկատվացի, Յաւելուած Բ), էջ 350, Հայապատում, Բ, էջ 384:

[45] **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 343:

[46] Հմմտ. **Ուլուբաբյան Բ.,** Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին, էջ 110–118:

փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտավ»[47]: Նույն աղբյուրների համաձայն, նստավայրի տեղափոխությունը և Տեր Աբասի նշանակումն իրականացվել է միևնույն տարում՝ «*ի նոյն ամին*»[48], այսինքն, արդեն նշված 552 թ., որն ի դեպ, արժանացել է համընդհանուր ընդունելության[49]:

Նստավայրի տեղափոխումը Չողից Պարտավ ինքնանպատակ չէր: Աշխարհագրորեն հեռու ընկած Չողի առաջնորդարանը չնայած պահպանել էր իր անվանական գոյությունը, բայց շատ անհարմարությունների տեղիք էր տալիս և ժամանակի պահանջների համեմատ դարձել էր անհամատեղելի: Ուստի, Տեր Աբասն իր պայքարով լուծում էր ժամանակաշրջանի առաջ քաշած խնդիրը և Աղվանից եկեղեցու վերահսկողությունը դնում միակենտրոն իշխանության կառավարման ներքո: Նման ձևով վերանում էին նաև երկու նստավայր ունենալու հետևանքով առաջացած շատ անհարմարություններ, դյուրանում էր թեմերի ղեկավարումը մեկ ընդհանուր՝ գրեթե երկրի միջնամասում գտնվող կենտրոնից, ամրապնդվում էին կապերը և կարգավորվում հարաբերությունները նրանց ու մարզպանության ողջ տարածքով մեկ սփռված կրոնական հաստատությունների միջև: Բացի դրանից, ուսումնասիրվող շրջանում խիստ սաստկացել էին քոչվոր ցեղերի արշավանքները, որոնք մեծ չափով վտանգում էին առաջնորդարանի խաղաղ գոյությունը: Մովսես Կաղանկատվացու վկայությամբ, այդ շրջանում «գերեցաւ ի Խազրաց աշխարհս Աղուանից, իրկէզ եղեն եկեղեցիք»[50]: Հայտնվելով նման իրավիճակում, Աղվանքի հոգևոր հայրերը կենտրոնի անվտանգությունն ապահովելու նպատակաուղղվածությամբ շտապում են հիմնավորվել Պարտավ մայրաքաղաքում՝ այստեղ տեղակայված աշխարհիկ իշխանություններին մոտ լինելու և հարկավոր պահերին նրանց ապավինելու ակնկալիքով:

Առաջնորդարանի Պարտավ տեղափոխումը Աղվանից եկեղեցու պատմության նոր փուլի սկիզբ է դնում, որն ընդունված է անվանել «Պարտավյան շրջան»: Գործելով համեմատաբար անվտանգ պայմաններում, այն իր գոյութ-

---

[47] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 342–343, **Մխիթար Գոշ** (**Մովսես Կաղանկատվացի,** Յաւելուած Բ), էջ 350, Հայապատում, Բ, 384:

[48] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 119:

[49] **Ակինեան Ն.,** Մովսես Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւնն Աղուանից, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1953, թիվ 10–12, էջ 576, **Еремян С.Т.** Идеология и культура Албании III–VII вв. (Очерки истории СССР III–IX вв., М., 1958, с. 324); **Акопян А.А.,** նշվ. աշխ., էջ 135, **Ուլուբաբյան Բ.,** Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին, էջ 119, **Բալայան Մ.,** Հայ Աղվանից եկեղեցին, էջ 43–44:

[50] **Մովսես Կաղանկատվացի,** էջ 119:

յունը պահպանում է շուրջ երկուսուկես դար և միայն IX դարի շեմին է իր տեղը զիջում Բերդակ կամ Բերդակուր կոչվող ավանին[51], որը, սակայն, նույնպես վերջինը չեղավ Աղվանից կաթողիկոսների համար:

THE DIOCESAN CENTERS OF AGHVANK IN THE EARLY AND LATE MIDDLE AGES

(THE 2ND CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 9TH CENTURY)

SVAZYAN H.

Summary

At the end of the 4th century the spread of Christianity reached a new stage both in Aghvank and its neighbouring countries. It was at this stage that Grigor I Pahlavuni's grandson Manuk Grigoris distinguished himself as a fervent preacher. His activity was mainly connected with Artsakh and its province of Khaband, Amaras being its center. The Amaras diocesan center existed up to its founder Manuk Grigoris' death. In 363, conditioned by political circumstances the Catholic see was moved from Aghvank to the country of Masktats namely, to its capital Chor (Chora). However, at the beginning of the 5th century the Catholicos' see of Aghvank was situated in Kapalak. It was here and not in the titular center Chor that the ecclesiastical issues were dealt with.

One of the successors of Manuk Grigoris was Ter-Abbas who founded the institution of Catholicosate in Aghvank.

In 552, the residence was moved from Chora to Partav, which was a really positive change from both political and ecclesiastical perspectives. "The Partav Period" lasted two centuries and a half, and just at the beginning of the 9th century Partav yielded its place to Berdak (Berdakur).

[51] Նույն տեղում, էջ 345:

ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ЦЕНТРЫ ДУХОВНОЙ ВЛАСТИ В НОВОМ И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОМ АЛУАНКЕ (II В. – НАЧАЛО IX В.)

СВАЗЯН Г.

Резюме

В конце IV в. начался новый этап проникновения христианства в Алуанк и прилегающие к нему страны, и на этом этапе своей энергичной проповеднической деятельностью отличился внук Григора I Пахлавуни – Манук Григорис. Его деятельность в основном была связана с Арцахом и его провинцией Хабанд с центром в Амарасе. Амарасский епархиальный центр существовал до самой смерти ее основателя Манука Григориса. В силу политических обстоятельств в 363 г. католикосский престол был перенесен из Алуанка в страну Масктац – в ее столицу Чор (Чора). Однако в начале V в. престол католикоса Алуанкской страны находился в Капалаке, именно здесь вершились церковные дела, а не в сугубо номинальном центре Чор.

Одним из преемников Манука Григориса был Тер-Абас, положивший начало институту католикосата в Алуанке.

В 552 г. резиденция из Чора была переведена в Партав, что было весьма положительным сдвигом как с политической точки зрения, так и церковной. «Партавский период» длился около двух с половиной веков, и лишь на пороге IX в. Партав уступил место селению Бердак (Бердакур).

ՀԱՐԱՎԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱՆՈՒ ԴԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐՔԵՐԻՆ (XI ԴԱՐԻ 70-ԱԿԱՆ ԹԹ. – XIII Դ.)

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Վ.

1071 թ. Մանազկերտում թուրք-սելջուկներից կրած պարտությունից հետո Բյուզանդիան հայտնվեց ռազմա-քաղաքական ճգնաժամի ճիրաններում[1]: Ջանալով պաշտպանել իր արևելյան սահմանները, կայսրությունը տեղահանում էր հայ բնակչությանը՝ գաղթեցնելով սահմանամերձ տարածքներ, էականորեն նվազեցնելով Հայոց բնաշխարհի պաշտպանունակությունը[2]: Հայ ազատանին, ապավինելով սեփական ուժերին, դիմակայում էր սելջուկ-թուրքական նվաճողներին: Ըստ մի ենթադրության, հայ ժամանակագիրները գոհունակությամբ ողջունել են Մանազկերտում բյուզանդական զորքի կրած պարտությունը[3]: Այդ բախտորոշ ճակատամարտում բյուզանդական բանակի առավել հզոր թևը գլխավորում էր հայազգի զորապետ Փիլարտոս Վարաժնունին, «քաջաբար մարտնչելով» թուրքական հրոսախմբերի դեմ[4]: Կայսրության կրած պարտությունից հետո նա շարունակեց պայքարը՝ Հայաստանի համար այդ ծանր ժամանակաշրջանում: Մերժելի է նաև այն պնդումը, որ հայերը նեղվելով բյուզանդացիներից, իբր հաճությամբ են ընդունել սելջուկ-թուրքերին Փոքր Ասիայում[5]:

Հայ ազատանին սելջուկ-թուրքերի կողմից զրկվեց հայրենի անդաստանից՝ ապաստանելով հարևան անմատույց վայրերում: Փիլարտոս Վարաժնունին, ամրանալով Բարձր Հայքի Անի-Կամախ քաղաքի մերձակա Մշար ամրո-

---

[1] **Пселл М.** Хронография, М., 1978, с. 191.

[2] **Honnigman E.,** Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363-bis 1071, Bruxelles, 1935, էջ 177:

[3] **Գրուսէ Ռ.,** Պատմութիւն խաչակրաց և Երուսաղէմի ֆրանկ թագավորութեան, հ. I, Փարիզ, 1934, էջ 200:

[4] **Միքայել Ատտալիատես,** Պատմություն, թարգմանություն և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 2015 թ., էջ 70 (այսուհետև՝ **Միքայել Ատտալիատես**):

[5] **Гордлевский В.** Государство сельджукидов Малой Азии, М.-Л., 1941, с. 82.

ցում,[6] կարողացավ անառիկ դարձնել Դարանաղի գավառը՝ «բազում հայերից ու փախստական մարդկանցից կազմելով մարտունակ բանակ»[7]:

Փիլարտոսը փորձեց հնազանդեցնել նաև Սասունի իշխանին՝ Թոռնիկ Մամիկոնյանին (Մուշեղի որդուն), որը, սակայն, կտրուկ մերժեց նրա առաջարկը: Ուստի Փիլարտոսը զորքը շարժեց նրա դեմ, բայց չկարողացավ հասնել Սասուն, քանի որ Ծոփքի Հանձիթ գավառի Ալելույա դաշտում սասունցիների զորաբանակը մարտի բռնվեց դեպի Սասուն շարժվող Փիլարտոսի զորքի հետ և պարտության մատնեց նրան: Այդ ճակատամարտից հետո Փիլարտոսը հրաժարվեց Սասունի դեմ որևէ քայլ ձեռնարկելուց և վերադարձավ իրեն ենթակա Հանձիթ գավառի Խարբերդ բերդաքաղաք[8]: Սակայն այստեղից էլ նա ստիպված էր անցնել Միջագետք: Վերջինս կլանել էր հայ բնաշխարհի ազատանու ռազմունակ ուժերին, որոնք տեղի տալով թուրքական գերակշիռ ուժերի հարաճուն ճնշմանը, ստիպված էին անցնել հայահոծ բնակչություն ունեցող այդ երկրամաս: 1078 թ. Փիլարտոսի զորապետ Վասիլը գրավեց Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը[9], որի բացարձակ մեծամասնություն կազմող հայ բնակչությունը համախմբվեց նրա շուրջ և դիմադրեց թուրք-սելջուկներին: 1078 թ. Փիլարտոսը թուրք-սելջուկներից ազատագրեց նաև Ասորիքի Անտիոք նշանավոր քաղաքը[10], որը սակայն շարունակեց մնալ օտար ցեղերի հարաժամյա հարձակումների թիրախ և 1084 թ. վերստին ընկավ նրանց գարշապարի տակ[11]: Իսկ Եդեսիան Վասիլ զորապետի մահվանից հետո մնաց Փիլարտոսի գերիշխանության տակ[12]: 1094–1097 թթ. Եդեսիայի կուրապաղատ է հիշվում հայ զորապետ Թորոսը (Թեոդորոս), որի գլխավորած հայկական զորամասերը 1097 թ. խաչակիր զորագնդերի հետ միասին ջախջախեցին Եդեսիայի վրա հարձակվող սելջուկ-թուրքական հրոսակներին: Նույն թվականին հայկական զորամասերը թուրքերի հարձակումներից պաշտպա-

---

[6] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 206 (այսուհետև՝ **Մատթէոս Ուռհայեցի**):

[7] **Միքայել Ասորի** **Ատտալիատես,** էջ 160:

[8] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 208:

[9] Նույն տեղում, էջ 216:

[10] **Dedeyan G.,** Les Armeniens entre Grecs, Musulmans et Croises, I, Lisbonne, 2003, p. 61.

[11] **Անանուն Եդեսացի,** Ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Ե., 1982, էջ 31 (այսուհետև՝ **Անանուն Եդեսացի**):

[12] **Տեր-Պետրոսյան Լ.,** Խաչակիրները և հայերը. հ. Ա, Ե., 2005 թ., էջ 196:

նում էին նաև Մելիտենե քաղաքը: Հայերի զորապետ է հիշվում Գաբրիել (Խոռիլ) զորավարը, որն իր զորակիցներով «ամենայն քաջութեամբ» դիմադրում էր սելջուկ-թուրքական զորքին, ուստի վերջինս «զաւուրս բազումս ոչինչ կարաց առնել»[13]:

Թշնամիների կողմից հայ ազատանուն հայրենի երկրից դուրս մղելուց հետո Փիլարտոսի և մյուս հայ զորապետների ջանքերով հայերը կարողացան պահպանել իրենց ռազմական ուժերը: Ամրանալով Կիլիկիայի դժվարամատույց բարձունքներում, Փիլարտոսը հետզհետե այն անմատչելի դարձրեց թշնամիների համար, և այդպիսով, հայ ազատանին, Ռուբինյաններից ավելի վաղ, լեռնաստանում դրեց հայոց նոր պետականության հիմքերը:

1076 թ. Փիլարտոսի հրամանով Կիլիկիայում, Ադանայի գավառի Ջահան գավառակի Հոնի բերդաքաղաքում գումարվում է եկեղեցաժողով, որտեղ կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի եպիսկոպոս Սարգիսը[14]: Նույն տարում բյուզանդացիների դավով սպանվում է Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վասակ Պահլավունին՝ Անտիոքի դուքսը, որ հարուցեց այդ քաղաքի հայ բնակչության բուռն դժգոհությունը: Ամրանալով Անտիոքի միջնաբերդում, հայ զինվորները քաղաքը հանձնում են Փիլարտոսին[15], որին սակայն չի հաջողվում վերացնել թուրք-սելջուկների հարաճուն սպառնալիքը: Վերջիններս չէին հանդուրժում իրենց դիմակայող հայ ազատանու գոյությունը: Ալփասլան սուլթանը (1063–1072), հայ ազատանուն հնազանդեցնելու նպատակով, Երզնկա քաղաքից արևմուտք՝ մինչև Հալիս գետի ակունքները տարածվող գավառները դրեց թուրք ամիր Դանիշմենդ Ահմեդ Ղազիի գերիշխանության տակ և հանձնարարեց թուլացնել քրիստոնյա (այդ թվում՝ հայազարմ) իշխանությունները և հայերին ընտելացնել թուրք-սելջուկների գերիշխանությանը: Դանիշմենդ ամիրը, ելնելով այն իրողությունից, որ իր իրավազորության տակ դրված շրջաններում հայ բնակչությունը բացարձակ մեծամասնություն էր կազմում, նրա հանդեպ վարում էր հանդուրժող, երբեմն սիրաշահող քաղաքականություն: Թեև Վարդան պատմիչը գրում է, որ այդ ամիրը «աւէն յազգէն Հայոց»,[16] օտար հեղինակները նրան հայ չեն համարում, այլ թուրքմեն, երբեմն՝ պարսիկ:

[13] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 252:

[14] **Վարդան Վարդապետ,** Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 104 (այսուհետև՝ **Վարդան Վարդապետ**): **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 210:

[15] **Վարդան Վարդապետ,** էջ 104:

[16] Նույն տեղում, էջ 112:

Աhմեդ Թայլուն կարողացավ հնազանդեցնել իր գերիշխանությանը ենթակա հայաբնակ գավառները, իսկ հետագայում (1177 թ.) դրանք զիջեց Իկոնիայի սուլթանությանը: Վերջինս ամեն կերպ ջանում էր Հայաստանը պահել իր գերակայության տակ և օգտվել նրա հարստություններից: XI դարի արաբ աշխարհագիր Իդրիսիի բնութագրմամբ «Հայաստանը հարուստ է, այնտեղ կարելի է ձեռք բերել ամեն ինչ»[17]:

Սելջուկ-թուրքերը ջանում էին տիրանալ նաև Միջագետքին, որը ևս ուներ հայահոծ բնակչություն և գերիշխող հայ ազատանի: 1089 թ. Մելիք շահ սուլթանի (1072–1092) հրամանով Պուզան ամիրը գրավեց Եդեսիան: Փիլարտոսը հարկադրված մեկնեց Մելիք շահ սուլթանի մոտ և ընդունելով մահմեդականություն, այդ գնով պահպանեց իր իշխանությունը[18]: Հետագայում նա վերստին դավանեց քրիստոնեական հավատը: Միջագետքում հաստատված հայ ազատանին երբեմն ստիպված էր դիմակայել նաև այդ երկրամասին տիրացած ֆրանկ խաչակիրներին: Վերին (Հայոց) Միջագետքի Պիր (Բիր) անառիկ բերդաքաղաքում 1070-ական թթ. հաստատվել էր Ապլղարիբ իշխանը՝[19] Վասակ Պահլավունու որդին: Բայց Եդեսիային տիրացած Բալդուինը «բազում ֆրանկ զինվորների հետ» պաշարում է այդ բերդաքաղաքը: Ապլղարիբը թեև այն հանձնում է Բալդուինին[20], սակայն Եդեսիան թուրք-սելջուկներից շարունակում էր պաշտպանել հիմնականում հայոց ռազմուժը: 1097 թ. թուրքերը վերստին հարձակվում են Եդեսիայի վրա, սակայն հանդիպում են հայ ռազմիկների դիմադրությանը: Վերջիններիս զորապետ Թեոդորոս (Թորոս) կուրապաղատը «իմաստութեամբ և քաջութեամբ պահէր զքաղաքն»[21]:

Հայոց զորքը պաշտպանում էր նաև Փոքր Հայքը: 1097 թ. թուրքական հրոսակախմբերը ներխուժեցին այնտեղ և փորձեցին գրավել Մելիտենե քաղաքը, սակայն պարտություն կրեցին հայ զինվորների կողմից[22]: Վերջիններիս զորապետ Գաբրիելը Փիլարտոսի զինակիցներից էր[23]: Հայկական զորա-

---

[17] Geographie d'Edrisi, II, Paris, 1840, p. 326.

[18] **Վարդան Վարդապետ,** էջ 107:

[19] **Անանուն Եդեսացի,** էջ 56:

[20] Նույն տեղում:

[21] **Վարդան Վարդապետ,** էջ 109:

[22] **Տարեգիրք Սմբատայ Սպարապետի,** Փարիզ, 1859, էջ 99–100: **Վարդան Վարդապետ,** էջ 109–110:

[23] **Գրուսէ Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 207:

մասերը պաշտպանում էին նաև Անտիոք քաղաքը՝ զորակցելով խաչակիրներին: Նրանց գլխավորում էր Փիրուզ զորապետը[24]:

Բյուզանդիան նույնպես ջանում էր հայ ազատանուն գրավել իր կողմը և կանխել կայսրությանն սպառնացող խաչակիրների[25] հնարավոր հարձակումները: Այդ նպատակով 1097 թ. Ալեքսիոս Կոմնենոս կայսրը հայազգի Թաթուլ զորապետին ճանաչեց Կիլիկիայի Մարաշ քաղաքի տիրակալ[26]:

Հայ ազատանին շարունակում էր հիմնականում ապավինել սեփական ուժերին: Փիլարտոսին հաջորդած Վասիլը՝ հանկարծակի ու սրընթաց հարձակումների պատճառով «Գող» մականվանյալը, 1082–1112 թթ. իր զորեղ իշխանությամբ հուսալիորեն պաշտպանում էր հայերի ազգային և կրոնական ինքնությունը[27]: Նա անհրաժեշտության դեպքում զինական աջակցություն էր ցույց տալիս խաչակիրներին, կամենալով ձեռք բերել նրանց զորակցությունը: 1103 թ. Գող Վասիլը սելջուկ-թուրքերի գերությունից ազատեց Եդեսիայի դուքս Բեմունդին[28]: Վարդան Վարդապետը Գող Վասիլի իշխանությունը համարում է «Հաւաքարան թագաւորազանց և ազատաց Հայոց և Աթոռ հայրապետաց»[29]:

XII դ. առաջին կեսին Միջագետքում պատկառելի զորուժ ուներ նաև Վասակ Պահլավունին (Ապլղարիբի որդին), որը եղբոր հետ իր զորայիններով ամրանալով Եդեսիայի իշխանության Թլպաշար և Պիր (Բիր) ամրոցներում, պաշտպանվում էին «ի թուրքաց մեծաւ քաջութեամբ»[30]:

Վասակ Պահլավունին հակամարտության մեջ էր խաչակիրների զորապետ Պաղտինի (1118-ից Երուսաղեմի թագավոր) հետ և զինված առճակատումից հետո ի վերջո նրան զիջեց իր տիրույթները[31]: Դրան, անշուշտ, նպաստեց այն հանգամանքը, որ «ֆրանսիացիների և հայերի միջև չկային ազգային և դավանաբանական նախապաշարումներ»[32]: Սակայն հայ ազատանին բնավ չէր հրաժարվում իր տերունական առանձնաշնորհումներից, որոնց պահապանը իրենց զորքն էր:

---

[24] **Мишо Г.** История крестовых походов, М.-СПб., 2004, с. 35–36.

[25] **Գրուսէ Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 207:

[26] **Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ,** Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 61:

[27] **Գրուսէ Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 207:

[28] **Վարդան Վարդապետ,** էջ 112:

[29] Նույն տեղում, էջ 117:

[30] Նույն տեղում, էջ 117–118:

[31] Նույն տեղում, էջ 118:

[32] **Grousset R.,** l'Epopee des croisades, Libraire plon, 1939, p. 71.

1107 թ. Մարաշ քաղաքի մատույցներում Գող Վասիլի զինվորները ծանր պարտության մատնեցին թուրքերին, գերի վերցնելով նաև նրանց հինգ ամիրներին: Շարունակելով մաքառումները նաև հաջորդ տարում, հայերը նորանոր հաղթանակներ տարան թուրքերի դեմ՝ ազատելով գերեվարված շատ քրիստոնյաների[33]: 1112 թ. վախճանվեց Գող Վասիլը՝ «մեծ իշխանն Հայոց… առ նա էին ժողովեալ մնացեալ զօրքն Հայոց և ամենայն ազգն Բագրատունեացն և Պահլաւունեացն և որդիք թագաւորացն Հայոց»:[34] Իբն ալ-Ասիրը Գող Վասիլի մահը դնում է 1114 թ.՝ նշելով որ նա »Հայոց թագավորներից մեկն էր»[35]:

Գող Վասիլի մահվանից հետո նրա իշխանությունը ժառանգում է իր որդեգիրը՝ 25-ամյա Վասիլը՝ «Տղայ» մականվանյալը, ով մորական կողմից սերում էր Կամսարական տոհմից և հայտնի էր որպես «այր քաջ և պատերազմող… նմա հնազանդեցան ամենայն զօրքն»[36]: Սակայն խաչակիր իշխանությունները երբեմն չէին հանդուրժում հայկական ինքնուրույն իշխանությունների գոյությունը: Բալդուինը չբավարարվեց միայն Եդեսիայի իշխանությամբ: 1115 թ. նա զորքը նետեց Վասիլ Տղայի դեմ և «քակեաց զամենայն իշխանութիւն Գող Վասլին, փախստական արար զամենայն դասս ազատաց»[37]:

Թեև հայոց ազատանին թուրքերի կողմից դուրս էր վանվել հայրենիքից, սակայն Հայոց բնաշխարհը գերազանցապես բնակեցված էր մնում հայերով, ուստի մոտ 1100 թ. Տարոն-Տուրուբերանում հիմնված թուրքական ամիրայությունը կոչվեց Շահ-ի Արմեն («Հայոց թագավորներ») անունով, գոյատևելով մինչև 1207 թվականը[38]:

Միջագետքում ևս հայերը շարունակում էին պահպանել իրենց ազդեցությունը, զորակցելով Եդեսիայում հաստատված ֆրանկներին՝ ընդդեմ թուրք-սելջուկների: Վերջիններս 1121 թ. վերստին հարձակվեցին Եդեսիայի վրա, սակայն հանդիպելով ֆրանկների ու հայերի դիմադրությանը, ի զորու չեղան գրավել այդ նշանավոր քաղաքը: Նույն թվին թուրքերին հաջողվեց

---

[33] **Տարեգիրք,** էջ 128–129:

[34] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** նշվ. աշխ., էջ 323:

[35] **Իբն ալ-Ասիր,** թարգ., առաջաբանը և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1981, էջ 24: Սամուէլ Անեցին Գող Վասիլի մահը դնում է ՇԾԹ (1110) թվականին (Սամուէլի Անեցւոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 122 (այսուհետև՝ **Սամուէլ Անեցի**):

[36] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 324:

[37] Նույն տեղում, էջ 338:

[38] **Թուրշյան Հ.,** Շահ-ի Արմեններ («Պատմաբանասիրական հանդես», 1964, № 4):

գրավել Խարբերդը[39]: Նրանք չէին հրաժարվում նաև Եդեսիան գրավելու մտքից: 1146 թ. Իրաքի փոխարքա Զանգի աթաբեկը կարողացավ գրավել Եդեսիան, կոտորածի ու գերեվարման ենթարկելով նրա քրիստոնյա բնակչությանը[40]: Այդ կոտորածը դրվում է 1146 թ. սեպտեմբերի 14-ին[41]:

Եդեսիայի գրավումը առիթ դարձավ Խաչակրաց երկրորդ արշավանքի (1147 թ.) համար, ինչը, սակայն, անհաջող անցավ: Հայ ազատանին ստիպված հեռացավ նաև Միջագետքից, ամրանալով Բյուզանդիային պատկանող Կիլիկիայի բարձունքներում: Չդադարելով սելջուկ-թուրքերին դիմակայելուց, հայերը զորակցում էին ֆրանկներին, որոնց համար «բարեբախտություն էր, – գրում է Ռ. Գրուսեն, – դաշնակից ունենալ հայերի պես «պնդակազմ ու քաջասիրտ քրիստոնյա մի ժողովուրդ»[42]:

Թուրք-սելջուկների դեմ անհավասար դիմակայությունը չէր դադարեցնում Սասունը:

Հայ ազատանին չէր համակերպվում անկոչ և այլահավատ նվաճողների գերիշխանությանը և շարունակում էր պահպանել իր ներքին ինքնավարությունը, քրիստոնեական կրոնը: 1154 թ. հայկական ազատազորքը Թորոս զորապետի գլխավորությամբ Մարաշ քաղաքի մատույցներում փայլուն հաղթանակ տարավ սելջուկ-թուրքերի դեմ, ոչնչացնելով «անթիւ զտաճիկսն»[43]:

Սակայն սելջուկ-թուրքերը Հայաստանի նկատմամբ ոչ միայն չդադարեցրին հարձակումները, այլև ջանում էին գրավել Հյուսիսային Հայաստանն ու Վրաստանը: Բայց նրանց հակահարված տվեցին Վրաց և Հայոց զորամասերը: 1205 թ. Մշո Առաքելոց վանքում օրինակված Ճառընտիրի հիշատակարանում նշված է, որ այդ թվականին «սուլթանն Սեւաստիոյ ժողով արարեալ անհուն բազմութեամբ…եհաս ի Թէոդուպալիս», կամենալով այդտեղից շարժվել դեպի Հյուսիսային Հայաստան և Վրաստան: Սակայն Կարինի մատույցներում վրաց-հայկական միացյալ զորքերը Զաքարե զորապետի և նրա եղբոր՝ Իվանեի գլխավորությամբ ջախջախեցին սելջուկ-թուրքական հրոսակներին[44]:

---

[39] **Իբն ալ-Ասիր,** էջ 244–245:

[40] **Անանուն Եդեսիացի,** էջ 88–92: Եդեսիացիների կոտորածը ողբակոծում է Ներսես Շնորհալին իր «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմում (տե՛ս **Ներսես Շնորհալի,** աշխատասիր. Գր. Հակոբյան, Ե., 1968):

[41] **Grousset R.,** l'Epopee des croisades, p. 190-191.

[42] **Գրուսէ Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 280:

[43] **Սամուէլ Անեցի,** էջ 135:

[44] **Մանանդյան Հ.,** Երկեր, հ. Գ, Ե.. 1977, էջ 145-146:

Այդպիսով հայ-վրացական շահերը համընկնում էին նաև հարավ-արևմտյան Հայաստանում: Տակավին XI դարի 20-ական թվականներից Կարինը, Բասենը, Դերջանն ու Տայքը հիշվում են «Իբերիա» անունով[45]: Սակայն այդ երկրամասերի բնակչությունը հիմնականում բաղկացած էր հայերից: Վրաց թագավորները կարիք ունեին հավատարիմ և ուժեղ դաշնակիցների: Ճանաչելով Զաքարյանների իրավունքները, նրանք կամենում էին շահել հայ բնակչության համակրանքը և նրան դարձնել Վրաստանի հավատարիմ դաշնակիցը[46]: Հայերի զինադաշինքը վրացիների հետ ամրապնդվում էր երկու ժողովուրդների ընդհանուր՝ քաղաքական և կրոնական շահերով: Անշուշտ, հիմնավորված չէ այն կարծիքը, որ իբրև թե Զաքարե ամիրսպասալարը պատրաստ էր... դավանաբանական զիջումներ անել Վրաց թագավորին՝ նրա կողմից «արքայական տիտղոս շահելու համար»[47]:

Անընդունելի է նաև այն ենթադրությունը, որ իբր թուրք-սելջուկյան տիրակալները «աջակցում էին Հայ եկեղեցու հեղինակության բարձրացմանը»[48]: Հայոց եկեղեցին, նրա ծոցից դուրս եկած մատենագիրները փառաբանում էին հայ ռազմիկներին, դրվատում նրանց տարած հաղթանակները: Թուրքերը Հարավային Հայաստանից դուրս էին մղել ոչ միայն ռազմիկ տարրը, այլև հայոց եկեղեցու ականավոր առաջնորդներին, որոնց օրհնությամբ վրաց և հայոց զորքերը ջանացին ազատագրել նաև Հարավային Հայաստանը, ակնկալելով նրա բնակչության զորակցությունը: Սակայն քանի որ, ինչպես նշվեց, հայ ազատանին իր զորագնդերով դուրս էր մղվել հայրենի երկրից, ուստի վրաց-հայկական զորքերը սպասված օգնությունն այնտեղ չգտան և ստիպված նահանջեցին: Զաքարեին հաջորդած Շահնշահի սպարապետության ժամանակ վրաց-հայկական միացյալ զորքերը դադարեցրին հարձակումները օտար հրոսակների դեմ[49]: Մինչդեռ վերջիններս շարունակում էին իրենց ավարատենչ նկրտումները:

---

[45] **Ադոնց Ն.,** Երկեր, հ. Ե, Ե., 2012, էջ 479:

[46] **Բաբայան Լ.,** Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը, XIII–XIV դարերում, Ե., 1964, էջ 31:

[47] **Հովհաննիսյան Ա.,** Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. I, Ե., 1957, էջ 291:

[48] **Բոռնազյան Ս.,** Հայաստանը և սելջուկները XI–XII դդ., Ե., 1980, էջ 234:

[49] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, կազմեց Հ. Օրբելի, Ե., 1966, էջ 6–7: Շահնշահը հորից հետո հիշվում է որպես «Հայոց և Վրաց ամիրսպասալար», իսկ Իվանեն՝ «աթաբեկ» (Վիմական տարեգիր, կազմեց Կ. Կոստանեանց. Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 67):

Հայաստանը և Վրաստանը գրավելու նպատակով Իրաքում և Ատրպատականում իշխող Ջելալեդդին սուլթանը 1218 թ. հարձակվեց Հայաստանի և Վրաստանի վրա: Թեև նրան դիմակայեցին հայերի, վրացիների ու ալանների միացյալ զորամասերը, սուլթանի գերակշիռ ուժերը կարողացան հաղթանակ տանել քրիստոնյաների դեմ: Սուլթանի զորքը ներխուժեց նաև Հայաստանի հարավային գավառներ և 1229 թ. գրավեց Խլաթ քաղաքը, կոտորելով, գերեվարելով նրա բնակչությանը[50]: Այդ քաղաքը մահմեդականները դիտում էին որպես Հայաստանի կենտրոն: Արաբ մատենագիր Աբուլ Ֆիդան (1273–1333) իր կազմած «Ժամանակագրության» մեջ Խլաթը համարում է Հայոց երկրի մայրաքաղաք[51]:

Խլաթից հետո նույն սուլթանը գրավեց նաև Տարոն գավառը: Բայց Սասունը պահպանեց իր ներքին ինքնավարությունը: Դժվար է համաձայնվել այն կարծիքի հետ, որ իբր 1221 թ. Սասունն արդեն քրդացվել էր[52]:

Հայությունն իբրև ներքին ինքնուրույնությամբ օժտված միավոր, հիմնականում պահպանում էր իր լեզուն, բարքերն ու քրիստոնեական հավատը: Ուստի, տվյալ պատմաշրջանի օտարալեզու սկզբնաղբյուրներում Հայաստանը հիշվում է որպես առանձին երկիր: XIII դարի պարսիկ պատմագիր Իբն Բիբիի հեղինակած «Սելջուկ նամե» երկում նշվում է, որ Ռումի (Իկոնիայի) սուլթան Քեյքաուսը (1219–1236) հաջողությամբ հարաբերություններ էր պահպանում «խաչակիրների և Հայաստանի հետ»[53]:

Հայաստանը, որպես առանձին երկիր, հիշվում է նաև արաբերեն վիմագիր աղբյուրներում: 1213 թ. Բայբուրդ քաղաքի ամրոցի որմին փորագրված արձանագրության մեջ Ռումի (Իկոնիայի) սուլթանը հիշատակվում է որպես «Ռում և Հայաստան երկրների թագավոր»[54]: Իսկ Այրարատի Աբեղյանք գավառի Մժնկերտ բերդաքաղաքում 1233-ով թվագրված արձանագրության մեջ հիշատակվում է «Ռումի, Հայաստանի, Դիյարբաքրի և Դիյար Ռաբբիի թա-

---

[50] Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Ե., 1965, էջ 212:

[51] **Рашид-ад-Дин.** Сборник летописей, II, М.-Л., 1960, с. 27–29.

[52] **Markwart J.,** Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 405.

[53] **Masse H.,** Sultan Seldjoukide Kejkobad I-er et l'Armenie («Revue des Etudes Armeniennes», IX, 1929, p. 113).

[54] **Хачатрян А.** Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., вып. I, Е., 1987, с. 63.

գավորը»[55]: Ռաշիդ ադ-դինը իր կազմած ժամանակագրության մեջ հիշում է «Ռումի սուլթանի և Սիրիայի, Հայաստանի մելիքներին»[56]:

THE RESISTANCE OF THE ARISTOCRACY TO SELJUK TURKS IN SOUTH-WESTERN ARMENIA (THE 70S OF THE 11TH CENTURY UP TO THE 18TH CENTURY)

VARDANYAN V.

Summary

After being defeated by Seljuks in the battle of Manzikert (1071), the Byzantine Empire tried to protect its eastern borders through violent resettlements of Armenians, which significantly decreased Armenia's capacity of self-defence. Meanwhile the Armenian aristocracy kept fighting with the Seljuk invaders. Pilart Varazhnuni, the Edessa curopalate, military leader Toros (Teodoros) and military leader Gabriel (Khoril) (the second half of the 11th century) were among them. Leaving their homeland Armenians fortified their positions in inaccessible mountains, which thanks to Pilart, became unassailable even for Seljuks. The aforementioned leads to the conclusion that the Armenian aristocracy sought to lay the foundation of the new Armenian state even before the Rubinyans' era. The self-defence battles in Edessa, Lesser Armenia and Antioch (1097) were the highlights of the successful fight of the Armenian aristocracy with Seljuk Turks within the last 30 years of the 11th century. It was then that the Armenian troops fighting with the Crusaders, backed them at the same time without carrying out a servile policy towards the Byzantine Empire. Thus, the Armenians counted mainly on themselves, preserving their national and religious identities (Gokh Pronce Vasil, 1082-1112, Vahan Pahlavuni), as testified by the foreign sources of the given historical period.

[55] Նույն տեղում, էջ 63:

[56] **Рашид-ад-Дин,** նշվ. աշխ., էջ 27:

ПРОТИВОСТОЯНИЕ АРИСТОКРАТИЧЕСКОЙ ПРОСЛОЙКИ ЮГО-ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ ТУРКАМ-СЕЛЬДЖУКАМ (70-е гг. XI в. – XVIII в.)

ВАРДАНЯН В.

Резюме

После поражения в битве с сельджуками при Маназкерте (1071 г.). Византия старалась защитить свои восточные границы путем насильственного переселения армян, что существенно снизило обороноспособность Армении. Между тем армянская аристократическая прослойка продолжала оказывать сопротивление сельджукским захватчикам. Среди них были Пиларт Варажнуни, Эдесский куропалат, полководец Торос (Теодорос) и полководец Габриел (Хорил) (вторая половина XI в.). Покинув родину, армяне укрепились на труднодоступных высотах, которые, благодаря Пиларту, стали неприступными для сельджуков. Сказанное приводит к заключению, что армянская аристократия, еще до Рубинянов, пыталась заложить основы новой армянской государственности. Отражением успешного сопротивления армянской аристократии сельджукам в последнее тридцатилетие XI в. явились оборонительные бои в Эдесии, Малом Айке, Антиохе (1097), когда армянские войска, сражаясь с крестоносцами, в то же время оказывали им поддержку, но не без угоднической политики Византии. Тем самым армяне в основном надеялись на собственные силы, сохраняя свою национальную и религиозную идентичность (Гох князь Васил, 1082–1112 гг., Ваан Пахлавуни и др.), о чем свидетельствуют иноязычные первоисточники этого исторического периода.

ՄԱՍՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ֆ.
history-vph@mail.ru

Մասոնության կամ «ազատ որմնադիրների» գաղտնի չորս ընկերությունների կողմից 1717 թ. հունիսի 24-ին Լոնդոնում հիմնադրած Անգլիայի Մեծ Օթյակը[1] իր գործունեության հիմնական խնդիրը համարում էր Սողոմոնի խորհրդանշական տաճարի կառուցումը[2], մարդկանց բարոյական կատարելագործումը և նրանց համախմբումը եղբայրական սիրո, հավասարության, փոխօգնության և հավատարմության սկզբունքների հիման վրա[3]: «Տիեզերքի Մեծ ճարտարապետի»[4] մասին մասոնական ուսմունքը, «մասոնության պատմահայր»[5] Ջեյմս Անդերսոնի 1723 թ. կազմած «Ազատ որմնադիրների» սահմանադրության գաղափարական դրույթներն ու հիմնարար սկզբունքները միտված էին տիեզերքի քաղաքացու ձևավորմանը և նպատակ էին հետապնդում ազատ ու խաղաղ առաջընթացի միջոցով հաստատել հավերժ ու համընդհանուր իրավունք, նպաստել ընդհանուր բարեկեցության ապահովմանը, մարդու հոգևոր վերափոխմանը, մարդկությունը մեկ միասնական եղբայրական ընտանիք դարձնելուն[6]: Մասոնները կամ «համաշխարհային պատմությունը կերտող մարդիկ»[7] շրջապատող աշխարհի և մարդկանց վերափոխման մասին իրենց

---

[1] Տե՛ս **Calvert A.F.** History of the Grand Lodge of England. London, 1916.

[2] Մասոնական ուսմունքի գլխավոր առասպելներից մեկը վերաբերում է հրեաների թագավոր Սողոմոնի տաճարի կառուցմանը, որն իրականացրեց Հիրամ Աբիֆը (Ադոնիրամը): Նրա անունը մի քանի անգամ հիշատակվում է Աստվածաշնչում: Տե՛ս **Джонсон П.** Популярная история евреев. Пер. с англ., М., 2003, с. 76–77; **Найт К., Лимас Р.** Ключ Хирама. Фараоны, масоны и открытие тайных свитков Иисуса. Пер. с англ., М., 1996.

[3] **Лучицкий Г.** Франкмасонство. Энцик. словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. XXXVI А, СПб., 1902, с. 502; Масонство в его прошлом и настоящем. Под ред. Мельгунова С.П. и Сидорова Н.П., т. 1, М., 1991, с. 2–4.

[4] Մասոնական ուսմունքը Տիեզերքի Մեծ արարիչ կամ ճարտարապետ համարում է Աստծուն, ով քաոսից արարեց աշխարհը: Տե՛ս **Найт К., Лимас Р.** Масонский завет. Наследие Хирама. Пер. с англ., М., 1998.

[5] **Уайт А.** Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы и истории, СПб.-М.-Краснодар, 2003, с. 18.

[6] **Борзаковский Д.** Франкмасонство и тайные общества древнего и нового мира, М., 1900, с. 3; **Спаров В.** Полная история масонства в одной книге, М., 2010, с. 258.

[7] **Ридли Дж.** Фримасоны. Люди, творящие мировую историю. Пер. с англ., М., 2007.

գաղափարները դուրս բերեցին Եվրոպայի սահմաններից ու սփռեցին աշխարհի բոլոր կողմերում:

Մասոնության հետ հայերի առաջին առնչությունների մասին վկայում է Էդինբուրգի «Cannangate» օթյակի 1762 թ. արձանագրություններից մեկը: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ Անգլիայի Մեծ Օթյակի Գերագույն Վարպետ էրլ Ֆերեսը Մերձավոր Արևելքում, Հալեպում և Պարսկաստանում մասոնությունը տարածելու նպատակով չորս մեծ վարպետ է նշանակել, որոնցից մեկը հայազգի Դիոնիսիոս Մանասն էր: Օթյակները համախմբող մարմինը կոչվում էր «All Armenia in the East Indies», որը 1805 թ. հետո այլևս չի հիշատակվում[8]:

XVIII դարի առաջին կեսին մասոնության գաղափարների տարածման փորձ արվեց նաև Օսմանյան կայսրությունում: Ըստ լոնդոնյան «St. James's Evening Post» թերթի՝ 1738 թ. մայիսին Կ. Պոլսից ստացված մի նամակ հայտնում էր, որ Կ. Պոլսից ավելի վաղ Զմյուռնիայում և Հալեպում «ազատ որմնադիրները յաջորդաբար օթեակներ կը հիմնեն»: 1748 թ. Կ. Պոլսում անգլիացի վաճառականները մասոնական օթյակ ստեղծեցին, որի հավաքատեղին Բերա թաղամասում գտնվող անգլիական դեսպանատան թարգմանի տունն էր: Այստեղ Փարիզից եկած ֆրանսիացի դը Պալոնը մասոնության գաղափարները հայերի ու հույների շրջանում քարոզելու նպատակով այնպիսի բուռն գործունեություն ծավալեց, որ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Ռեիս փաշան Ֆրանսիայի դեսպան կոմս Ռոլան դը Ալլեորից պահանջեց նրան հեռացնել Կ. Պոլսից: Դեսպանը ոչ միայն կատարեց նախարարի պահանջը, այլև Զմյուռնիայի հյուպատոս Շառլ-Կլոդ դը Բեյսոնելին հրահանգեց ֆրանսիացի վաճառականներին արգելել հաճախել տեղի մասոնական օթյակի հավաքներին[9]:

Օսմանյան կայսրությունում մասոնության տարածման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին հատկապես XIX դարի առաջին կեսին, երբ սուլթան Աբդուլ Մեջիդը քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական պայքարը կանխելու և կայսրությունը փլուզումից փրկելու նպատակով հարկադր-

---

[8] **Ֆէնէրճեան Ա.** Ազատ որմնադրութիւնը Մօտաւոր Արեւելքի մէջ: Կեանք եւ Արուեստ, 1936 հոկտեմբեր, թիվ 8, էջ 225; **Բէրբէրեան Ռ.,** Հայ մասոնները և «Սէր» օթեակը Պոլսոյ մէջ, Հայրենիք 1937, թիվ 6, էջ 128; **Jamgocyan O.,** Les Francs-Maçons Arméniens; Paris, 2017, p. 53.

[9] **Պէյլէրեան Ա.,** Ազատ-որմնադրութեան մուտքը Օսմանեան կայսրութիւն եւ Պոլսոյ հայկական «Սէր» օթեակը ԺԹ դարուն, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Պէյրութ, 2001, էջ 144–145:

ված եղավ 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին հռչակել Գյուլհանեի Հաթթը-Շերիֆը՝ սկիզբ դնելով թանզիմաթի դարաշրջանին[10]:

1848–1852 թթ. եվրոպական բազմաթիվ երկրներում մասոնական օթյակների նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ իրականացրած հեղափոխական, ազգային-ազատագրական և միավորման համար պայքարը[11], որն ընթացավ ֆրանսիական մեծ հեղափոխության «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» մասոնական կարգախոսով[12], բարերար ազդեցություն ունեցավ Օսմանյան կայսրության ճնշվող ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման վրա: Կատարելով 1856 թ. մարտի 30-ի Փարիզի հաշտության պայմանագրի 9-րդ հոդվածով Թուրքիային ներկայացված բարեփոխումների պահանջը՝ սուլթան Աբդուլ Մեջիդը «Հաթթը հյումայուն»-ի հրովարտակով առանձին արտոնություններ շնորհեց քրիստոնյա հպատակներին[13]: Դրանից և Թուրքիան եվրոպականացնելու քաղաքական ընթացքից շտապեցին օգտվել անգլիական և ֆրանսիական մեծ օթյակները, որոնք ձեռնամուխ եղան մասոնության տարածմանը թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների շրջանում: Օսմանյան նավատորմում ծառայող մի խումբ անգլիացի ծովայիններ 1856 թ. նոյեմբերի 25-ին Կ. Պոլսի Հասքյոյ թաղամասում՝ «Անգլիայի Մեծ օթյակի» արտոնագրով հիմնեցին Թուրքիայում առաջին կանոնավոր մասոնական օթյակը[14]: «Oriental» (Արևելյան) թիվ 687 անունն ստացած այս օթյակի հիմնադիրներից երկուսը հայ էին՝ ճարտարապետ Ս. Ազնավուրը և վաճառական Կոզմա Աղջիկյանը: Սերովբե Ազնավուրը որոշ ժամանակ անց դարձավ այս օթյակի բարձրաստիճան մասոններից մեկը: Օթյակի բացման պաշտոնական արարողությունը տեղի ունեցավ 1857 թ. օգոստոսի 7-ին: Օթյակին հետագայում անդամագրվեցին ևս 15 հայ ազատ

[10] **Миллер А.Ф.** Краткая история Турции, М., 1948, с. 68–69; **Шабанов Ф.** Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата, Баку, 1967, с. 42–50.

[11] **Вейл Ж.** История республиканской партии во Франции с 1814 по 1870 гг., М., 1906, с. 57; **Ланин П.** Тайные пружины истории (Молодая гвардия, 1991, N 8, с. 252); **Ридли Дж.,** նշվ. աշխ., էջ 252–257:

[12] **Пименова Л.А.** Идея свободы во французской революции XVIII века (Новая и новейшая история, 1992, № 1, с. 62).

[13] **Փափազյան Ա.,** Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թվականներ), Ե., 2002, էջ 27–35:

[14] Մասոնության մեջ կանոնավոր համարվում է այն օթյակը, որն ստեղծվել է որևէ Մեծ օթյակի, Ազգային օթյակի կամ Մեծ արևելք օթյակի արտոնագրով: **Карпачев С.** Масоны. Словарь, М., 2008, с. 334.

որմնադիրներ, որոնց թվում՝ Գրիգոր Մանասը, Սրապիոն Հեքիմյանը, Սերովբե Թագվորյանը և Միքայել Ալիշանը: 1911 թ. ապրիլի 7-ին «Oriental» օթյակին անդամագրվեց Օսմանյան բանկի տնօրեններից Պերճ Քերեսթեճյանը[15]: Օթյակի ամենաերևելի մասոններից մեկը Կ. Պոլսում Սերբիայի դեսպանատան առաջին թարգման Թադեոս Թերխանն էր[16]: Օթյակը գործեց բավական երկար՝ իր աշխատանքներն ընդհատելով միայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: 1935 թ. հոկտեմբերի 10-ին «Oriental»-ը փակվեց՝ ի թիվս այլ օթյակների, որոնց ամբողջ գույքը պետականացվեց[17]: 1948 թ., երբ Թուրքիայում արտոնվեց մասոնական օթյակների գործունեությունը, «Oriental»-ը վերսկսեց իր աշխատանքները և 1949 թ. վերջնականապես փակվեց[18]:

1850–1860-ական թթ. սկիզբը դարձան հայ հասարակական մտքի զարգացման մի նոր և յուրատեսակ փուլի, որով սկսվեց «խիստ կարևոր դարագլուխ»[19]: Այս շրջանում ծավալված ազգային սահմանադրական շարժումը, գրական, հասարակական, գիտական և թատերական կյանքի աշխուժացումը, հայ մտավորականության ու «եվրոպականացած» վաճառականների բազմաթիվ այցելությունները Եվրոպա[20] և շփումները մասոնական օթյակների հետ ճանապարհ հարթեցին արևմտահայության շրջանում մասոնության ձևավորման համար:

Մինչև առաջին հայկական մասոնական օթյակի ստեղծումը հայ մասոնների թիվը «քառասունը հազիվ էր անցնում», որոնց մեծ մասը մտավորականներ էին և սոցիալական ծագումով ներկայացնում էին հայության ինչպես ունևոր, այնպես էլ չունևոր խավերին[21]: Նրանցից ոմանք 1858 թ. ապրիլի 26-ին անդամագրվեցին «Ֆրանսիայի Մեծ Արևելք» մայր օթյակի հովանավորությամբ Կ. Պոլսում հիմնված երկրորդ օթյակին: «l' Etoile du Bosphore» (Բոսֆորի աստղ) անունը կրող այս օթյակի ղեկավարներն ու անդամները ֆրանսիացիներ էին: Օթյակի հայ անդամներից հայտնի են զինվորական Միհրան Մարաշյանը և 1884 թ. վարպետի աստիճան ստացած Հովհաննես

---

[15] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 151–152.

[16] **Ֆէնէրճեան Ա.,** Ազատ որմնադիրութիւնը մօտաւոր Արեւելքի հայութեան մէջ, Կեանք եւ Արուեստ, 1935, էջ 79:

[17] Նույն տեղում, էջ 78, Զ տարի, 1936, հոկտեմբեր, թիվ 8, էջ 225–226; Նույնի՝ «Սէր» օթեակը: Հայրենիք, 1955, յունիս, թիվ 6, էջ 90–91:

[18] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 152:

[19] **Ֆէնէրճեան Ա.,** «Սէր» օթեակը: Հայրենիք, 1956, յունիս, թիվ 6, էջ 90:

[20] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 149:

[21] Հայրենիք, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 82:

Արշակունին: Ֆինանսական վատթար վիճակի պատճառով 1901 թ. դեկտեմբերի 16-ին այս օթյակը փակվեց[22]:

1850-ական թվականների վերջերին քաղաքական ասպարեզ իջած արևմտահայ ազգային սահմանադրական շարժման մի խումբ գործիչներ, Սերովբե Ազնավուրի գլխավորությամբ, մամուլում հանդես էին գալիս ոչ միայն սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտության օգտին և հետադիմական ուժերի ու խավարամիտների քննադատությամբ, այլև քարոզում էին եվրոպական երկրներում տարածում գտած «տիեզերական եղբայրության բարոյագիտական ուսմունքը»[23]:

1860 թ. սուլթան Աբդուլ Մեջիդի շնորհած Ազգային սահմանադրությունից արևմտահայությունը հանկարծակիի չեկավ և ուրախությամբ ընդունեց այն՝ ակնկալելով օգտվել նրա ընձեռած հնարավորություններից ու «անոր տալիք բարիքներէն»[24]: Արևմտահայ սահմանադրական շարժման գործիչները եվրոպական կրթություն ստացած և եվրոպական երկրներում մասոնական օթյակներում ձեռնադրված երիտասարդ մտավորականներ էին: Նրանց շարքերում էին մասոնական նոր օթյակներ հիմնադրողները:

Մինչ 1860 թ. Ազգային սահմանադրության ընդունումը, արևմտահայ իրականության մեջ մասոնական եղբայրության, միության և համերաշխության գաղափարները «լոկ անկայուն իղձեր ու ցանկություններ էին, ոչ ավելի»[25]: Այս գաղափարները կենսունակ դարձնելու իմաստով Ազգային սահմանադրությունը և 1860 թ. սեպտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում մի խումբ սահմանադրականների նախաձեռնությամբ «Սիրո և միության» նշանաբանով ստեղծված «Բարեգործական ընկերությունը»՝[26] իր լուսավորչական գործունեությամբ, արևմտահայերի համար բացում էին նոր կյանքի և նոր իրողության հեռանկարներ: Սակայն շուտով ակնհայտ դարձավ, որ սահմանադրությունն իր երեսփոխանական, կրոնական, քաղաքական, գավառական ժողովներով ու տարբեր խորհուրդներով սոսկ հիասթափություն և հուսա-

---

[22] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 152:

[23] **Карпачев С.П.** Краткий очерк истории западноевропейского и русского масонства XVII–XIX веков (Масонство и масоны, сб. статей, М., 1997, с. 4).

[24] Հայրենիք, 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 93:

[25] Հայրենիք, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 82:

[26] Հանդէս ամսօրեայ, 1952, էջ 136: «Յայտարարութիւն բարեգործական ընկերութեան հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 14–15:

լքություն առաջ բերեց հատկապես առաջադեմ մտավորականության շրջանում:

1862 թ. Զեյթունի ապստամբության եղերական հետևանքները, հայության իրավազրկությունը, հարկային ծանր բեռը, քրդերի կողմից հայության ունեցվածքի պարբերական թալանը, կանանց և աղջիկների առևանգումը, բռնի կրոնափոխությունն ու հալածանքները հայ մտավորականությանը և հասարակական գործիչներին հարկադրեցին ապավինել մասոնական օթյակների զորությանը:

Մասոնությունը, իր շարքերում համախմբելով ժամանակի արևմտահայ մտավորականության սերուցքը և եվրոպական ազատամտական համամարդկային, լուսավորության ու բարոյական բարձր գաղափարներով անկեղծորեն տոգորված երիտասարդությանը, ջանում էր հաղթահարել «Կ. Պոլսի բարոյական հեղձուցիչ մթնոլորտը»[27], գոտեպնդել հայությանը և ուժ տալ նրա ազգային ոգուն: Իր ուժերի ներածին չափով հայ մասոնությունը ձգտում էր «ազգային կոշտ քարը հղկել, վէմը հղկել, հարթեցնել[28], մեղմել հայ հանրային բարքերը, ամրացնել մարդկային և ազգային բարի զգացմունքներն ու համերաշխութիւնը, տարածել համբերատարութեան գաղափարը, կռուիլ ազգային ստրկամտութեան դէմ ... ու այդպիսով աւելի բարեյաջող հորիզոնների մօտեցնել ազգը»[29]:

Մասոնությանը հարելու «հմայքներից» մեկն էլ 1859 թ. ապրիլին սկսված իտալական ազգային ազատագրական պայքարն էր, որը գլխավորում էին բարձրաստիճան մասոններ՝ Պիեմոնտի թագավոր Վիտորիո Էմանուիլ II-ը, վարչապետ Կամիլո Կավուրը և Ռիսորջիմենտոյի երևելի գործիչներ Ջուզեպե Գարիբալդին ու Ջուզեպե Մացցինին:

---

[27] Նույն տեղում:

[28] Մասոնական գաղափարախոսությունում քարը հղկել, հարթեցնել և խորհրդանշական Սողոմոնի տաճարի շինարարությունում օգտագործելը նույնացվում է մարդու հոգևոր վերափոխման հետ: Իր գիտակցական գործունեության ընթացքում ազատ որմնադիրը պարտավոր է հղկել «իր հոգու կոշտ քարը», ձգտել բարոյական կատարելագործման: Մասոնական օթյակում ազատ քարագործների պիտույքների թվում պարտադիր առկա է անտաշ քար, որը խորհրդանշում է կոպիտ բարոյականություն, քաոս: Տե՛ս **Соловьев О.Ф.** Масонство. Словарь-справочник, М., 2001, с. 248; **Курбатов В.И.** Тайное общество масонов, М., 2007, с. 67; **Карпачев С.П.** Краткий очерк истории западноевропейского и русского масонства..., с. 203.

[29] **Բերբերյան Ռ.,** նշվ. աշխ., Հայրենիք, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 75:

Միության, համերաշխության և ազատության նպատակին էր միտված հայ մասոնական օթյակների գործունեությունը, որոնք ստեղծվեցին Կ. Պոլսում[30] և Զմյուռնիայում: Մինչ այստեղ հայ առաջին օթյակների հանդես գալը 1850-ական թվականներին մի խումբ հայ երիտասարդներ Եվրոպայում գտնվելու տարիներին անդամագրվել էին մասոնական տարբեր օթյակների: Նրանցից Ստեփան Ոսկանյանը, որ 1848 թ. փետրվարի ֆրանսիական հեղափոխության օրերին մի խումբ մարդկանց հետ առաջիններից մեկը ներխուժել էր թագավորական Թյուիլրի պալատը, իտալական «Liberta» օթյակի անդամ էր[31]: Փարիզում Օսմանյան դեսպանատան խորհրդական Հակոբ Կրճիկյանը և պոլսահայ դրամատեր Միքայել Երամյանը ֆրանսիական «La Persévérante Amitié» (Հարատևող բարեկամություն) օթյակի անդամ էին[32]:

Սերովբե Ազնավուրը և «Ազդարար Բյուզանդեան» թերթի խմբագիր-հրատարակիչ Խաչատուր Օսկանյանը 1854 թ. փետրվարին Լոնդոնում անդամագրվել էին անգլիական «Jordan» (Հորդանան) թիվ 201 մասոնական օթյակին և «Odd Fellows» «փոխադարձ օգնության և եղբայրության գաղտնի ընկերությանը»[33]: Արևմտահայ մտավորականներից ոմանք մասոն էին ձեռնադրվել Կ. Պոլսում գործող անգլիական և ֆրանսիական օթյակներում: Նրանցից թատերագիր և բանաստեղծ Սրապիոն Հեքիմյանը և վաճառական Միքայել Ալիշանը 1857 թ. անգլիական «Oriental» թիվ 687 օթյակի անդամ էին: Կոզմա Աղջիկյանը Մանչեսթրի «Integrity» (Ուղղամտություն) թիվ 168 օթյակի անդամ էր[34]: «Մեղու» հանդեսի հիմնադիր խմբագիր, 1859 թ. ազգային սահմանադրության նախագիծը պատրաստող հանձնաժողովի անդամ Հարություն Սվաճյանը և հրապարակախոս, «Բարեգործական ընկերության» հիմնադիրներից Սերովբե Թագվորյանը «Grand orient de France» (Ֆրանսիայի Մեծ Արևելք) օթյակի արտոնագրով Կ. Պոլսում հիմնված օթյակի անդամ էին[35]:

1859 թ. նոյեմբերի 19-ին Զմյուռնիայում հիմնվեց «Homer» (Հոմերոս) թիվ 806 օթյակը, որի արտոնագիրն «Անգլիայի Մեծ օթյակը» շնորհեց 1860 թ. հունվարի 25-ին: «Հոմերոս» թիվ 806 անգլիախոս օթյակի հիմնադիրներից

---

[30] Տե՛ս **Սիրունի Յ.Ճ.,** Պոլիս եւ իր դերը, հ. 3, Անթիլիաս, 1987:

[31] Հայրենիք, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 82–83:

[32] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 151:

[33] Հայրենիք, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 83:

[34] Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 74; **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 151:

[35] Հայրենիք, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 83:

Սերովբե Ազնավուրը զբաղեցնում էր Մեծ Վերահսկողի բարձր պաշտոնը[36]: Այս օթյակի անդամ էր նաև վաճառական Միքայել Երամյանը: Օթյակի բացման արարողությունը տեղի ունեցավ 1860 թ. օգոստոսի 7-ին, որը գլխավորում էր Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան, «Herteford» օթյակի անդամ Հենրի Բուլվեր-Լիթոնը[37]: 1877 թ. փետրվարի 15-ին «Հոմերոսն» իր արտոնագիրը վերադարձրեց «Անգլիայի Մեծ օթյակին»՝ Զմյուռնիայում ծագած քաղաքական խռովության պատճառով, իսկ 10 տարի անց դադարեցրեց իր գործունեությունը[38]: Հ. Բուլվեր-Լիթոնը համոզված էր, որ մասոնությունը մեծ առաքելություն ունի Մերձավոր Արևելքում, ուստի 1860 թ. մարտի 30-ին Կ. Պոլսում հիմնեց գերմանախոս «Deutscher Bund» (Գերմանական միություն), իսկ 1861 թ. մարտի 31-ին Զմյուռնիայում՝ ֆրանսախոս «La victoire» (Հաղթանակ) օթյակները: «Հաղթանակ» օթյակի բոլոր հիմնադիրները «Հոմերոս» օթյակի անդամ էին: Հ. Բուլվեր-Լիթոնը 1861 թ. նոյեմբերի 9-ին Կ. Պոլսում նոր օթյակ ստեղծեց, որն իր անունով կոչվեց «Bulwer» (Բուլվեր) թիվ 891 օթյակ: Այս անգլախոս օթյակը սկզբում գործում էր Բոսֆորի եվրոպական ափին, այնուհետև տեղափոխվեց Բերա թաղամասի «Բալթազար» հյուրանոց: «Բուլվեր» օթյակի առաջին գերիարգելի վարպետներից մեկը Սերովբե Ազնավուրն էր: Օթյակն ուներ 16 մահմեդական և 11 հայ անդամներ, որոնց թվում էին Մարտիրոս Հարենցը, Բ. դռան պաշտոնյա Աստուր Սարգսյանը, դերասան Հակոբ Վարդովյանը, Կ. Պոլսի առևտրի պալատի հիմնադիրներից Սենեքերիմ Մանուկյանը[39]:

1862 թ. հունվարի 25-ին Կ. Պոլսի Բերա թաղամասի անգլիացիների շրջանում՝ Մանչեստր քաղաքում գործող «Odd Fellows» մասոնական օթյակը ստեղծեց մասնաճյուղ՝ «Օրիոն» կամ «Հայկ» անունով[40]: Դրան անդամակցեցին նաև մի խումբ հայեր, որոնց թվում էր Սերովբե Ազնավուրը[41]: Հիմնադրումից օրեր անց՝ հունվարի 30-ին, «Odd Fellows»-ը Կ. Պոլսի Արևելյան թատրոնում կազմակերպեց առաջին տարեկան պարահանդեսը, որից ստացված շահույթը բաժանեց քաղաքի աղքատներին: Փետրվարի 4-ին «Հայկը» Արևելյան թատրոնում հանդիսություն պատվիրեց, որը բացվեց մասոնների երգով՝ ի պատիվ օթյակի: Այնուհետև ներկայացվեց ֆրանսիացի գրող և մասոն Վիկ-

---

[36] Կեանք և Արուեստ, 1935 թ. էջ 78–79:

[37] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 153: Հայրենիք, 1955, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 80:

[38] Հայրենիք, 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 79:

[39] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 154:

[40] Հայրենիք, 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 95–96; **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 155:

[41] Հայրենիք, 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 79:

տոր Հյուգոյի[42] «Անջելո՝ Պադուայի բռնապետը» պիեսը, որտեղ գլխավոր դերերից մեկը կատարում էր Արուսյակ Փափազյանը[43]: Կ. Պոլսում «Odd Fellows»-ի հիմնադրած «Հայկ» մասնաճյուղի բարեգործական բնույթը կասկածի տակ առավ կրոնական ու հասարակական գործիչ Հովհաննես Տերոյենց-Չամուռճյանը: Իր խմբագրած «Երևակ» թերթում, իսկ մի փոքր ուշ նաև՝ իր թարգմանած «Խորհուրդ գաղտնի ընկերութեանց» գրքում գրում էր, որ մի խումբ երիտասարդների հիմնադրած «Odd Fellows»-ը ոչ թե փոխադարձ օգնության և եղբայրության ընկերություն է, այլ մասոնական օթյակ: Նա մասոններին անվանում է անկրոն և չարագործ մարդիկ, ովքեր պաշտում են սատանային և իրենց ընկերության «նպատակը գաղտնի կը պահեն», որպեսզի «ամեն մարդ չիասկընար, մեզ ալ չըգիտցողներուն կարգը կը դնեն»[44]: Մասոնության և «Odd Fellows» ընկերության մասին Հ. Չամուռճյանի «ցափռտուքներուն մտացի, խոհեմ ու քաղաքավար ոճով»[45] պատասխանեց արևմտահայության շրջանում մասոնության զարգացման գործում հայտնի Ս. Ազնավուրը: Նա Կ. Պոլսում գործող մասոնական յոթ օթյակներից հինգի հիմնադիրներից մեկն էր[46] և «կարկառուն դեմք մը Պոլսոյ և Զմիւռնիոյ մէջ»[47]: Մասոնության գիտակ Ս. Ազնավուրը «Մասիս» թերթի խմբագիր Կ. Ութուճյանին 1862 թ. օգոստոսի 25-ին հղած նամակում գրում է, որ Հովի. Տերոյենցը և Կ. Պոլսում լույս տեսնող անգլերեն Levant Herald թերթը սխալվում են՝ «Odd Fellows»-ը անվանելով մասոնական օթյակ, քանզի այն ոչ մասոնական է և ոչ էլ նրա մի ճյուղն է, այլ «բոլորովին զատ և անկախ ընկերութիւն մըն է»[48]: Դրանք միմյանց հետ նույնացնելու շփոթությունը գալիս է նրանից, որ երկու ընկերությունների նպատակը բարեգործական և եղբայրասիրական է: Ինչ վերաբերում է «Հայկ» ընկերությանը, ապա այն Մանչեստրի եղբայրական միության մի ճյուղն է և իր բնույթով նման է Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպանի հովանավորությամբ ստեղծված «Աստղ Արեւելից» ճյուղին: Ըստ Ս. Ազնավուրի՝ «Հայկի»

---

[42] Վիկտոր Հյուգոն բարձրաստիճան մասոն էր: Նա 1844–1885 թթ. «Սիոնի վանահայրության» օթյակի Մեծ վարպետ էր: Տե՛ս **Гоголицин Ю.М.** Тайные общества в истории человечества или кто правит миром, Ростов-на-Дону, 2010, с. 57.

[43] Մասիս, 1862, հունվարի 30:

[44] Չամուռճեան **Տէրոյենց Հ.,** Խորհուրդ Գաղտնի ընկերութեանց, Կ. Պոլիս, 1863, էջ 76–77:

[45] Հայրենիք, 1954, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 93:

[46] Հայրենիք, 1954, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 95:

[47] Հայրենիք, 1995, փետրվար, թիվ 2, էջ 79:

[48] Մասիս, 1864, ապրիլի 24, թիվ 636:

անդրանիկ նիստը կայացել է 1862 թ. օգոստոսի 21-ի երեկոյան, Բերա թաղամասի Փելես Քրեյմրի սրահում:

Ս. Ազնավուրը, թեպետ փորձում է ամեն կերպ հիմնավորել, որ «Հայկը» սոսկ բարեգործական ընկերություն է և անգամ տպագրում է ընկերության անդամակցության անդամավճարի չափերն ու պայմանները[49], այնուամենայնիվ, կամա թե ակամա, ակնարկում է դրա մասոնական լինելը: Նա յուրաքանչյուր հոդվածում ներկայանում է որպես օթյակի վարպետ՝ ստորագրելով՝ «Սերովբե Ազնավուր, նախագահ՝ հայ օթեակին»[50]:

Հովի. Տերոյենց–Զամուռճյանի հետ բանավեճում Ս. Ազնավուրին սատարեց «Մասիսի» խմբագիր Կ. Ութուճյանը: Մասոնության մասին Հ. Զամուռճյանի դատողությունները նա համարում է «չարախոսութիւն», իսկ «Երևակում» հրատարակած «տխմարութիւնները քանի մը ճիզվիթական թերթերու փսխունք »[51]:

Թեպետ Ս. Ազնավուրն ու Կ. Ութուճյանը ժխտում էին «Odd Fellows»-ի և նրա մասնաճյուղ «Հայկի» մասոնական լինելը, սակայն հակառակը անուղղակիորեն հաստատում է մասոն Ս. Թագվորյանը: Նա 1862 թ. մարտի 14(26)-ին Միքայել Նալբանդյանին հղած նամակում նա հայտնում էր «Հայկ» կամ «Օրիոն» անունով եղբայրական օթյակ ստեղծվելու մասին, որն իշխանություններից գաղտնի ժողովներ անելու թույլտվություն ունի և «ֆրեր մասոններուն եղբայրութեան պէս է»[52]: «Հայկի» օթյակ լինելու իրողությունը հիմնավորվում է նաև Ս. Ազնավուրի՝ 1863 թ. փետրվարի 5-ին Հ. Բուլվեր-Լիթոնին հղած նամակով, որտեղ նա ստորագրում է՝ «Ս. Ազնաւուր՝ Աւագ վարպետ «Արեւելքի աստղ» օթեակի եւ Գերիարգելի վարպետ «Հայկ» օթեակի»[53]:

1862 թ. նոյեմբերի 24-ին Կ. Պոլսում «Ֆրանսիայի Մեծ Արևելք» օթյակի արտոնագրով հիմնվեց ֆրանսախոս «L.Union d' Orient» (Արևելքի միություն) օթյակը, որին անդամակցում էին ֆրանսիացիներ, հայեր, հույներ և թուրքեր: Մեկ շաբաթ անց հիմնադիրներին միացավ Ս. Ազնավուրը, ով 1863 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընտրվեց վարպետ: Օթյակի բացման պաշտոնական արարողությունը տեղի ունեցավ 1863 թ. մարտի 23-ին, որին մասնակցեցին 5 հայ ազատ որմնադիրներ: Տարեվերջին օթյակն ուներ 34 անդամ, իսկ մեկ տարի

---

[49] Մասիս, 1862, նոյեմբերի 8, թիվ 560:

[50] Նույն տեղում:

[51] Մասիս, 1864, ապրիլի 25, թիվ 637:

[52] **Նալբանդյան Մ.,** Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Ե., 1983, էջ 362:

[53] **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 154:

անց՝ 65, որից 17-ը պոլսահայեր էին: Մինչև 1866 թ. «L.Union d' Orient» օթյակի անդամ դարձան սեղանավոր Մարտիրոս Մյուհենտիսյանը, բժիշկներ Ներսես Տատյանը, Ստեփան Ասլանյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Հովսեփ Շիշմանյանը (Ծերենց), վաճառական Արթին Նորատունկյանը, ծովային նախարարության թարգմանիչ Թորոս Գիսակը, «Մասիս» թերթի խմբագիր Կարապետ Ութուճյանը, կրթության նախարարության պաշտոնյա Հարություն Սարաֆյանը, ֆինանսների նախարարության խորհրդական Տիգրան Ալիքսանյանը, Բարունակ Ֆերուհխանը (Քրթիկյան) և ուրիշներ[54]: 1867 թ. այս օթյակի Մեծ վարպետը ֆրանսիացի Լուի Ամապլն էր, տեղակալը՝ Ս. Ազնավուրը[55]:

Առաջին հայախոս օթյակը Զմյուռնիայում ստեղծվեց 1864 թ. ապրիլի 27-ին, Հ. Բուլվերի նախաձեռնությամբ և հավանաբար Ս. Ազնավուրի թելադրանքով, «Անգլիայի մեծ օթյակի» հովանավորության ներքո: Հիմնադիրները «Հոմերոս» թիվ 806 օթյակի յոթ անդամներն էին: Նորաստեղծ օթյակը ստացավ «Տիգրան» թիվ 1014 անվանումը: Օթյակի բացումը մեծ շուքով տեղի ունեցավ 1864 թ. հունիսի 5-ին[56]: «Տիգրան» օթյակը գործեց 12 տարի՝ յուրաքանչյուր ամսվա առաջին շաբաթ օրը կանոնավոր անցկացնելով նիստեր և ժողովներ: Վերջին անգամ օթյակում ընդունելություն կատարվել է 1876 թ. ապրիլի 27-ին: Այս օթյակի կարևորությունն այն էր, որ աշխատանքային լեզուն հայերենն էր, թեպետ օթյակն ազգային կազմով միատարր չէր: Իր գործունեության տարիների ընթացքում օթյակն ունեցել է 118 անդամ, որոնցից 108-ը՝ հայ, 7-ը՝ թուրք, 3-ը՝ հույն: «Տիգրան» օթյակին անդամակցել են արևմտահայ մի խումբ անվանի հասարակական գործիչներ, լրագրողներ, ազգասեր, գրասեր և արվեստագետ մարդիկ: Նրանցից Կարապետ Արապյանը հայտնի մեծահարուստ և մեկենաս էր, Հարություն, Կարապետ և Ստեփան Տետեյան եղբայրները՝ տպագրիչներ ու թարգմանիչներ: Օթյակի երևելի անդամներից էին Մատթեոս Մամուրյանը, «Ծաղիկ» հանդեսի խմբագիր Գրիգոր Չիլինկիրյանը, «հայ օրագրութեան մեջ եզական պատկեր»[57] «Արշալույս Արարատյան» թերթի «բազմարդյուն» խմբագիր Ղուկաս Պալդազարյանը,

[54] Հայրենիք, 1955, հունիս, թիվ 6, էջ 94, **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 157–158:

[55] Կեանք և Արուեստ, Զ տարի, 1936, հոկտեմբեր, էջ 226–227:

[56] Հայրենիք, 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 79–81:

[57] Արևելյան մամուլ, 1878, հունիս, էջ 65–66:

հանրահայտ Մեսրոպ Նուպարյանը և շատ ուրիշներ[58]: «Տիգրան» օթյակը, որի անդամներից 70-ը վաճառականներ էին, զբաղվել է նաև բարեգործությամբ, Զմյուռնիայի թեմերի հայ բնակչության համար կատարել դրամահավաք[59]:

«Տիգրան» օթյակը «եղբայրական» հարաբերություններ է պահպանել օտարերկրյա մի շարք օթյակների ու անվանի մասոնների հետ: 1875 թ. օթյակի հյուրը եղել է Ուելսի արքայազն, Անգլիայի ապագա թագավոր Էդուարդ VII-ը, ով «Անգլիայի մեծ օթյակի» Մեծ վարպետն էր[60]: Արքայազնին օթյակում ընդունել են մեծ հանդիսությամբ ու մասոնական պատշաճ արարողակարգով, իսկ երեկոյան նրա պատվին մեծ խնջույք են կազմակերպել ու հայկական երգեր կատարել: «Տիգրան» օթյակն իր գործունեությունը վերջնականապես դադարեցրել է 1894 թ. հունիսի 6-ին[61]:

1864 թ. Կ. Պոլսի Գում Գափու թաղամասում հիմնադրվեց «Արամ» անունով «Odd Fellows» ընկերության նոր ճյուղ: Ս. Ազնավուրը գրում է, որ թուրքական իշխանություններն այս ընկերության գործունեության ոլորտը արտոնել էին[62]: 1865 թ. կրկին անդրադառնալով «Odd Fellows»-ին և Հովհ. Տերոյենց Չամուռճյանի գրքում գտած «անհեթեթ գրուածներին», Ս. Ազնավուրը բացատրում է մասոնական օթյակների «ազնիվ» նպատակները[63]: Ս. Ազնավուրը չէր թաքցնում, որ երկար ժամանակ փափագում է, որ հայությունը մասոնական ընկերության դեմ ունեցած «անտեղի նախապաշարումները թոթափելով, եղբայրական հիմանց վրայ ընկերութիւն մը հաստատէր», որն ուղղված չլիներ պետության, կրոնի, խղճի և աստվածապաշտության դեմ, ինչպես «ոմանք տգիտաբար կ՛ երեւակայէն»[64]: Ս. Ազնավուրի փափագը իրականություն դարձավ 1866 թ. փետրվարի 22-ին, երբ Կ. Պոլսի Բերա թաղամասի Ասմալը Մեսջիդ փողոցի թիվ 32 տանը, որը պատկանում էր իտալական «Italia Risorta» օթյակին, թվով 8 հայ մասոններ իր գլխավորությամբ հիմնեցին «Սեր» հայ-

[58] Հայրենիք, 1955թ. փետրվար, թիվ 2, էջ 82–83, Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 73, **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 161:

[59] Արշալոյս Արարատեան, 1867, ապրիլի 29, թիվ 804:

[60] Տե՛ս **Морган П.** Секреты масонов, М., 2008, с. 76; **Карпачев С.П.** Краткий очерк истории западноевропейского и русского масонства..., с. 478; **Ридли Дж.,** նշվ. աշխ., էջ 317–320:

[61] Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 73, Հայրենիք, 1955, փետրվար, թիվ 2, էջ 81:

[62] Մասիս, 1864, օգոստոսի 22, թիվ 654:

[63] Նույն տեղում, 1865, մայիսի 1, էջ 95:

[64] Նույն տեղում, 1862, սեպտեմբերի 1, թիվ 551:

կական օթյակը: Որոշվեց, որ օթյակը պետք է լինի հայախոս և ենթակա «Ֆրանսիայի Մեծ Արևելքին»:

1866 թ. մայիսի 7-ին «Ֆրանսիայի Մեծ Արևելքը» արտոնեց «Սեր» օթյակի գործունեությունը: Դեկտեմբերի 22-ին կայացած «Սեր» օթյակի հիմնադրման հանդիսությանը, բացի հիմնադիր 18 անդամներից, մասնակցում էին նաև Կ. Պոլսում գործող անգլիական, ֆրանսիական և իտալական գրեթե բոլոր օթյակների գերհարգելի վարպետները, Անգլիայի հյուպատոսը, ֆրանսիական դեսպանատան առաջին քարտուղարը և ուրիշներ: Նիստը բացեց նախագահող Ս. Ազնավուրը, ով ընտրվեց օթյակի գերհարգելի[65]:

«Սեր» օթյակի ստեղծումը ինքնանպատակ չէր: Այն հիմնվեց ոչ թե «խավարյալների ու լուսավորյալների», «ներսէն-դուրսէնների», «աջակողմների և ձախակողմների» պայքարը շարունակելու համար, այլ ամենից առաջ ազգային միության, համերաշխության, եղբայրության, փոխօգնության և լուսավորության գաղափարներ տարածելու համար: Հայ մասոնները մեծ հույսեր էին կապում այս օթյակի գործունեության հետ՝ դիտարկելով այն «իբրև հայկական մի բարձրագույն դպրոց», որը կլրացնի «բնական գիտությունների և փիլիսոփայության մեծ պահանջը հայերի մեջ»[66]՝ անելով այն ամենը, ինչը չկարողացան «ոչ որևէ հայ ընկերություն, ոչ եկեղեցին, ոչ Ազգային Սահմանադրական ժողովը»[67]:

«Սեր» օթյակն իր գործունեության ընթացքում անդամագրել է մեծ թվով հասարակական և պետական գործիչների, մտավորականների, աստիճանավորների, արվեստագետների ու վաճառականների: Հիմնադրումից երկու տարի անց «Սեր» օթյակն ուներ 64, իսկ 1869 թ.՝ 80 անդամ: Հետագայում նրանց թիվը պակասեց, բայց 1880 թ. կրկին հասավ 80-ի[68]: Օթյակն ընդհանուր առմամբ ունեցել է 168 անդամ, որից 162-ը հայեր էին, հինգը՝ թուրք, մեկը՝ հնդիկ[69]: Օթյակի նշանավոր դեմքերից էին Թուրքիայի արտաքին գործե-

---

[65] Հայրենիք, 1937, ապրիլ, թիվ 6, էջ 127–129: Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 75: **Պէյլէրեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 166–167:

[66] Հայրենիք, 1937, մարտ, թիվ 5, էջ 83:

[67] Նույն տեղում, էջ 85:

[68] Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 76:

[69] **Պէյլէրեան Ա.,** ԺԹ դարու Հայկական «Սէր» օթեակի անդամ Ազատ-Որմնադիրներու ընդհանուր ցուցակ: Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Պէյրութ, 2003, էջ 423:

րի նախարար Գ. Նորատունկյանը[70], պետական գանձապետարանի տնօրեն Լևոն Փափազյանը, պալատական մատակարար Արթին Ասլանյանը, հայ բողոքականների ազգապետ Ղազարոս Տավուտը և շատ ուրիշներ[71]: 1867 թ. մարտի 21-ին «Սեր» օթյակին անդամագրվեց բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, որի «Եղբայր եմք մեք» բանաստեղծությունը հայ օթյակների համար ծայրահեղորեն քմահաճ մեկնաբանությամբ (բանաստեղծը նկատի ուներ դավանական հակասությունների հաղթահարումը) դարձավ մասոնական օրհներգ[72]: «Սեր» օթյակը կանոնավոր աշխատեց մինչև 1890 թ., բայց գործելուց դադարեց 1894 թ. ամռանը Սասունում տեղի ունեցած հայության կոտորածից հետո, երբ թուրքական իշխանություններն արգելեցին հայկական միությունների հավաքույթները: 1895 թ. հուլիսի 3-ին Հ. Մերեեմգուլին «Ֆրանսիայի Մեծ Արևելքին» գրեց. «Յարգելի Սէր օթեակը իր վերջին հանգիստը մտաւ: Բոլոր վաւերաթուղթերը ապահով տեղ պահուած են»[73]: 1898 թ. «Սեր» օթյակը վերջնականապես փակվեց:

1872 թ. Զմյուռնիայում «Իտալիայի Մեծ Արևելք» օթյակի հովանավորությամբ հիմնվեց «Արմենակ» օթյակը, որի արձանագրություններն ու անդամների ցուցակներն անհետացել են: 1870–1880-ական թվականներին մասոնության գաղափարական ազդեցությունը նկատելի էր «Միություն ի փրկություն», «Սև խաչ», «Պաշտպան հայրենյաց», «Հայրենասերների միություն» և «Երիտասարդ Հայաստան» գաղտնի կազմակերպությունների վրա, որը հայ պատմագրության մեջ դեռևս ուսումնասիրված չէ: Մասոնական օթյակների անդամ էին Հնչակյան, Արմենական, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունների հիմնադիրներից ու գործիչներից ոմանք:

1908 թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո Կ. Պոլսում եվրոպական օթյակների նախկին գերհարգելի վարպետները հիմնեցին «La Turguie» թիվ 1049 օթյակը՝ «Շոտլանդական Մեծ օթյակի» հովանու ներքո: Օթյակի հիմնա-

---

[70] Գաբրիել Նորատունկյանը մինչ այդ Փարիզի «La clement Armitie» ֆրանսիական օթյակի անդամ էր:

[71] Հայրենիք, 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 122–130, 1995, թիվ 7, էջ 95–98: Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 76: Հայկազեան հայագիտական հանդէս, ԻԱ հատոր, Պէյրութ, 2001, էջ 167–168:

[72] Հայրենիք, 1937, մայիս, թիվ 7, էջ 122–123, 1937, հունիս, թիվ 8, էջ 129–133, 1937, հուլիս, թիվ 9, էջ 117, 1995, հունիս, թիվ 6, էջ 95:

[73] Հայրենիք, 1955, ապրիլ, թիվ 4, էջ 101: Հայկազեան հայագիտական հանդէս, 2001, էջ 171–172:

դիրներից երկուսը հայ էին՝ բարձրաստիճան մասոններ Ս. Ազնավուրը և Եդիա Հոշյանը: Վերջինս իտալական «Calcedonia» օթյակից էր, որը գործում էր «Իտալիայի Մեծ Արևելք» օթյակի հովանու ներքո: Ի թիվս այլազգիների, հայերը զբաղեցնում էին օթյակի առաջին վերահսկողի, քարտուղարի և գանձապահի բարձր պաշտոնները: «Թուրքիա» օթյակը գործեց մինչև 1914 թ. օգոստոս և Առաջին աշխարհամարտը սկսվելու հետ դադարեցրեց իր գործունեությունը[74]: Թուրքական օթյակներից մեկի գերհարգելի վարպետը հրապարակագիր և «Սաբահ»-ի խմբագիր Տիրան Քելեկյանն էր[75]: 1909 թ. օգոստոսին հիմնված «Թուրքիայի Մեծ Արևելք» օթյակի 14 գերհարգելի վարպետներից մեկը 33 աստիճանի մասոն Միքայել Նորատունկյանն էր[76]:

1909 թ. Խարբերդում հայ մասոնները հիմնեցին «Եփրատ» թիվ 1078 հայկական օթյակը, որի հիմնադիրներն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից և Բեյրութից եկած ութ հայ մասոններ էին: «Եփրատ» օթյակի հիմնադիր մասոնները դիմեցին «Շոտլանդական Մեծ օթյակին» և գործունեության արտոնագիր ստացան: Օթյակի առաջին գերհարգելի վարպետ ընտրվեց հյուսեյնիկցի Սերովբե Վարդապետյանը: Օթյակը գործեց հինգ տարի, որի բոլոր անդամները (բացառությամբ Կարապետ Սողիկյանի) դարձան 1915 թ. ցեղասպանության զոհեր[77]:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո մի խումբ հայ մասոններ որոշեցին հայկական նոր օթյակ հիմնել, որն «իր պատուաբեր դիրքն ունենայ յօգուտ հայ ազգին»[78]: 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին յոթ մասոններ «La Turguie» օթյակից և երեք մասոններ անգլիական «Ashton Eagerton» թիվ 2793 օթյակից հիմնադրեցին «Հայաստան» թիվ 1185 անունով օթյակը[79]: Նրանք միաձայն գերհարգելի վարպետ ընտրեցին Թորգոմ Պոյաճյանին[80]:

1919 թ. մայիսի 1-ին Շոտլանդիայի Մեծ Օթյակը վավերացրեց «Հայաստան» թիվ 1185 օթյակի արտոնագիրը, իսկ 1919 թ. դեկտեմբերի 3-ին հայտ-

---

[74] Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 80, 1936, հոկտեմբեր, թիվ 8, էջ 228: Հայրենիք, 1955 դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 75:

[75] Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 80: Հայրենիք, 1955, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 81:

[76] Հայկազեան հայագիտական հանդէս, ԻԱ հատոր, Պէյրութ, 2001, էջ 173:

[77] Հայրենիք, 1955, թիվ 7, էջ 99–101: Կեանք և Արուեստ, 1935, էջ 77: Պայքար, 1953, թիվ 6: Հիւսէյնիկ, խմբ. Կ.Յ. Աhարոնեան, Պոսթըն, 1956, էջ 106–110:

[78] Հայրենիք, 1955, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 95:

[79] Հայրենիք, 1955, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 94–95: Հայրենիք, 1955, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 75: Կեանք եւ Արուեստ, 1935, էջ 77:

[80] Հայրենիք, 1955, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 95:

նեց, որ թուրքական տարբեր օթյակների անդամ հայերը չեն կարող համալրել «Հայաստան» օթյակի շարքերը: Օթյակի անդամներին չէր թույլատրվում մասոնական գործունեություն ծավալել և հարաբերվել «Թուրքիայի Մեծ օթյակի» անդամների հետ[81]:

1185 Օթյակի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1920 թ. հոկտեմբերի 18-ի երեկոյան՝ Կ. Պոլսի Բերա թաղամասի Քուլօղլու փողոցի թիվ 1 շենքում՝ երկու հարյուրից ավելի հյուրերի ներկայությամբ: Հայ մասոնության պատմության մեջ առաջին անգամ օթյակն իր աշխատանքն սկսեց Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշի առկայության պայմաններում: 1923 թ. օթյակը գրեթե դադարեց գործելուց՝ իր անդամների մեծ մասի Կ. Պոլիսը լքելու պատճառով[82]:

1919 թ. Կ. Պոլսում հիմնվեց «La Renaissance» (Վերածնություն) ֆրանսախոս օթյակ, որը գործեց ընդամենը երեք տարի: Հիմնադրման պահին օթյակի Մեծ վերահսկող ընտրվեց Հակոբ Նառկիլեճյանը: Օթյակն ուներ 15 հայ անդամ, որոնց մեջ ամենաերևելի մասոնը Գերհարգելի վարպետ Գաբրիել Նորատունկյանն էր: Օթյակը հրատարակում էր «Ռենեսանս» թերթը, որի խմբագիրը Տիգրան Չալյանն էր[83]:

Հայությունը մասոնական գործունեությամբ զբաղվել և ազատ որմնադիրների օթյակները համալրել է ոչ միայն Թուրքիայում, այլև աշխարհի բազմաթիվ երկրներում: Մեզանում այս հարցն առայժմ հիմնավոր ուսումնասիրված չէ, իսկ մեզ հասած փաստերը կցկտուր են: Հայտնի է, որ 1862 թ. հուլիսի 12-ին մի քանի հայեր մասնակցել են Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում անգլիախոս «Սուրբ Հովհաննես» օթյակի հիմնադրմանը: 1866 թ. Ալեքսանդրիայում հիմնվել է նաև «Կրասիա» հունախոս օթյակ, որին անդամագրվել են նաև հայեր: Այս օթյակը 1890 թ. տեղափոխվել է Կահիրե, որի կազմում նույնպես հայեր կային: Նրանք մասոնական գործունեություն են ծավալել նաև 1871 թ. ստեղծված «Արևելքի աստղ» արաբախոս օթյակում: Հայերը մասնակցել են նաև Խարտումի, Պորտ Սայիդի, Կահիրեի, Սուեզի օթյակներին: 1911 թ. Ջիբութիում հիմնված «Ջիբութի-Տիրե-Տավա» ֆրանսախոս օթյակի հիմնադիրների թվում եղել են հայ Բարթողը և Պետրոս Վարժապետյանը: Այս օթյակը գործել է մինչև 1929 թվականը: Հայերը մասնակցել են նաև Սիրիայում, Պա-

[81] Հայրենիք, 1955, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 96:

[82] Կեանք եւ Արուեստ, 1935, էջ 78: Հայրենիք, 1955, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 99–100:

[83] Հայրենիք, 1955, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 75–76; Կեանք եւ Արուեստ, 1935, էջ 80:

ղեստինում, Լիբանանում գործող արաբախոս և ֆրանսախոս ութ օթյակների աշխատանքներին[84]:

1919 թ. հունիսի 23-ին «Ֆրանսիական Մեծ Արևելք» մայր օթյակի արտոնագրով Փարիզում հիմնվեց «France Arménie» (Ֆրանսիական Հայաստան) ազատ որմնադրության օթյակ: Օթյակի հիմնադիրներն էին Մ. Մարաշլյանը, Սուքյանը, Քյուրքչյանը, Կարագյանը և Ներսիսյանը: Այս օթյակը ֆրանսախոս էր, որի ինչպես հիմնադիր անդամները, այնպես էլ հետագայում համալրած հայ «եղբայրները» Փարիզի նման մասոնական հզոր կենտրոնում միշտ «վառ էին պահում հայ անունը Ազատ Որմնադիրներու աշխարհին մէջ»[85]: 1949 թ. հուլիսին «Ֆրանս Արմենի» օթյակը մեծ շուքով Փարիզի «Cercle Républicain» շքեղ սրահում նշել է իր գործունեության 30-ամյակը[86]: Ֆրանսիական «Grande Loge Nationale» (Ազգային մեծ օթյակ) օթյակի արտոնագրով Փարիզում հիմնվել է «La Confiance» օթյակը, որին անդամակցել են մի քանի հայեր[87]: 1926 թ. «Ֆրանսիայի Մեծ Արևելք» օթյակի հովանու տակ հիմնված «Etoile du Nord» (Հյուսիսային Աստղ) ռուսախոս օթյակում, ի թիվս ռուսական կառավարության նախկին մի խումբ նախարարների և դեսպանների, ընդգրկված էին նաև հայ քաղաքական գործիչներ՝ Ալ. Խատիսյանը, Մ. Տեր-Պողոսյանը, Ստ. Նավասարդյանը, Ա. Ջամալյանը, Գ. Ջանշյանը, Ռ. Բերբերյանը, Ս. Վրացյանը, Վ. Փափազյանը և Հովհ. Զավրյանը[88]: 1990-ական թվականների սկզբում «Ֆրանսիայի Մեծ օթյակը» Փարիզում արտոնեց «RL France-Arménie» թիվ 1381 օթյակի գործունեությունը:

Հայկական մասոնական օթյակ էր գործում Լոնդոնում, որը հիմնադրվել էր 1987 թ., թվով 14 հայ ազատ որմնադիրների կողմից և կոչվում էր «Արարատ լեռ» թիվ 9239 օթյակ (Mount Ararat Lodge N: 9239)[89]:

Հայկական մասոնական մի քանի օթյակներ հիմնվել են Արգենտինայում: Այստեղ Եվրոպայից, Մերձավոր Արևելքից և Հյուսիսային Աֆրիկայից ներգաղթած թվով 11 հայ մասոններ 1957 թ. օգոստոսին հիմնեցին «Ararat» (Արարատ) թիվ 404 օթյակը: Այն ստեղծվեց «Արգենտինայի ազատ և ընդունված մասոնների գերագույն օթյակի» (Gran Logia de la Argentina de Libres y

[84] Կեանք եւ Արուեստ, 1936, հոկտեմբեր, թիվ 8, էջ 229:

[85] Հայրենիք, 1955, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 76–77, Կեանք եւ Արուեստ, 1935, էջ 81:

[86] Ապագա, 1949, հուլիսի 9:

[87] Հայրենիք, 1956, հունվար, թիվ 1, էջ 88:

[88] Նույն տեղում, էջ 88–89:

[89] Asbarez.com/am/108703/

Aceptados Masones) ներքո: Տարիներ անց այս օթյակի անդամները հասան մասոնության ամենաբարձր աստիճանների և դարձան Արգենտինայի մայր օթյակի ղեկավարներ: Այս օթյակը գործում է մինչ օրս և իրականացնում է բարեգործական բազմաթիվ օգնություններ[90]: 2001 թ. Արգենտինայում հիմնվեց «Urartu» (Ուրարտու) թիվ 442 օթյակը:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում հայերը մասոնությանն անդամագրվել են դեռևս XVIII դարում: 1799 թ. դեկտեմբերի 24-ին Հովի. Արապյան անունով մի հայ անդամակցել է «Washington» թիվ 59 օթյակին: Նա 1802 թ. դարձել է Ֆիլադելֆիայի «Colombia» թիվ 91 օթյակի գերհարգելի վարպետ: XX դարի սկզբին Նյու Յորքի «Sylvan Grove» թիվ 295 օթյակն ունեցել է 40–50 հայ անդամներ, իսկ «Manhattan» թիվ 62 օթյակի գերհարգելի վարպետներից երկուսը հայեր էին: 1916 թ. աշնանը Նյու Յորքի Հայ բողոքական եկեղեցու հիմնադիր հովիվ, 32-րդ աստիճանի մասոն Հայկակ Խաղոյանը 5 այլ հայ համախոհների հետ միասին հիմնեց «Վարդանանց Ասպետների» ուխտ, որի «տնօրեն ժողովը» համարժեք էր ամերիկյան և անգլիական մեծ օթյակների բարձրագույն մարմնին:

Միչիգան նահանգի Մեծ Օթյակի «Masonic World» պաշտոնաթերթի 1952 թ. հուլիս-օգոստոսի համարը տեղեկացնում է, որ հունիսի 25-ին Դետրոյթում հիմնվել է «Արարատ» թիվ 582 օթյակը: Գերհարգելի վարպետ ընտրվել էր Ժան Բաբելը, Մեծ վերահսկող՝ Ժան Նահապետյանը, Կրտսեր վերահսկող՝ Հենրի Քյուրճյանը[91]:

1994 թ. դեկտեմբերի 10-ին «Կոլումբիայի օկրուգի Մեծ օթյակի» հայ մասոնները ԱՄՆ-ում հիմնեցին «Hayastan» թիվ 94 օթյակը: 1999 թ. դեկտեմբերի 16-ին ամերիկահայ մասոնների «Մասիս» թիվ 99 օթյակը «Կոլումբիայի օկրուգի Մեծ օթյակը» վերանվանեց «Մտահայեցություն» օթյակ, որը պիտի նախապատրաստական աշխատանքներ իրականացներ Հայաստանում Մեծ օթյակ ստեղծելու ուղղությամբ:

Հայկական մասոնական օթյակներ են գործում նաև Ռուսաստանի Դաշնությունում: Մոսկվայում 1998 թ. նոյեմբերի 28-ին հիմնվել է «Հյուսիսափայլ» թիվ 9 օթյակը, 2001 թ.՝ «Սեր» օթյակը, իսկ 2013 թ. հուլիսի 5-ին՝ թիվ 442 օթյակը, որոնք իրենց աշխատանքն իրականացնում են ռուսերենով և հայերենով: Այս օթյակները գործում են «Ռուսաստանի Գերագույն օթյակի» հովանու

[90] Տե՛ս www.louysworld.com/archives/1082

[91] Հայրենիք, 1956, հունիս, թիվ 1, էջ 90:

ներքո[92]: 2001 թ. մայիսին Վաշինգտոնում հրավիրվեց հայ մասոնների համաշխարհային համագումար, որին մասնակցում էին հայ ազատ որմնադիրներ ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Ռուսաստանից, Արգենտինայից և Լիբանանից: Նրանց ջանքերը պսակվեցին հաջողությամբ և հայկական մեծ օթյակ ստեղծելու հարցում իրենց համաձայնությունը տվեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների «Կոլումբիայի օկրուգի Գերագույն օթյակը» «Ֆրանսիայի Ազգային Գերագույն օթյակը» և «Ռուսաստանի Գերագույն օթյակը»: Վաշինգտոնում գործող «Մասիս» թիվ 99 օթյակի վարպետ Քրիստոֆեր Սահակյանը ընտրվեց առաջիկայում ստեղծվելիք «Հայաստանի Մեծ օթյակի» Մեծ վարպետ: Այս օթյակը «Հայոց Գերագույն օթյակ» անվանումով 2002 թ. մարտի 5-ին ՀՀ արդարադատության նախարարությունում գրանցվեց որպես «Ազատ և Ընդունված քարտաշներ» հասարակական կազմակերպություն: Հունիսի 10-ին այն վերանվանվեց «Ազատ և ընդունված քարտաշների գերագույն օթյակ հայոց»: Օթյակի հանդիսավոր օծումը տեղի ունեցավ 2002 թ. հուլիսի 30-ին՝ Երևանի Մարիոթ հյուրանոցում:

Մասոնական նոր մայր օթյակի գործունեությունն օրինական և լիարժեք դարձնելու համար ԱՄՆ, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի Մեծ օթյակները 2009 թ. իրենց հովանու տակ գտնվող մեկ օթյակ փոխանցեցին «Հայոց Գերագույն օթյակին»: Ներկայումս «Հայոց Գերագույն օթյակի» հովանավորության տակ գտնվում են 11 օթյակներ: Հայոց օթյակի իրավասության տակ են մեկ դաստիարակչական ուսումնական օթյակ՝ Երևանում և երկու օթյակ՝ Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում: 2004 թ. Հայոց օթյակը Երևանից ոչ հեռու գնել է երեք հազար քմ հողամաս, որտեղ նախատեսում է «Հայկական ոգով և որմնադրական ոճով մի գեղեցիկ» տաճար կառուցել[93]: Ըստ «Հայոց Գերագույն օթյակի» համահիմնադիր և նախկին Գերագույն վարպետ Արմեն Ջանյանի՝ ներկայումս աշխարհում հայ մասոնների թիվը կազմում է 2500, որից 200-ը գտնվում են Հայաստանի Հանրապետությունում[94]:

Հայաստանի Հանրապետությունում մասոնական օթյակների հիմնումը վկայում է այն մասին, որ ազատ որմնադիրների գաղափարները և գործունեության հիմնարար սկզբունքները հայության շրջանում չեն կորցրել իրենց կենսունակությունը:

---

[92] **Карпачев С.** Масоны. Словарь, с. 373, 393.

[93] glofarmenia.org/freemasons.in.armenia/

[94] www.mediamax.am/am/news/interviews/10590

MASONRY AMONG ARMENIANS

MOVSISYAN F.

Summary

The information that we have about the Armenians' first contact with masonry dates back to the second half of the 18th century. In 1848, under the influence of the European revolutionary, national, liberation struggle and liberal ideas, a number of representatives of intellectuals from Western Armenia joined the masonry during their stay in Europe. After the East War (Crimea), the policy on "europeanizing Turkey" carried out by the powerful countries and the launch of the second phase of the tanzimat created favourable conditions for spreading masonry among Christians. In the 1850s, Europeans founded permanent lodges in Constantinople, Smyrna and Aleppo, and dozens of Western Armenians joined them. Of all these Armenians, the ideologists and political figures of the national constitutional movement, who had already been canonized as masons in Europe, became the main missionaries of masonic ideas. The first Armenian speaking lodge called "Tigran" N: 1014 was founded in Smyrna, in 1864. The most well-known lodge known in the history of Armenian masonry called "Ser"(Love) was formed in Constantinople, in 1866. The third Armenian lodge "Yeprat" N: 1078 was formed in Kharberd, in 1909. The fourth "Armenia" N: 1185 was formed in Constantinople, in 1919. After the First World War, Armenians became members of masonic lodge in some countries of the Near East, Europe, America and Russia. In 2002, with the warrant of the Great Lodges of the USA, France and Russia, "The Armenian Great Lodge" or "The Armenian Supreme Lodge" was founded in Yerevan, under the protection of which 11 masonic lodges are currently operating.

МАСОНСТВО СРЕДИ АРМЯН

Мовсисян Ф.

Резюме

Сведения о первых связях масонства с армянами относятся ко второй половине XVIII века. Под влиянием идей европейской революции, нацио-

нально-освободительной борьбы 1848 года и либерализма группа западноармянских интеллигентов, временно обосновавшихся в Европе, пополнила ряды масонства. По завершении Восточной (Крымской) войны политика великих держав, направленная на «европеизацию» Турции и формирование второго этапа танзимата, создала благоприятные условия для распространения масонства среди христианских народов. В 1850-е гг. европейцы в Константинополе, Смирне и Алеппо основали масонские канонические ложи, членами которых стали десятки западных армян. Основными пропагандистами масонских идей стали идеологи и деятели национального конституционного движения, которые до этого были посвящены в масоны в Европе. Первая армяноязычная ложа под названием «Тигран» N 1014 была основана в 1864 году в Смирне. В 1866 году в Константинополе сформировалась самая известная в истории армянского масонства ложа «Сер» (Любовь), членами которой были прославленные представители западноармянской интеллигенции. Третья армянская ложа – «Евфрат» N 1078 была основана в 1909 году в Харберде. В 1919 году в Константинополе создали четвертую армянскую ложу – «Армения» N 1185. После Первой мировой войны армяне вошли в ложи вольных каменщиков в ряде стран Ближнего Востока, Европы, Америки, а также России. В 2002 году в Ереване при поручительстве Великих лож США, Франции и России была основана «Великая Ложа Армении», или «Армянская Верховная Ложа», под патронажем которой в настоящее время действуют 11 лож.

АРМЯНЕ В РУССКОМ ТУРКЕСТАНЕ: РАССЕЛЕНИЕ И ВКЛАД В РАЗВИТИЕ КРАЯ

АЛЕКСАНЯН О.
Hovhannesaleqsanyan@ysu.am

Во второй половине XIX века интересы российского капитала и обострение противоречий с Великобританией в Центральной Азии и Каспийском регионе ускорили завоевание Средней Азии, ставшее приоритетной задачей внешней и экономической политики Российской империи. Завоевание Туркестана (в 1867 г. император Александр II утвердил проект об образовании Туркестанского генерал-губернаторства) привело к развитию промышленности в этом регионе и бурному росту различных промыслов. В организации промыслов важную роль сыграли армянские промысловики и торговцы. Туркестанское генерал-губернаторство стало плацдармом для дальнейшей экспансии в регионе, а на генерал-губернатора были возложены полномочия по решению политических, пограничных и торговых дел. Переселяясь в Закаспийскую область, армяне обычно селились в местах укреплений русских войск, где вскоре возникали городские поселения. К 1883 г. армяне составляли весьма значительную часть населения городских поселений области. В Красноводске армяне составляли 25,5% населения города, в Кизил-Арвате – 26,3%, в Асхабаде – 41,7%, в Мерве – 18,3%[1]. В 1890–1895 гг. численность армян в области изменилась незначительно. К 1892 г. она снизилась до 2.871 чел. Спасаясь от вспыхнувшей в области эпидемии холеры, часть армян покинула Закаспий, но уже к 1893 г. число армян в области составляло свыше 3.500 чел. В последующие годы численность армянского населения в области возросла. В 1897 г. в Закаспийской области проживало уже 4.256 армян, из них 3.975 человек – в городах и 261 – на территории уездов. В 1900 г. в Асхабаде проживало

[1] См.: **Григорьянц В.** Переселение армян в Закаспийскую область (конец XIX – начало XX вв.) (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, № 2, с. 64–73).

3.399 армян, в Красноводске – 835, в Кизил-Арвате – 678, в Мерве – 549.

По данным источников, армянское население в области составляло 6.136 человек или 12,4% от числа всего пришлого населения области. Уже к началу второго десятилетия XX в. численность армян превысила 11.000 человек и составила 9,9% от числа пришлого населения области и 2,4% всего населения, включая и коренное туркменское население. При этом в Асхабаде проживало 6.667 армян, в Красноводске – 682, в Мерве – 2.140. Ко второму десятилетию XX в. по подсчетам А.М. Матвеева в Туркестане проживало около 20–21 тыс. армян[2]. Выходцы из Армении стали первыми переселенцами в Средней Азии. Они переселялись как из Закавказья, так и из западноармянских областей Османской империи (в результате геноцида армян). Наибольший приток армянского населения наблюдался в связи со строительством железной дороги Красноводск-Самарканд и во время Первой мировой войны. По данным первой Всероссийской переписи населения, в четырех областях Туркестанского края численность армянского населения к 1897 г. составляла 4.862 человека. Из них 89% (4.317 человек) обосновались в городах, 11% (546 человек) – в сельской местности[3]. Большая часть армян (4799 человек или 98,7%) являлась прихожанами Армянской Апостольской церкви[4]. Основная часть армян (4.206 человек) была сосредоточена в городах Закаспийской области (Ашхабаде, Мерве, Красноводске, Узун-Аде). К 1909 г. армянское население Закаспийской области увеличилось до 11.007 человек.

Краевые власти относились к армянским переселенцам довольно-таки благожелательно, поскольку армяне были христианами, и российская ад-

[2] **Матвеев А.М.** Зарубежные выходцы в Туркестане на путях к Великому Октябрю (1914 – октябрь 1917 гг.), Ташкент,1977, с. 15–16.

[3] **Галстян М.С.** Численность армянской общины в Русском Туркестане. Страны Запада и Востока: проблемы становления и модернизация политических, экономических и культурных форм развития, сб. науч. трудов междунар. науч.- практ. конф., Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 14 ноября 2016 г., Стерлитамак, 2016, с. 116–118.

[4] Ասոյան **Լ.Ա.** Հայերը Ռուսական կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին. Պատմաժողովրդագրական հետազոտություն (ըստ 1897 թվականի Համառուսաստանյան մարդահամարի տվյալների), Գյումրի, 2010, էջ 109:

министрация видела в них своих союзников в этом мусульманском регионе. Помимо этого, русские офицеры и чиновники, в большинстве своем не владевшие языком местного населения, вынуждены были прибегать к услугам переводчиков-армян, свободно говоривших на русском, турецком или персидском языках. «Переводчики при чинах военно-народного управления, – с нескрываемой досадой писал Куропаткин[5],– по преимуществу тоже армяне». Армяне активно включились в хозяйственную жизнь всего региона. В городах Туркестанского края появились доходные дома и рестораны, магазины, бани, ремесленные мастерские и фабрики, винодельни, бани, гостиницы, основанные армянами[6]. Вот что писала одна из московских газет об армянских переселенцах: «Этот честолюбивый и очень способный народ, несмотря на свою, сравнительно с другими жителями Туркестана, малочисленность, играет выдающуюся роль как в экономическом, так и в культурном отношении»[7]. Когда же поток переселенцев стал возрастать и армяне Кавказа, Турции и Ирана стали заселять Зарафшан, Фергану, Ташкент, российские власти сочли необходимым ограничить его. Объяснялось это опасением, что ловкие, опытные армянские купцы и предприниматели вытеснят русский элемент из экономики Туркестанского края. Несмотря на ввод ограничений, число армянских переселенцев в Туркестанском крае продолжало расти, расширялась и сфера их деятельности. Много армян находилось на государственной и военной службе. «Пришли русские войска, за ними потянулись армяне, открылись лавчонки; прибыли еще войска – выросли транспортные конторы, заводы, церковь, школа и – армяне, армяне и армяне. Армяне – торговцы вытеснили торговцев татар, армяне портные выгнали портных евреев, армяне – скупщики, перекупщики, содержатели пивных, словом, образовался

[5] Алексей Николаевич Куропаткин – с 1890 г. начальник и командующий войсками Закаспийской области, военный министр (1898–1904 гг.) Российской империи, генерал-губернатор Туркестана (1916–1917 гг.).

[6] См.: **Григорьянц В.** Участие армянского населения в развитии промышленности и промыслов в Закаспийском крае (1881–1917 гг.) (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, № 5, с. 37–49).

[7] Этнический атлас Узбекистана. Ответ. ред. Алишер Ильхамов, Узбекистан, 2002, с. 34.

особый армянский квартал»[8], – вспоминал генерал-майор Борис Литвинов. В Закаспийской области к 1891 г. армянские торговцы составили 32,2%; из 1.514 торговых заведений в этой области 35,1% принадлежали армянам. Армянские предприниматели играли ведущую роль в нефтедобывающей, обрабатывающей (хлопкоочистительной) и пищевой (мукомольной, маслодельной, винодельной) промышленности Туркестана. В Закаспийской области, наименее развитой в экономическом отношении, армяне стали организаторами рыбного и соляного промыслов. После включения Средней Азии в состав Российской империи рыболовство стало одним из главных занятий местного и пришлого населения Мангышлака и Красноводска. Местным рыбакам не под силу было организовать поставку рыбы и рыбопродуктов в центральную Россию или в города Русского Туркестана. Основную роль в организации промысла и перевозке рыбы стали играть армянские торговцы. Армяне не только являлись скупщиками, но и сами занимались рыбным промыслом. К 1890 г. в Мангышлакском уезде насчитывалось 514 рыболовецких лодок, из них 32 принадлежали армянским рыбакам. В рыбном промысле Красноводского уезда главную роль играли рыболовецкие артели. Армянские торговцы здесь фактически с нуля организовали товарное рыболовство, поставляя местному населению дальноходные лодки и снасти, организуя заготовки рыбы и рыбопродуктов. Поскольку у местного населения не было и не могло быть средств для приобретения современных на тот период лодок и орудий лова, армянские торговцы поставляли их под залог будущих уловов. В 1904 г. насчитывалось 15 ватаг (рыболовецких артелей) – 9 русских и 5 армянских. У них было больше возможностей использовать новейшие снасти и лодки, в том числе и грузовые. Для хранения рыбы и рыбопродуктов стали использоваться садки и ледники. Первый промышленный ледник для замораживания рыбы в Закаспийской области был построен армянским купцом М.И. Аваковым в 1897 г. в Красноводске. К началу XX века «Товарищество южнокаспийских промыслов Г.С. Лианозова» обладало в этих водах полной мо-

[8] **Литвинов Б.** Керки (картинки аму-дарьинской жизни) (Кауфманский сборник, изданный в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края генерал-адьютанта К.П. фон Кауфмана I-го, М., 1910, с. 40–41).

нополией[9]. С рыболовецким промыслом было тесно связано и развитие чрезвычайно прибыльного соляного промысла.

Только на соляных промыслах одного из крупных армянских промышленников Николая Тер-Аванесова добывалось не менее 225 тыс. пудов соли. Несмотря на малочисленность, армянская община прикаспийских областей Русского Туркестана играла важную роль в хозяйственной жизни этого региона. Обладая знаниями и опытом в торговле и имея свободные денежные средства, армянские купцы и промышленники стали организаторами товарного рыболовства и солевого промысла и вплоть до революции играли в них ключевую роль. Активная деятельность армянских торговцев привела к тому, что из 1.514 торговых заведений в области, отмеченных администрацией в 1896 г., 35% принадлежала армянам. Согласно материалам первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, в Закаспийской области самостоятельных торговцев из армян (исключая членов их семей) насчитывалось около 1000 человек. Из них торговым посредничеством занималось 37 человек (28% от общего числа торговцев), торговлей спиртными и безалкогольными напитками – 102 человека (57,6%), торговлей тканями – 175 человек (38,8%), содержанием гостиниц, клубов и меблированных комнат – 67 человек (15%), торговлей разного рода сельскохозяйственной продукции – 198 человек (15%), 176 человек (15,6%) занимались различными торговыми операциями, и незначительное число лиц было задействовано в торговле лесом, зерном и скотом[10]. Среди армян, торгующих в Закаспии, нередко встречались персидскоподданные армяне. Так, в Асхабаде ренсковый погреб и бакалейную торговлю имел персидскоподданный Б. Дадашев, в Узун-Аде пароходную транспортную контору имел С. Туманян, содержал трактир А. Хачатуров, а гостиницу – Г. Ованесов. В Кизил-Арвате сравнительно крупный мануфактурный и галантерейный магазин имел В. Григорянц, в Мерве С. Назарянц содержал фотоателье. Таким образом, к началу XX в. ар-

---

[9] **Григорьянц В.Е.** Армяне Средней Азии: история, современное положение, перспективы, Е., 1994, с. 13.

[10] См.: **Григорьянц В.Е.** Участие армян-переселенцев в развитии торговли в Закаспийской области (конец XIX – начало XX вв.) (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1978, № 6, с. 53–66).

мяне-торговцы сосредоточили в своих руках значительную часть внутренней торговли в Закаспийской области. Армяне принимали также весьма деятельное участие в начинающей только развиваться русско-иранской торговле через Закаспийскую область. Торговля с Афганистаном через Закаспийский край в это время была развита еще весьма слабо, армянские купцы сбывали русский товар афганцам в Иране[11]. Согласно сведениям Доброхотова (командированный в Иран врач асхабадского военного лазарета), представленным начальнику Закаспийской области о ходе русской торговли, в 1898 г. торговые фирмы Гулиянца, Мнацаканова и Тер-Микиртычева[12] продали афганцам в Иране русского мануфактурного товара на 20.000 туманов. Были созданы также новые торговые фирмы и компании, которые вели как внутреннюю, так и внешнюю торговлю. Так, в числе крупнейших фирм Закаспия, занимавшихся в начале 10-х гг. XX в. внешнеторговой деятельностью, наряду с фирмами отмеченных выше крупных армянских купцов, источники упоминают фирмы «Торговый дом С. Ахназарянц», «Г. Абиянц, А. Нерсесянц и К.», «Торговый дом Кеворков и Тер-Саркисов», торговавшие мануфактурой, хлопком, шерстью, коврами, сахаром, фруктами и другими товарами. Среди владельцев крупных фирм и торговых компаний по экспедиторству и транспортированию грузов, принадлежащих другим лицам, названы имена Абрамянца, Каспарянца и Григорьянца.

Представители армянской торговой прослойки в значительной мере способствовали развитию товарно-денежных отношений в дореволюционном Туркестане и тем самым содействовали формированию новых, более прогрессивных производственных отношений.

---

[11] Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. 2, Ասիայի և Աֆրիկայի հայկական գաղութները, խմբ. Միքայելյան Վ., Ե., 2003, էջ 520:

[12] Торговый дом братьев Н. и А. Тер-Микиртычевых, главная контора которого находилась в Москве, начал свою деятельность в Туркестане в 1880 году и занимался крупной торговлей с Персией и Афганистаном. См.: **Григорьянц А.А.** Армяне в Средней Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.), Е., 1984, с. 158.

Небезынтересно, что даже в период правления Закаспийского Временного правительства[13] и затем Комитета общественного спасения сфера торговли и финансов Закаспийской области регулировалась через местные банки, как это было и раньше, при активном участии крупных армянских торговцев, которые одновременно были и владельцами промышленных предприятий[14]. Ключевой ролью армянских предпринимателей в торгово-финансовой системе Закаспийской области, в том числе при Временном правительстве края, обусловлено появление на денежных банкнотах надписей на армянском языке, выпущенных в 1919 году[15].

После Февральской революции в Туркестане создаются общественно-политические организации, представляющие коренное мусульманское население региона. В марте 1917 были созданы «Шуро-и-Исламия» (Исламский совет), идеологически выросшее из либерального движения джадидов, «Шуро-и-Улема» (Совет духовенства), созданное кадимистами (движение исламских традиционалистов), и «Союз трудящихся мусульман», сыгравший важную роль в борьбе за Советскую власть в Туркестане.

В марте 1917 г. генерал-губернатор А. Куропаткин был арестован по приказу Ташкентского Совдепа, регион фактически вышел из-под контроля центральной российской власти, чему во многом способствовала неэффективная деятельность Туркестанского комитета Всероссийского Временного правительства.

---

[13] Закаспийское Временное правительство или Временный исполнительный комитет Закаспийской области действовал в Асхабаде с июля 1918 г. по январь 1919 г.

[14] В Асхабаде имелась большая армянская колония, в основном состоявшая из торговцев и рабочих, которые жили в кварталах неподалеку от железнодорожной станции. Армяне составляли основную часть закаспийских войск. У торгового сообщества, в значительной степени армянского, были деньги, и они тратили их свободно. См.: **Ellis C.H.,** The British Intervention in Transcaspia 1918–1919, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1963, pp. 105–107; (http://www.archive.org/stream/britishintervent002569mbp/britishintervent002569mbp_djvu.txt)

[15] **Соегов М.** О денежных купюрах Закаспийского Временного правительства (на фоне кредитных обстоятельств Великобритании в 1919 году), Великая Российская революция: достижения и проблемы научного познания и преподавания. Ежегодник. XXI Всероссийские историко-педагогические чтения: сб. науч. ст. /ФГБОУ ВО «Урал. гос. пед. ун-т», часть I, Екатеринбург, 2017, с. 29.

Судьбу армян Туркестана резко изменил большевистский переворот. В годы революции и гражданской войны различные слои армянского населения были втянуты в борьбу как за Советскую власть, так и против нее[16].

Большевистским правительством был принят ряд документов, вызвавших волну национальных демократических движений по всей стране: «Декларация прав народов России» 2 ноября 1917 г., Обращение СНК «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» 20 ноября 1917 г., которые декларировали равенство и суверенитет народов бывшей Российской империи, их право на свободное самоопределение, вплоть до отделения, отмену национальных и религиозных привилегий и ограничений. В Коканде в ответ на создание в Ташкенте Совнаркома под руководством «Шуро-и-Исламия» был созван IV чрезвычайный краевой общемусульманский съезд, на котором 27 ноября 1917 г. Туркестан был объявлен «территориально автономным в единении с Федеративной Демократической Российской республикой». Было принято решение переименовать Туркестан в Туркестон мухториати [17].

В непосредственной подготовке самой Кокандской автономии русская буржуазия приняла активнейшее участие. Конституцию, принятую правительством Кокандской автономии, совместно с другими русскими юристами разрабатывал присяжный поверенный Нэнэберг. Как только было сформировано правительство Кокандской автономии, на службу к нему поступило много русских офицеров[18]. Как отмечал П. Алексеенков, «Особенно упорно использовалась сторонниками Кокандской автономии ошибка нашей партийной (большевистская партия – А.О.) организации в национальном вопросе. Они на всех углах кричали, что большевики–империалисты, что большевики проводят такую же колониальную политику, какую проводило царское правительство, что большевики хотят по-преж-

[16] См.: **Алексанян О.** Армянские общины в советских республиках в 1917–1941 гг., Е., 2011, с. 28–29.

[17] Туркестанская автономия или Кокандская автономия существовала с 27 ноября 2017 г. (9 декабря 2017 г. по новому стилю) по 18 февраля 2018 г.

[18] **Алексеенков П.** Кокандская автономия. Истпарт Средазбюро ЦК ВКП(б), Ташкент, 1931, с. 34.

нему превратить Туркестан в свою колонию. С этим обстоятельством тесно связывалась националистическая агитация. Лозунг «Туркестан для туркестанцев», всевозможные пантюркистские идеи пропагандировались самым настойчивым образом»[19].

Имевший место в регионе внутренний вооруженный конфликт, царившая здесь политическая анархия, фактическое отсутствие экономических отношений между Туркестаном и Центральной Россией, в том числе с соседним Ираном и Афганистаном, пагубно отразились на экономической деятельности армянского населения в Туркестане. Влиятельная армянская экономическая прослойка края понесла большие убытки.

Вызванная революцией военно-политическая и социально-экономическая анархия существенно изменила социальный состав армянского населения края. Значительная часть армянского купечества, промышленников и промысловиков, зажиточных слоев населения, а также ремесленников и специалистов, спасаясь от разрухи, произвола и грабежа, покинули пределы края.

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԵՍՏԱՆՈՒՄ. ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄՆ ՈՒ ԴԵՐԸ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ Հ.

Ամփոփում

Թուրքեստանի նվաճումից և Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետության կազմավորումից հետո տարածաշրջանի տնտեսության զարգացման գործում կարևոր դեր են խաղացել հայ ձեռնարկատերերը, արհեստավորներն ու առևտրականները: Քաղաքներում բացվել են առևտրական տներ, արհեստանոցներ, գործարաններ, գինետներ և այլն:

1897 թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով Թուրքեստանի չորս նահանգներում հայ բնակչության թվաքանակը կազմում

[19] Там же, с. 39–40.

էր 4,862 մարդ, որոնց 89%-ը (4,317 մարդ) ապրում էր քաղաքներում, 11%-ը (546 մարդ)՝ գյուղական բնակավայրերում: XX դարի երկրորդ տասնամյակին Թուրքեստանում բնակվում էին մոտ 20–21 հազար հայեր՝ հիմնականում կենտրոնացած լինելով Ասխաբադ, Մերվ, Կրասնովոդսկ, Ուզուն-Ադա, Չարջույ, Տաշքենդ, Սամարղանդ, Կոկանդ և այլ քաղաքներում: Հայերը ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև ռուս-իրանական առևտրին, որը սկսել էր զարգանալ Անդրկասպյան տարածաշրջանի միջով:

Թուրքեստանի հայերի ճակատագիրը կտրուկ փոխվեց 1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջման հետևանքով: Հայ բնակչության տարբեր շերտերը պայքարեցին ինչպես խորհրդային կառավարության կողմից, այնպես էլ նրա դեմ: Տարածաշրջանի հայկական կապիտալը և առևտրատնտեսական շրջանակը մեծ կորուստներ կրելով՝ դուրս մղվեցին տարածաշրջանից:

ARMENIANS IN RUSSIAN TURKESTAN: DISPERSION AND CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE REGION

ALEKSANYAN H.

Summary

After the conquest of Turkestan and the formation of Turkestan Governor-Generalship in the region, industry and trades developed. Armenian entrepreneurs, craftsmen and traders played an important role in the development of the economy. Profitable houses and restaurants, shops, craft shops and factories, wineries, hotels, apartment houses opened by Armenians appeared in the cities of Turkestan region. Possessing knowledge and experience in organizing trade and managing free cash, Armenian merchants and industrialists became organizers of commercial fishing and salt fishing and until the revolution played a key role in them.

According to the data of the first All-Russian population census in 1897, in four regions of Turkestan, the Armenian population was 4,862 people. Of these, 89% (4,317 people) lived in cities; 11% (546 people) - in rural areas. By the second decade of the 20th century, about 20-21 thousand Armenians had lived in Turkestan. The main part of the Armenians was concentrated in the cities of

Askhabat, Merv, Krasnovodsk, Uzun-Ada, Chardzhui, Tashkent, Samarkand, Kokand etc.

By the beginning of the 20th century, Armenian merchants had concentrated in their hands a significant part of domestic trade in the Transcaspian region. Armenians also took a very active part in the Russian-Iranian trade, which was just beginning to develop through the Transcaspian region. The fate of the Armenians of Turkestan dramatically changed due to the Bolshevik coup in Russia, in 1917. During the years of revolution and civil war, various strata of the Armenian population of Turkestan were drawn into the struggle both on the side of the revolutionary government and against it. The regional Armenian economic stratum and capital suffered heavy losses and then abandoned the region.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
POLITICAL SCIENCE

THE MYTHOLOGICAL, EPIC, HISTORICAL AND RELIGIOUS LAYERS IN THE ORIGIN OF THE ARMENIAN NATIONAL IDEOLOGY

MANUCHARIAN H.
henzel.manucharyan44@mail.ru

It is common knowledge that the dynamic formation of Armenians as a nation took place during the Urartian kingdom in the 9–6th centuries BC. However, the Armenian national ideology shaped itself only in the 5th century after the creation of the Armenian script when cultural values emerged. The loss of the national statehood which endangered the nation's survival also stimulated the formation of the national ideology to secure the Armenians' existence. In the 5th century, the hey-day of the Armenian culture, the creation of national ideology was seen as an urgent issue. It had already displayed itself in the century-long heroic battles. It was regarded as a safeguard for a nation that had already appeared in precarious situations. The national ideology was seen as a top priority due to the nation's difficult state and its creation was on the initiative of the elite representatives of the most vital feudal houses. The ideology was brought to life thanks to the efforts of Mesrop Mashtots and of his talented followers Pavstos Buzand (Faustus of Byzantium), Yeznik Koghbatsi (Eznik of Kolb), Movses Khorenatsi,Yeghise, Ghazar Parpetsi (Ghazar of Parpi) and others. If in the previous historical eras people sought their salvation in heaven, on the basis of the national ideology, in the sources of Armenian literature the creators saw the latter in the concepts of patriotism and unity as the only way for the nation's salvation.

In the 5th century such eminent figures of the national liberation struggle as Sahak Bagratuni and Vahan Mamikonyan were obsessed with the idea of

revealing the specifics of our national identity and the sources of our national values. It was not unexpected that those very figures exhorted the most renowned intellectuals of the time Movses Khorenatsi and Ghazar Parpetsi (Ghazar of Parpi) to "dig" in the origin of the Armenian nation, reveal its heroic history and find the answers to questions who we were, where we came from and what the safeguard of our existence out of danger was. Vahan Mamikonyan not only bespoke the writing of the book but also gave its plotline, highlighting the goals to be pursued in it. As Ghazar Parpetsi (Ghazar of Parpi) mentioned, "Vahan Mamikonyan took care of Armenia with his other noble deeds, moreover, he thought it appropriate to have this book written ….and all the prominent events in the history of Armenia illustrated, so that all the virtues of the clergy and the feats of courageous men would be presented with great care for the masses to hear about the good deeds and try to imitate and follow them, because the courageous acts were sure to multiply their feats and give them a chance to leave behind a good name for themselves and their nation. While the lazy and the coward witnessing all these things and listening to others' reprehension would feel urged to improve themselves.[1]"

The goal of the newly-shaped Armenian national ideology was to instill the following ideas:

1. Armenians are of Divine origin,
2. Armenians' heavenly and innermost motherland is to be sanctified,
3. the idea of national identity is important,
4. consolidation and national unity is a must.

The quest of revealing the Armenian national identity and self-cognizance took Movses Khorenatsi to the origins of the humankind, to the World Flood, and to Patriarch Noah.

The Lord saw great wickedness of the human race and decided to wipe off the human race from the face of the earth. But Noah found favour in the eyes of the Lord, as he was a righteous man among the people of his time. So Lord told Noah to make himself an ark as he was going to bring floodwaters together on the earth. Noah was six hundred years old when the floodwaters came on the earth. For forty days the flood kept coming on the earth as the waters increased

[1] See **Ղազար Փարպեցի,** Հայոց պատմություն և թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982, էջ 15:

they lifted the ark high above the earth. Every living thing that moved on land perished – birds, livestock, wild animals. And on the seventeenth day of the seventh month the ark came to rest on the mountain of Ararat. By the first day of the first month of Noah's six hundred and first year, the water had dried up, and then Noah removed the covering from the ark. So Noah came out, together with his sons and his wife and his sons' wives. Then God blessed Noah and his sons saying to them, "Be fruitful and increase in number and filll the earth." Then God said to Noah and to his sons with him "I now establish my covenant with you and with your descendants after you." The sons of Noah who came out of the ark Shem, Ham and Japeth, and from them came the people who were scattered over the whole earth." Noah, a man of the soil, proceeded to plant a vineyard. And Noah in his turn blessed his descendants.[2]"

Movses Khorenatsi nationalized this Biblical myth about the Flood, putting forward the idea that Noah who had found shelter at the peak of Mount Ararat in the Armenian highlands founded three language families of the humankind-Semitic, Hametic and Japhetic. Noah's elder son was the founder of Semitic language family, which included Afro-Asian language branch. Noah's second son was Ham who was the founder of the Arabic, Ethiopian, and other language families. Japheth was Noah's youngest son. According to the Arab legend, Japheth was said to have eleven sons who became the forefathers of eleven Asian peoples. Movses Khorenatsi (Moses of Khorene) thinks Torgom who was Gamer's son (Gamer was Japheth's elder son) to be Hayk's father. The latter is considered to be the Armenians' ancestor. Based on these legends, up to the 19th century an approach according to which the humankind originated in Armenia during Adam's and Noah's eras, prevailed in Armenology. It was the cradle of the humankind or its original homeland. Moreover, Armenians were the most ancient Arian nation created and chosen by God while Armenian was the humankind's original mother tongue.

At the beginning of the 19th century a new theory on the origin and kinship of languages was elaborated. The given theory was called historical-comparative. The founders of historical-comparative linguistics, comparing different languages with one another, came to the belief that the languages spoken by the

---

[2] Տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք ծննդոց, գլ. Ջ–Թ: Հմ. **Մովսես Խորենացի,** Հայոց պատմություն, Ե., 1981, էջ 99–102:

peoples inhabiting the eastern part of India and the western coasts of Iceland shared some common features in terms of vocabulary, phonetics and grammatical patterns. Adhering to the view, that the common features of languages arise from a universal source they arrived at a conclusion that kin languages originated from one protolanguage that used to exist in the past.

In 1837, Peterman proved that Armenian belonged to the Indo-European languages. Acknowledging the fact that the Armenian language was also part of the Indo-European languages, the proponents of this theory would naturally try to shed light on such questions as who the Armenians' Indo-European forefathers were, when and from where they came to settle in the Armenian highlands. Some linguists and historians presumed that this initial homeland were the Balkans. Acknowledging the last view unreservedly, the persistent quest aimed at finding out the time and the means of the supposed migration, which might have started in the Balkans and spread all over the world. Based on the Greco-Roman historians' sparse data, the specialists in the Indo-European studies came to find out that the Indo-European progenitors of the Armenians were the Armens who approximately in the 7^{th} century BC settled in the Armenian highlands[3].

In parallel with these theories, another theory emerged the proponents of which claimed that the original homeland of the Indo-Europeans were in fact the Armenian highlands and its neighboring territories lying amidst the Black, Caspian and Mediterranean Seas. The facts show that the Indo-Europeans lived in the Armenian highlands in 5^{th}–4^{th} centuries BC. Such linguists-orientalists as Jo. Karst and A. Sagzian have long been able to highlight the existing interaction between the Sumerian and Armenian languages, proving that there exist Semitic words in Armenian and vice-versa – Armenian words in the Semitic languages. This testifies to the fact that Proto-Indo-Europeans had long-term contacts with the ancient Semitic world and the Indo-European langauge was shaped in the Semitic environment. This interaction could have taken place in only one geographical location – in the southeastern areas of Asia Minor, north to the

[3] See **Մանանդյան Հ.,** Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977, էջ 22, see also Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 423:

Taurus Mountains, for the natural Semitic environment lay south to the given areas[4].

Certain denominations of flora and fauna common to the Armenian highlands are found in the Proto-Indo-European language testifying to the fact that the given Middle Eastern region is to be considered the original Proto-Indo-European homeland. Astronomer V. Olcot's conclusion is also noteworthy according to which, the concepts about 12 constellations originated in the Armenian highlands, they were denominated there, then spread all over the Indo-European world[5].

The division of the Proto-Indo-European language occurred in the 5th–6th centuries BC in Asia Minor and in its neighboring regions. The given process took place when dialects as individual manifestations of the Proto-Indo-European language underwent even deeper changes. Those changes were conditioned by the geographical isolation and migrations of the tribes, that were the direct bearers of the dialects.

At more or less brighter stages of history, we came to witness the existence of various Indo-European tribes in the Armenian highlands among which the Armens, Hayasa-Azzi and Hurrians had already created their tribal chiefdoms, thus laying the ethno-cultural foundation for the formation of the Armenian nation and the creation of the pan-Armenian united state.

In some Middle Eastern cuneiforms, dating back to the 3rd century BC the toponym Armani is found the first record of which was preserved in an inscription left by the famous Akkadian king Naram-Sin. In the inscription, the Akkadian king's campaign is described according to which, king Naram-Sin defeated the kings of 17 countries and among them the king of Armani Mardakina was won against. The location of Armani coincides with Aghdznik (Arzanene) region which used to be part of historical Armenia[6].

Among the Armenoid natives, since the totemic era a city had emerged which was called Ar or Ara. Ara was the Armens' principal God. One of the most ancient tribal units of the Armenian highlands got its name and the name of its

---

[4] See **Իշխանյան Ռ.,** Լեզվաբանական նոր հայտնագործումները և հայերի ծագման հնագույն հարցեր, «Բանբեր համալսարանի», 1979, թիվ 2, էջ 98:

[5] See **Олькот В.** Легенда звездного мира, СПб., 1914, с. 8.

[6] See **Գաւուկչեան Մ.,** Արմէն և հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն, Պէյրութ, 1973, էջ 26:

country from the main proto-God-Armen-Armenia. The denomination of the aforementioned God is found in different locations of Armenians' homeland and is used both as a tribal name and as a toponym. All the toponyms of historical Armenia that begin with the stem "Ar" are connected with the denomination Armen[7].

In the middle of the 2nd century BC the Hayas-Azzi chieftaincy played an important role in the political and ethnic history of the Armenian highlands. It occupied areas that lay north of lesser Armenia, Upper Armenia, Tayk and Lake Van.

In the 18th century BC, the Hurrian-Mitanni tribes founded a powerful state in northern Mesopotamia, and in the southern regions of Armenia, particularly in Tsopk (Sophene), Aghdznik (Arzanene) and Vaspurakan. The Hurrian-Mitanni kingdom survived up to the 13th century BC. After the fall of this united state, the Hurrian-Mitanni tribes created a powerful tribal chiefdom in the areas lying between Lake Van and Lake Urmia. The state played an important role in the foundation of the pan-Armenian kingdom.

As we come to see in the legend about Noah such issues as the Flood and the ancient history of the humankind's origin, the creation of tribal-kinship society and tribal chiefdoms are outlined. After that the humankind entered a new historical era- the era of nation formation, in which national states were founded. Thus, the societies based on tribal-kinship system were left behind. Movses Khoreansti based the Armenian national ideology on the Babylonian tower building and on the legend about Hayk and Bel, according to which, people tried to build a city and tower that would be high enough to reach the sky. Infuriated by the peoples' insolence, God mixed the languages, consequently people stopped understanding one another and spread all over the world. One of them was Japheth's descendant Hayk Hapetosian, a renowned and brave minister .... He flew to the country of Ararad with his sons and daughters ....About 300 people[8]. Khorenatsi continued, "Thence, Hayk returns to his settlement and orders his grandson Kadmos to settle in his first homeland and he goes to rest in the valley called Hark. Afterwards living many years he passes away, leaving the whole nation to his son's Aramanyak's care. The latter leaves

[7] Ibid, p. 92.

[8] See **Մովսես Խորենացի,** Հայոց պատմություն, էջ 110:

his two brothers Khor and Manavaz in the place called Harq. Manvaz's son Baz also stays there. Among them Manavaz inherits Harq, while his son Baz inherits western, northern coast of the Salty Sea (the Dead Sea), naming the province and the sea after himself. The Manavazyan and Bznunyants, as well as the so called Vorduni dynasties are said to have originated from the latter …."

While Aramanyak gathering crowds of people, heads for the northern east, reaching a deep valley surrounded by high mountains, with clear springs flowing at the foot of the mountains. Having settled in this valley, Aramanyak makes the eastern part of the valley prosper, and gives the name of Aragats to the mountain, tuning the latter to his own name.

…Years passed before Aramanyak's son Aramayis was born. Aramayis built a house for his residence on a bank of the river, on a hill, naming it after himself Armavir. The river was named Yeraskh after his grandson Yerast. And he sent his son Shara (who was said to be a glutton and had many children) together with his family to a neighboring fertile valley…situated behind Aragats, and the province was named Shirak after Shara.

Gegham… and courageous Parokh and Tsolak were born to Amasia who, after having them, came to a mountain in the South and built two houses at the foot of the mountain. His two sons, courageous Parokh and cheerful Tsolak inherited these two houses and named these locations after themselves – Parakhot and Tsolakert, while the mountain was named Masis after Amasia.

Gegham … headed for the rear part of the mountain located in the northern east and reached the shore of a lake. He made the shore inhabited and named the mountain after himself-Gegh, while the settlements Gegharkuni just as he named the sea. Here his son Sisak was born. The borders of his inheritance crossed the sea and reached an eastern valley. …. Settling down here, Sisak named the region of Syunik after himself.

…While Gegham returning to the abovementioned valley, at the foot of the same mountain in a ravine built a country estate and called it Geghami to rename it Garni later after his grandson Garnik, thus the location bore the name Garni. Such is Hayk … the forefather of the Armenian nation.[9]"

[9] See **Մովսես Խորենացի,** էջ 113–116:

Khorenatsi changed the given cosmic legend into a national epic narration. Though endowed with features of legend, it was created in a certain historical context, had certain objectives and motives.

We shall now examine the echoes of the pivotal events in terms of historical context and their reflection in the all-embracive legend about Hayk and Bel that seem very important in the process of the Armenian nation's formation.

The legend about Hayk and Bel takes us to the prehistoric centuries, when the kingdom founded by the Hurrians started to merge with the abovementioned local tribes and tribal chiefdoms in the Armenian highlands. The reflection of this reality consisted in the fact that Hayk's descendants had spread about the Armenian highlands. The first toponyms mentioned in the legend – the country of Ararad, Hark, Haykashen, Hayots Dzor take us to the south-eastern areas of Lake Van, to the homeland of Hurrian-Mitanni. The origin of the dynasties Muratsan, Mardpetuni, Mandakuni, Amatuni, Artsruni inhabiting the region, are directly related to the Hurrian-Mitanni peoples[10].

The legend about Hayk and Bel reflects the process of unification of the tribes in the Armenian highlands that would lead to the formation of a pan-Armenian state. From the centre of the newly-shaping kingdom of Van to the north, all the countries and peoples that are reflected in the legend about Hayk and Bel are mentioned in the Urartian cuneiforms. The first king was Menua (810–786 B.C.) who built many fortresses and later moved to the north-western regions of the Armenian highlands. On the upper bank of the Aratsani (Arsanias) he built the cities of Manazkert (Manzikert), Karin, while on the upper bank of the Araks the city of Basen was built. The directions of the military campaigns launched by the Urartian kings Menua, Argishti I, Sarduri II remind us of Hayk's and his descendants'–Armanyak's, Aramayis' Gegham's quest of settling in the northern and north-eastern areas of the Armenian highlands. These campaigns were not invasions with famous and impressive battles aimed at conquering foreign countries but peaceful unification of tribes sharing blood kinship. In the north, Menua reached the region of Kars and the basin of Chorokh. In the north-eastern areas up to the northern foot of Ararat and Araks valley, Menua built the city-fortress of Menuakhinil on the right bank of the

[10] See **Խաչատրյան Ա.,** Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Ե., 1933, էջ 230:

Araks. Menua succeeded in consolidating the lands belonging to the peoples of Hayasa-Azzi and Arme-Shupria. Menua's son Argishti I (785–784 BC) settled in Tayk, Basen, Etiuni, Shirak, Masiatsotn. In 782 BC, Argishti reached the shores of Lake Sevan, settled there and built the fortress Erebuni.

Sarduri II (764–735 BC) conquered the country of Eriakh /Shirak/ etc[11].

In fact, the Armenians and their language have been formed since the consolidation of kin-tribal languages and the emergence of national languages, while the Armenian highlands which used to be a habitual stop for the pre-historic, nomadic peoples, converted into a motherland for the newly-formed nation. Actually in the abovementioned legends not only the nation's origin, its sanctification but also the notion about sacred homeland is revealed.

It is noteworthy that Khorenatsi defined the borders of Armenians' homeland based on the use of the Armenian language. Khorenatsi wrote, "On the eastern border, the last border where Armenian is spoken (Vagharshak H. M.) appoints two vice-regents accompanied by many people from the patriarchal tribal dynasties[12], while on the eastern side where the Armenian language is not spoken (Bagarat H.M.) was appointed as vice-regent and was the lord of hundreds and thousands.[13]"

Nevertheless, Khorentasi sees essential demarcation lines between such terms as nation's homeland and the territories of its state. The homeland is the land that belongs to the whole nation, encompassing its nature, people, language, sacred sites. While the territory of the state includes all the areas that the country's soldiers manage to conquer, "the border of the courageous is marked by their weapons. It is the weapons that can provide a successful conquest.[14]"

Khorenatsi locates the grave of Noah's wife Noyemzar in the province of Marand which meant, "mother is there" i.e. the mother of all Armenians is buried there. Thus, Khorenatsi's "History of Armenia", as S. Malkhasyan states, "becomes a birth certificate for our nation who by then had not known anything about its origin or identity. Relating the sources of the Armenian nation to the Holy Script and identifying its origin of Japheth's direct descendants he

---

[11] See Հայ ժողովրդի պատմություն, h. 1, Ե., 1971, էջ 301–314:
[12] See Մովսես Խորենացի, էջ 153:
[13] Ibid, p. 148.
[14] Ibid, p. 107.

determined an honorable place for the Armenians among other ancient nations. Presenting the origination of Armenians from Hayk who was the contemporary of the Babylon tower building, and depicting the giant archer as a great lover of freedom and the one who had killed the tyrant Bel, he glorified the Armenians' origin making it cherished for the whole nation[15].

Another exceptional patriot and great thinker was Pavstos Buzand (Faustus of Byzantium). For him Motherland was the water and land that gave birth and nourished the Armenian nation, injecting the Armenians with magic power and invincible spirit. With exceptional epic and unprecedented insight, Buzand depicts the magic power of the Armenian land.

King Arshak's loyalty, who had been treacherously invited to Tizbon (Ctesiphon) was questioned by Shapur. The latter on the advice of his wise men ordered to bring some soil from Armenia and placed it in a section of his court. Buzand wrote, "Thence Shapur made king Arshak come and stand before him. Taking his hand, Shapur walked with him in his court. When they stepped on the Persian soil, he told the king, "Arshak, king of Armenia why have you turned into my enemy and have been fighting with me for thirty years?" King Arshak answered, " I repent as I am guilty …. And the vow that I have made forced me to come and stand in front of you, and now I am your servant, I am in your hands. Act as you wish, if you want to kill me do so as being a servant of yours I am at fault, I am a condemned man." King Shapur walked arm in arm with him, pretending to be innocent he led king Arshak to the place where on the floor Armenian soil was laid. When Arshak stepped on the Armenian soil he turned into a fierce rebel, feeling proud, he changed his words and said, "Let go of me you villain servant, you who became master at the expense of your masters I will take my ancestors' revenge on you and on your sons and will never forgive King Artavan's death.[16]" In Persia, stepping on the Armenian soil, the captive king Arshak is firm. The magical power of home soil which isn't seen as something random is developed and emphasized on a different occasion, too. For humiliating Arshak, Shapur gives him the last seat at the dinner table where again Armenian soil is put under his feet. The historian continues, "When in the evening it was dinner time for the Persian king, the Armenian king who was

[15] See **Մովսես Խորենացի,** էջ 44:

[16] Ibid, p. 213.

usually seated next to the latter on his ottoman was that day placed on a seat at the edge where on the floor again Armenian soil was spread. Thence king Arshak was seated there, displeased and sulking, but then he stood up and said to King Shapur, "The place where you are sitting is mine, leave it, I am to sit there as it has been the throne of my dynasty, if I manage to go back to my country I will take revenge on you.[17]"

Noteworthy is the fact that Buzand consciously enhanced the idea of the magical power of the Armenian home soil put forward by the enemies – Shapur's advisors themselves which means that even foreigners and enemies knew about the magic properties of the Armenian soil.

It is worth mentioning, that facts testifying to the sanctification of the Armenian land by the neighboring peoples date back to ancient times. Studying the Sumerian, Akkadian, Babylonian and Hebrew sources of centuries 3rd -1st BC, historian A. Movsisyan discovered that according to those sources, the Armenian highland was considered to be the residence of Gods, where the Eden had been located and the first individuals of the humankind created. After the Flood, this region had turned into a place of renaissance for the humankind where the eternal covenant between God and the humans was made. In the analyzed sources the Armenian highlands was known as "the land of immortality", "the holy land of God", "the constellation of Gods" "Eden" and other honorific names. According to the ancient notions, the secret of immortality was conserved in our country. As the epic legends state, many world-famous figures of old times have been wandering in our country in search of the symbols of immortality – the "Tree of Life" or the "Flower of Immortality.[18]"

The notion of the Armenian national identity has been formed along with the development of the concepts on the legendary, the epic and the historical. The national identity implies national self-recognition consisting in the overall perception of such factors as the national existence, the nation's past history, an individual's ethnic values. The ethnic identity has preserved the best of the Armenian national characteristics, such as honesty, dignity, the willingness to

---

[17] **Փավստոս Բուզանդ,** Պատմություն հայոց, Ե., 1968, էջ 213.

[18] See **Մովսիսյան Ա.,** Հնագույն Հայաստանում գոյություն ունեցած ազգային-գաղափարախոսական մի քանի հիմնադրույթների մասին, Հայկական ինքնության խնդիրները 21-րդ դարում, Ե., 2013, էջ 152:

fight an unequal fight to maintain its kind. The national identity is the given nation's awareness of the national spirit accumulated throughout centuries.

The beliefs that the Armenians are a choice nation are also notable in the literary heritage left by the most ancient nation of Mesopotamia – the Sumerians. .... They are chosen by God of nature and revival himself, who identifying them in the Armenian highlands made them unreachable for the worthless part of the humankind. In A. Movsisyan's opinion, this is one of the most ancient uses of the notion of the "choice nation[19]".

Another fact of the neighboring nations' belief about Armenians being a choice nation is certified by the famous message of the Alan princess Satenik to Artashes.

"I tell you, brave man Artashes.
You who defeated the brave nation of Alans.
Listen to the plea of Alans' beautiful daughter
And set the lad free.
For it is not lawful for heroes
To deprive other heroes of life for revenge
Or keep them as slaves,
Creating animosity between two brave nations[20].

Indeed, it was not common for the Armenian heroes to kill other heroes or enslave them. This was reflected in the following passage of "History of Armenia" by Buzand: "During the famous battle of Dzirav (Battle of Bagrevand) Armenian Sparapet Mushegh Mamikonyan defeated the Afghans that fought with the Armenians on the Persians' side, took their king Vornayr prisoner. However, Mushegh Mamikonyan didn't kill him, but set the king free. In response to king Pap's reproach Mushegh said, "I killed all my peers, while all those who are crowned are not my peers. they are yours. Thus, as I have killed my peers likewise you are to kill your equals. I will never lift my hand against somebody who has been crowned, I have never done so and I don't ever intend to act like that. If you want, you can kill me but if I ever capture a king as it has occurred many times I will never kill somebody who is crowned even if I am killed.[21]"

[19] See **Ibid**, p. 152.
[20] See **Մովսես Խորենացի**, էջ 196:
[21] See **Փավստոս Բուզանդ,** էջ 242:

Sparapet's words reflect the knightly nobility that was established back in the 5^{th} century.

Another passage taken from Pavstos Buzand (Faustus of Byzantium) will highlight an incident when the noble Vasak Mamikonyan (Mushegh Mamikonyan's father) severely punished the highly-ranked Persian official who didn't pay homage to the Armenian king. Pavstos Buzand wrote, "One day Armenian king Arshak entered one of the stables of the Persian king, while the equerry was sitting there and when he saw the king he didn't care a straw for him, didn't pay any homage, to him even ridiculed him saying in Persian, "You the Armenian king of goats come and sit on the stack of hay". When the great military man Vasak from the Mamikonyan dynasty heard that, he became furious and beheaded the Persian equerry with his sword right in the stable as he couldn't tolerate his king's affront[22]."

This is Pavstos Buzand's (Faustus of Byzantium) profound understanding of how to protect the dignity of the king who was the head of the state. We are sure to claim that Pavstos Buzand (Faustus of Byzantium) deliberately chose the Persian court and the royal stable as a place for this episode as the latter was traditionally seen as a place of "shelter" for the Persians. In this case, Pavstos Buzand (Faustus of Byzantium) developed the idea according to which, the person, who humiliated the Armenian king would never be forgiven.

However, with the collapse of the Armenian state everything changed. the Armenians being deprived of their statehood and divided between Persia and Byzantium, lost their ethnic values, gained inferiority complex, traditional characteristic features faded, a victim complex and a feeling of defeatism developed, the national pride was lost, and they ceased to be unanimous. Khorenatsi's "The History of Armenia" ends with the description of this lamentable situation, "I lament over you Armenia, I lament you the noblest among all the northern nations because your vicars, your kings, your teachers vanished. ….I can see no more your wise flock gather in the enclosure for being wary of the wolves, while you are dispersed about the deserts and precipices[23]."

Thence, Khorenatsi depicts the widespread mood of decadence that devoured the members of the Armenian society, irrespective of class and

[22] See **Փավստոս Բուզանդ,** էջ 176:

[23] See **Մովսես Խորենացի**, էջ 313:

occupation. The teachers are stupid and haughty, the clergy are hypocrite and vainglorious, parishioners are twaddlers and their students are lazy to study but enthusiastic to teach, the military men are cowards, the noblemen are rebellious, judges are ignoble, shame and love vanished altogether in everybody[24].

Now, for the salvation of their country Armenians had to become united relying on their own capacities had to live their lives prompted by the idea of unity only. This was the only thing that would hearten the Armenians and serve as impetus in their unequal fight for self-liberation. Using the powerful idea about the progenitor origin of Armenians and the sanctification of the country, in 5th century Buzand, Yeghishe, Ghazar Parpetsi shaped the national identity. These chroniclers based on historical facts, elaborated the firm and comprehensive concepts of national unity, of the fight for self-liberation.

The first destructive factor that disrupted the national unity was Armenia's division between the Persian and the Byzantine Empires. Completing "The History of Armenia" with the division of Armenia in 387, Buzand expressed his anger over this great national disaster. Buzand wrote with sorrow, "The Greek and Persian kings came to an agreement and decided to divide Armenia between themselves." They said, "It will be beneficial, if we weaken this wealthy and powerful kingdom situated between us. First we will divide it into two parts, later we will try to weaken and impoverish it, making them our servants, for them not to be able to rebel against us.[25]"

This highlights the great chronicler's deep understanding of the future disastrous effects the political event prompted by historical circumstances would have.

One of the regrettable and destructive factors, disrupting the national unity was the internal dissent, that the treacherous Armenian ministers displayed. Their classical characters were personified by Meruzhan Artsruni and Vasak Syuni on the part of Buzand and Yeghishe. Eghishe portrayed Vasak Syuni's character with great hatred – a person using any possible means to split the Armenian army, thus stimulating its weakening and defeat.

---

[24] Ibid, p. 316.

[25] **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 299:

Yeghishe wrote, "This colophon was written about him to condemn his crimes and to blame him, for every single person to know about it and curse him and never support his acts.[26]"

As stated by N. Adonts, Yeghise wrote the history for the future generations to curse perfidious Vasak's memory[27].

Hazkert (Yazgerd), understanding profoundly the importance of the unity for an endangered nation, carried out a policy intended to weaken the Armenians' power of resistance. Hazkert (Yazgerd) who started to promote the junior among the senior, the base among the noble, the ignorant among the wise, the coward among the brave, in fact, supporting all those who were unworthy while leaving behind the deserved. He even separated the father from the son[28].

Both the Armenian intellectuals and state and public figures persistently struggled against the policy led by the Persian court. It was not random that at an opportune moment, according to the second point of the conciliation treaty of Nvarsak, Vahan Mamikonyan demanded from Persian king Vagharsh (Balash), "You are to recognize a person not from a ruler's perspective but from the perspective of justice, you are to distinguish between the worthy and worthless, between the noble and the baseborn, keeping the brave and the helpful people among the virtuous and respectable, ignoring the worthless and the malicious, love the righteous and detest the ignoble.[29]"

In the 5th century, along with the ideas of national unity and consolidation a comprehensive project and ideology on the Armenians' self-liberation and their self-sacrificing fight for the national liberation were designed.

Yeghishe understood quite profoundly that in order to recover the national courageous spirit, many efforts were required from a nation that had been subjected to so many calamities. The nation had a misconception about the war and victory, and thought that falling for the motherland was a meaningless thing to do. Prompted by these heavy thoughts, using the powerful means of ideology Yeghishe wanted to reach out to his compatriots. The great patriot wrote, "Those whose spirit is weakened by the heavenly virtues, and their nature

[26] **Եղիշե,** Վարդանանց պատմությունը, Ե., 1958, էջ 126:

[27] See **Ադոնց Ն.,** Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 186:

[28] See **Եղիշե,** էջ 22:

[29] **Ղազար Փարպեցի,** էջ 391:

experiences immense awe, those who tremble, hearing a movement of a gust and lose temper hearing each word, and quiver from everything will be lost irrevocably when they die. Someone in the past said "Death unanticipated, is death; death anticipated is immortality." All these vices penetrate into a person's mind due to ignorance. The blind is deprived of sunlight, while ignorance deprives us of real life. Blind eyes see better, than a blind heart. As spirit does outweigh body so greater is the mind's vision compared to body's sight. ... If the king does not make the wisdom his companion, he cannot be decent, mind governs body and soul....The king is liable not only for himself but also for the people whose loss is caused by him.[30]"

Yeghishe's given citation is an eloquent illustration of his boundless spiritedness and unquestionable talent. For the sake of the motherland, for its defied honor and for the defense of its freedom Yeghshie proclaimed an ideology according to which, the anticipated death is immortality, and an eternal plan for the national liberation.

As a result of Armenians' fight for the national liberation which lasted half a century with the joint efforts of those who created ideology Armenians could achieve victory. Persians gave up their policy of assimilating Armenians with Persians. With the treaty signed in Nvarsak in 484, they admitted the Armenians' independence, acknowledging Vahan Mamikonyan as the Armenian governor.

* * *

The Armenian Church and the Christian doctrine became a steadfast system in terms of the Armenians' identity, consolidation and self-liberation.

In the existing unbearable conditions, when it was impossible to continue fighting with outnumbering forces of the enemy in the battlefield in order to gain political independence, the only way out for the Armenian nation was to create institutions adaptable to the new conditions that would preserve the nation's identity. This new mentality consisted in consolidating the nation's spiritual potential and opening the arena for ideological struggle. The most efficient measure taken was the proclamation of Christianity a state religion. The Zoroastrianism worshipped in the Sassanid Empire did not differ a lot from the Armenian heathen religion, and the Armenian political and intellectual elite,

[30] See **Եղիշե,** էջ 20–21:

understanding that the Armenian heathenism is powerless to create a barrier against the Persian merging machine proclaimed Christianity a state religion. Proclaiming Christianity a state religion became a powerful bulwark in terms of preserving the nation's identity, with the help of which the Armenian nation managed to keep its kind during its century-long fight first against Zoroastrianism then against Islam.

When Christianity was proclaimed a state religion in the Greco-Roman world as well, the latter again initiated a merging policy in Armenia, and Christianity lost its function as an institution to preserve the nation's identity that was an efficient means in its fight against Persians. In those new conditions there was an urgent need for the creation of institutions that would hamper the Western infringements. The Armenians again succeeded in resolving this problem. The best way was the rejection of the dogmas put forward at the 4th cosmic Council of Chalcedon in 481. The convocation held in Dvin, in 506 was headed by Babken Catholicos, who claimed that Christ had one and only divine nature, thus rejecting the Chalcedonian doctrine of Christ's double natures.

At the beginning of the century, with this step the world Christian doctrines were nationalized, due to which the ethno-defensive function of the Armenian Church recovered now in reference to the West. However, with the denial of two natures of Christ the question was not resolved. Armenia was connected to the Empire in many respects. The unyielding ideological fight came to replace the political national-liberation fight. After the fall of the Arshakunyats' state, the main power to lead and unite Armenians was the Church. The main priority of Persia and Rome was either to subjugate this institution or completely to annihilate it. A persistent, unyielding and long-lasting fight started in Armenia. Many eminent and noble figures of the Armenian culture joined in this fight which required theoretical and cognitive knowledge. Rich literature was created for the argumentative and ideological fight of the Armenians.

The Armenian Church, apart from being the embodiment of religion became a pan-Armenian centralized institution that played an important role in the process of consolidating the Armenians over a common political issue. The Church convocations were of national significance, as in addition to the religious issues, secular laws, and norms were passed that would regulate the secular relations.

This national institution intended to regulate the principles that governed the political and religious processes, to bring people together around the fundamental national idea, to work out norms of supervising their behavior and to set an institution based on moral principles and national interest, meeting modern political demands. In the institution the degree of the Armenian Church's self-discipline would be defined, its activity and hierarchy would be highlighted.

For this purpose Odznetsi created a firm legislative base, he collected and completed all the canonic laws of the four-century long epoch of multi-dimensional fight, legalizing the place and role of the Armenian Apostolic Church both in the pan-Christian world and in the Armenian reality.

Thus, it becomes clear that the Armenian national ideology was formed in the 5th century during the unprecedented hey day of the Armenian religious culture at the greatest peak of the national-liberation fight.

Movses Khoreantsi with his legends about Noah the Patriarch, Hayk and Bel had enrooted the ideas of the progenitor origin of the Armenians and their sanctified homeland. P. Buzand with the help of his epic narrations put forward the concepts of the Armenian homeland and the Armenian identity. While Yeghishe and Parpetsi, proceeding from historical facts, had introduced the concepts of national unity and self-liberation.

Thus, in terms of national ideology, the Armenian Apostolic Church became a complete and steadfast institution, adhering to the anti-Chalcedonian doctrine of monophysitism.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ, ՎԻՊԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Հ.

Ամփոփում

Հայոց ազգային գաղափարախոսությունը ձևավորվել է V դարում՝ հայ հոգևոր մշակույթի աննախադեպ ծաղկման և ազգային ազատագրական պայքարի վերելքի դարաշրջանում:

Մովսես Խորենացին Նոյ Նահապետի և Հայկի ու Բելի առասպելներով սկզբնավորեց հայ ժողովրդի արարչական ծագման և հայոց հայրենիքի սրբագործման գաղափարը, Փ. Բուզանդն իր վիպական պատումներով՝ հայոց հայրենիքի ու ազգային ինքնության, իսկ Եղիշեն ու Փարպեցին, պատմական փաստերով՝ ազգային ինքնահամախմբման և ազատության իդեալները: Հայ ժողովրդի ազգային գաղափարախոսության համակարգում Հայ առաքելական եկեղեցին իր միաբնակ հակաքաղկեդոնական վարդապետությամբ դարձավ կուռ ու ամբողջական հաստատություն:

МИФИЧЕСКИЕ, ЭПИЧЕСКИЕ, ИСТОРИЧЕСКИЕ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ИСТОКИ АРМЯНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ

МАНУЧАРЯН Г.

Резюме

Армянская национальная идеология сформировалась в V веке, в эпоху беспрецедентного расцвета армянской духовной культуры и подъема национально-освободительной борьбы.

Мовсес Хоренаци выдвинул идею божественного происхождения армянского народа, Фавстос Бузанд – идею родины и национальной идентичности, а Егише и Лазарь Парпеци на основе исторических фактов сформулировали идеалы национальной консолидации и свободы.

В системе национальной идеологии армянского народа Армянская апостольская церковь с ее монофизитской антихалкедонитской доктриной стала незыблемой и цельной структурой.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ARCHAEOLOGY

ОБ ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ ПЕРЕДНЕАЗИАТСКИХ (АРМЕНОИДНЫХ), КАВКАСИОНСКИХ И ПОНТИЙСКИХ ПОПУЛЯЦИЙ

ХУДАВЕРДЯН А.
akhudaverdyan@mail.ru

Использование краниологических данных для решения проблем происхождения, этнической истории и определения генетического родства населения Кавказа тесно связано с выявлением генеалогических связей двух вариантов европеоидной большой расы – массивного, широколицего и узколицего, контакты которых сыграли наибольшую роль в истории развития антропологических типов Кавказа[1]. Как известно, основные группы на Кавказе представлены разными местными типами: переднеазиатским, кавкасионским, понтийским, каспийским. В антропологической литературе существуют различные представления о положении этих типов в расовой систематике. Обратимся к некоторым данным историографии.

Переднеазиатский тип, или по старой терминологии, арменоидный (Ж. Монтадон), по Деникеру – ассироидный, имеет большое распространение на Южном Кавказе, в Месопотамии, Сирии, Палестине и Аравии[2]. Не подлежит сомнению, что переднеазиатский тип своими корнями уходит в глубокую древность. Г.Ф. Дебец[3] справедливо отмечает, что данные о современном распространении переднеазиатской группы позволяют ут-

[1] **Алексеев В.П.** Происхождение народов Кавказа, М., 1974, с. 114.

[2] **Чебоксаров Н.Н.** Основные принципы антропологических классификаций (Происхождение человека и древнее расселение человечества, т. XVI, М., 1951, с. 312–319).

[3] **Дебец Г.Ф.** Заселение Южной и Передней Азии по данным антропологии (Труды Института этнографии, т. XVI, М., 1951, с. 366–370).

верждать, что ее формирование происходило примерно на той же территории, на которой она представлена в настоящее время. В.В. Бунак,[4] анализируя иконографический материал и сравнивая его с данными, полученными при изучении древних и современных краниологических материалов, пришел к выводу, что на протяжении сравнительно длительного отрезка древнейшей истории Ближнего Востока, начиная с ранних периодов, население главным образом слагалось из двух расовых элементов, которые различались между собой приблизительно по тем же признакам, что и современные арменоидная и медитеранная (средиземноморская) локальные расы, и были более или менее близки к этим расам. В.В. Бунак указывает: «Семитский тип выступает только в ограниченный период времени и уступает впоследствии преобладание арменоидному типу. Этот последний известен с самых древних времен и имеет широкое распространение во всех областях Двуречья, начиная с его южной части до верховьев Тигра и Евфрата, и далее, до западного конца Анатолийского полуострова, с одной стороны, и до внутренних областей Ирана – с другой. Никаких других расовых элементов в древнейшем населении Передней Азии констатировать нельзя»[5]. По мнению исследователя, образование арменоидного типа завершилось «до появления в Передней Азии европейских и азиатских племен – фракийцев, эллинов, турок, которые, по-видимому, не оказали существенного влияния на антропологический тип населения, растворившись в устойчиво сформировавшейся арменоидной расе»[6]. По нашему мнению, нет оснований искать наиболее древних представителей переднеазиатского типа исключительно в брахикранных сериях Передней Азии. Мы разделяем мнение Г. Ф. Дебеца[7] о том, что «...значение головного указателя для классификации европеоидных типов Передней Азии оказывается значительно меньшим, чем это обычно предполагается. Нельзя считать арменоидными все брахикранные черепа, а главное, нельзя отделять от арменоидного типа все долихокранные чере-

[4] **Бунак В.В.** Crania Armenica. Исследование по антропологии Передней Азии (Труды Антропологического НИИ при МГУ, М., 1927, с. 204–206).

[5] Там же, с. 206.

[6] Там же, с. 207.

[7] **Дебец Г.Ф.,** указ. соч., с. 335–370.

па». В.В. Бунак[8] отмечает, что «… в арменоидном черепе, по внешности ясно брахиоидном, в завуалированном виде содержатся элементы долихоидной формы». Итак, нет необходимости искать исключительно брахикранных предков для современных представителей переднеазиатского типа, хотя возможность наличия таковых не исключается, как в случае с материалом V тысячелетия до Р.Х. из пещеры Арени 1[9]. Это означает, что среди медитеранных долихоидов Передней Азии нетрудно найти формы черепа, которые по строению лицевого скелета, и в особенности носа, приближаются к переднеазиатским. Сказанное позволяет утверждать, что переднеазиатский субстрат, наиболее северная разновидность которого представлена в древнем населении Кавказа, лег в основу дальнейшего формирования основных антропологических типов современного населения Кавказа. Следует указать на региональность, обусловленную естественной изменчивостью признаков в образовании отдельных разновидностей антропологических типов Кавказа, что и определило отклонение от «классических» переднеазиатских форм как древних, так и современных представителей переднеазиатских типов Южного Кавказа. Тем не менее, несмотря на эти морфологические отличия, все-таки нельзя не отметить общность процессов формирования локальных типов переднеазиатской расы на территории Передней Азии и Южного Кавказа[10]. По маркерам Y-хромосомы (56 SNP и 17 STR) население Южного Кавказа максимально приближается к генофонду Передней Азии[11].

Рассмотрим другую кавказскую ветвь южноевропеоидной расы – *кавкасионскую*. Кавкасионский тип получил свое название от грузинского названия Кавказа – Кавкасиони и был выделен в качестве самостоятель-

[8] **Бунак В.В.**, указ. соч., с. 221.

[9] **Худавердян А.Ю., Гаспарян Б.З., Пинхаси Р., Канаян А.С., Ованесян Н.А.** Комплексное исследование антропологических материалов позднего энеолита из пещеры Арени 1 (Вестник археологии, антропологии и этнографии, Тюмень, 2017, N 2 (37), с. 80–93).

[10] Там же, с. 86–88.

[11] **Теучеж И.Э., Почешхова Э.А.,. Схаляхо Р.А., Дибирова Х.Д., Агджоян А.Т., Утевская О.М., Кузнецова М.А., Богунов Ю.В., Шанько А.В., Коньков А.С., Чиковани Н.Н., Епископосян Л.М., Балановская Е.В.** Генофонды абхазо-адыгских народов, грузин и армян в евразийском контексте (Вестник Московского университета, 2013, N 2, с. 49–62).

ного в 1953г.[12]. Исходя из специфических краниологических признаков кавкасионского типа – чрезвычайно большой ширины лицевого скелета и некоторой его уплощенности в верхней части, четко выраженной брахикрании, Г.Ф. Дебец[13] высказал предположение о генетических связях их с населением евразийских степей эпохи бронзы. Брахикранию же кавкасионских групп исследователь был склонен считать местным и поздним явлением. Древние восточноевропейские аналогии Г.Ф. Дебеца[14] были восприняты некоторыми исследователями как предположение о возможности проникновения предков кавкасионцев в область их современного расселения с севера. Именно так можно рассматривать работу Н.Н. Миклашевской[15], которая привлекает к аргументации этой идеи материалы о древнем населении Дагестана сарматского и хазаро-аланского периода. Идеи Г.Ф. Дебеца[16] развивает и А.В. Шевченко[17]. Анализируя краниологические группы северокавказской и древнеямной культур, принадлежащие, по его мнению[18] к «обширной, слабо дифференцированной антропологической формации, занимавшей степи Восточной Европы в эпоху неолита-ранней бронзы», и сопоставляя их с близкими к современности сериями черепов кавкасионского типа, исследователь разделяет мнение Г.Ф. Дебеца о северном степном происхождении кавкасионской расы. В.П. Алексеев[19] предложил гипотезу изоляции как главного формообразующего фактора, категорически отвергая участие элементов северного происхож-

[12] **Натишвили А.Н., Абдушелишвили М.Г.** Предварительные данные об антропологических исследованиях грузинского народа (Краткие сообщения Института этнографии, вып. XXII, М., 1955, с. 60–71).

[13] **Дебец Г.Ф.** Антропологические исследования в Дагестане (Труды Института этнографии, т. 33, М., 1956, с. 207–237).

[14] Там же, с. 214.

[15] **Миклашевская Н.Н.** Некоторые данные по палеоантропологии Дагестана (Материалы археологии Дагестана, т. 1, Махачкала, 1959, с. 89–110).

[16] **Дебец Г.Ф.,** указ. соч., 1956, с. 214.

[17] **Шевченко А.В.** Антропология населения южно-русских степей в эпоху бронзы (Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР, Л., 1986, с. 121–215).

[18] Там же, с. 128.

[19] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 137.

дения в формировании кавкасионцев. Ученый считает, что изоляция сохранила морфологические особенности древнейшего населения, впервые заселившего высокогорные массивы Кавказа еще в эпоху верхнего палеолита или неолита. А.В. Шевченко[20] не согласен с В.П. Алексеевым[21] в том, что «брахикрания современных представителей кавкасионского типа представляет собой позднее образование», и показал, что предкавказские степи Северо-Западного Прикаспия и Калмыкии в конце III – начале II тыс. до н.э. были зоной сплошной брахикрании. Между тем не только предкавказские степи Северо-Западного Прикаспия и Калмыкии были зоной брахикрании, брахикранные варианты в указанный период фиксируются на палеоантропологических материалах Передней Азии и Южного Кавказа. Автохтонность кавкасионского типа находит обоснование и в работах М.Г. Абдушелишвили[22]. Согласно исследователю, процесс брахикефализации и увеличение скулового диаметра начались с эпохи бронзы и привели в конечном итоге путем постепенной перестройки узколицых грацильных вариантов к современному кавкасионскому типу. Интенсивность развития этого процесса, по мнению М.Г. Абдушелишвили, была зафиксирована в средние века. К этому же выводу пришел А.Г. Гаджиев[23], изучая палеоантропологию Дагестана. Некоторые исследователи[24] необоснованно относят халколитический череп из Гинчи к представителям каспийского антропологического типа[25]. Палеоантропологический материал из могиль-

---

[20] **Шевченко А.В.**, указ. соч., с.198-202.

[21] **Алексеев В.П.**, указ. соч., с.100.

[22]**Абдушелишвили М.Г.** Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964, 56–82, **его же,** Материалы совместных советско-индийских антропологических исследований в свете общих проблем генезиса индо-средиземноморской расы (Советская этнография, 1972, N 6, с. 124).

[23] **Гаджиев А.Г.** Происхождение народов Дагестана (по данным антропологии), Махачкала, 1965, с. 104–105.

[24] **Медникова М.Б., Бужилова А.П., Добровольская М.В., Лебединская Г.В.** Антропологические материалы из Великента (раскопки 1995–1998 гг.) (Российская археология, М., 2007, N 3, с. 19).

[25] «Каковы критерии отнесения любого европеоидного типа к той или иной ветви европеоидного ствола? Основным и чуть ли не единственным из них является пигментация. Практически только признаки пигментации, в первую очередь цвет глаз и

ника Гинчи свидетельствует о том, что здесь к сравнительно узколицему и длинноголовому типу южноевропеоидной расы относилось население западных районов современной теории расселения аварцев, т.е., представителей широколицего матуризованного брахикранного типа[26]. Что касается удлиненной формы черепной коробки, то она принадлежит к числу характерных особенностей древнего населения Кавказа и, следовательно, “не может служить основанием для отрицания преемственности между населением эпохи бронзы и современным»[27]. Анализ Y- хромосомных и мтДНК маркеров в популяциях Дагестана указывает на присутствие переднеазиатского компонента[28], что совпадает с мнением историков, антропологов и лингвистов, связывающих происхождение дагестанцев с древним населением Передней Азии. В.П. Алексеев[29] внутри кавкасионской расы выделяет два типа: первый охватывает народы, цепочкой расселенные вдоль Главного Кавказского хребта с севера (кабардинцы, осетины, ингуши, лакцы), второй – народы, тяготеющие в своем расселении к его центральным предгорьям с севера и юга (балкарцы, высокогорные территориальные группы грузин, даргинцы). Известно, что балкарский этнос был активно вовлечен в процесс «тюркизации» начиная с конца I в. – начала II в. н.э., что впоследствии привело к переходу с местных языков на тюркскую речь. Кабардинцы остались индифферентными к чужому языку, их язык – кабардино-черкесский абхазо-адыгской группы северокавказской семьи, близкий к адыгейскому языку и составляющий вместе с ним единый литературный язык, а балкарцы относятся к кипчако-огузской под-

---

цвет волос, обнаруживают закономерные географические вариации» **(Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 127).

[26] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 93.

[27] Там же, с. 93.

[28] **Nasidze I., Sarkisian T., Kerimov A., Stoneking M.** Testing Hypotheses of Language Replacement in the Caucasus: Evidence from the Y-chromosome («Human Genetics», Berlin, 2003, vol. 112(3), p. 255–261, **Yunusbayev B.B., Kutuev I.A., Khusainova R.I., Guseinov G.G.** Khusnutdinova E.K. Genetic Structure of Dagestan Populations: a Study of 11 ALU-Insertion Polymorphisms («Human Biology», USA, 2006, vol. 78 (4), p. 465–476).

[29] **Алексеев В.П.** К характеристике морфологической специфичности кавказских народов по краниологическим данным (Проблемы антропологии древнего и современного населения Советской Азии, Новосибирск, 1986, с. 54).

группе кипчакской группы тюркских языков алтайской языковой семьи[30]. Переход некоторых народностей (балкарцы, кумыки, карачаевцы) с местных, кавказских языков на тюркскую речь в основном проходил без включения в расовый состав тюркского компонента[31], т.е. путем простого заимствования языка (хотя в их речи по-прежнему сохранялась обширная кавказская основа)[32]. В популяциях кабардинцев и балкарцев по системе трех молекулярно-генетических маркеров (Alu инсерций, мтДНК, Y хромосомы) наблюдается относительно невысокое генетическое разнообразие[33], что выявляет очевидную генетическую близость популяций кабардинцев и балкарцев. А по анализу гаплогрупп Y хромосомы кабардинцы и балкарцы наиболее близки к популяциям Ближнего Востока[34].

Понтийский антропологический тип был выделен в 1953 г. В.В. Бунаком в качестве особой разновидности средиземноморской ветви европеоидной большой расы, без какой-либо примеси представителей северной ветви европеоидов. В.В. Бунак[35] считает наиболее вероятным предположение, согласно которому понтийский тип представляет собой одну из ветвей древнего населения Передней Азии, распространившегося вдоль черноморского побережья и проникшего на Северный Кавказ в эпоху неолита. В отличие от В.В. Бунака Г.Ф. Дебец[36] понтийский тип считал переходной формой, сформировавшейся в результате смешения главных ветвей европеоидной большой расы – южной и северной. При этом вместе с центральноевропейским и атлантическим типом понтийский тип он отно-

---

[30] **Дьячков-Тарасов А.Н.** Социальные формации Карачая и их современная экономическая мощность (Записки Северо-Кавказского Горского научно-исследовательского института, т. 2, Ростов-на-Дону, 1928, с. 329).

[31] **Бунак В.В.** Черепа из склепов древнего Кавказа (Музей антропологии и этнографии, т. 14, М.-Л., 1953, с. 306–419); **Дебец Г.Ф.** О принципах классификации человеческих рас (По поводу статьи В.В. Бунака «Человеческие расы и пути их образования») (Советская этнография, М., 1956, N 4, с. 129–142).

[32] **Баскаков Н.А.** Тюркские языки, М, 1960, с. 126.

[33] **Боготова З.И.** Изучение генетической структуры популяций кабардинцев и балкарцев. Автореферат диссертации… канд. биол. наук, Уфа, 2009, с. 16–17.

[34] Там же, с. 18–19.

[35] **Бунак В.В.,** указ. соч., с. 361.

[36] **Дебец Г.Ф.** Антропологические типы (Народы Кавказа, т. I, М., 1960, с. 26–32).

сил к центральноевропейской группе антропологических типов. Среднекубанский вариант, выделенный В.В. Бунаком[37] для адыгейцев, или сходный, но понимаемый более широко – адыгский тип, исследователи относят к понтийскому кругу антропологических форм. Однако существует также точка зрения, согласно которой этот вариант объединяется вместе с кавкасионским в составе балкано-кавказской расы[38], в определенной степени обособленной от переднеазиатской расы. В.П. Алексеев разделяет мнение В.В. Бунака о том, что понтийский тип сформировался в рамках средиземноморской ветви европеоидной расы, без участия северной ветви, причем его автохтонное происхождение свидетельствует о местных истоках этногенеза народов – представителей этого типа. В.П. Алексеев считает[39], что нет необходимости генерацию понтийского типа связывать с Передней Азией, поскольку территория Кавказа входила в ареал его формирования. С точки зрения исследователя, понтийская группа популяций представляет собой результат грацилизации протоморфного матуризованного типа, который на Балканах называется динарским, на Кавказе – кавкасионским. М.Г. Абдушелишвили[40] согласен с В.В. Бунаком и В.П. Алексеевым в том, что понтийская раса относится к южной ветви европеоидов, и что в ней нет примеси североевропеоидной расы. Исследователь также разделяет мнение В.П. Алексеева о том, что народы, которые относятся к понтийскому типу, являются потомками древнейшего населения Северного Кавказа. Однако гипотеза В.П. Алексеева о том, что понтийский тип – это результат грацилизации древнего, массивного варианта, представленного в кавкасионском типе[41], вызывает у М.Г. Абдушелишвили возражения. По мнению грузинского ученого, понтийский, в данном случае адыгский тип, сформировавшийся в результате развития местных кавказских палеоантропологических типов, довольно ясно прослеживается в древних краниологических сериях с территории Кавказа.

[37] **Бунак В.В.** Антропологический состав населения Кавказа (Вестник Гос. музея Грузии, вып. XIIIa, Тбилиси, 1947, с. 89–147).

[38] **Алексеев В.П.,** указ. соч., 1974, с. 132–133.

[39] Там же, с. 133.

[40] **Абдушелишвили М.Г.,** указ. соч., 1972, с. 125.

[41] **Алексеев В.П.,** указ. соч., 1974, с. 137.

Различные представления о путях формирования понтийского и кавкасионского типов нашли свое отражение в различном их положении в расовой систематике. В.П. Алексеев[42] предлагает следующую группировку: понтийская и кавкасионская группа популяций объединяются в балкано-кавказскую расу, которая является самостоятельной частью южной ветви европеоидного расового ствола. Поскольку понтийская группа популяций представляет собой результат трансформации кавкасионцев, по мнению В.П. Алексеева[43], понтийский тип «составляет систематическую единицу меньшего объема и более низкого таксономического уровня, чем кавкасионский». М.Г. Абдушелишвили понтийский тип включает в средиземно-балканскую расу, выдяляемую наряду с индопамирской и переднеазиатской в составе южной ветви европеоидов, которую исследователь вслед за Н.Н. Чебоксаровым[44] называет индосредиземноморской.

И наконец, третья разновидность европеоидной локальной расы – *каспийская* (хорасанский, восточный, восточносредиземноморский типы), которую относят к индопамирской группе. Большинство исследователей отмечают близость каспийского тип с антропологическими типами Средней Азии и Северной Индии[45], разделяя точку зрения Е. Фишера, впервые выделившего восточную, или ориентальную расу, к которой он отнес туркмен и азербайджанцев[46]. Одни исследователи каспийский тип включают в переднеазиатскую расу[47], другие – в средиземнобалканскую[48]. В.В. Бунак[49] усматривает общность между каспийским типом и понтийским, а в одной из своих последних таксономических работ исследователь проводит параллель этого типа с типом Средиземноморского междуречья[50]. По мне-

[42] Там же, с. 140.

[43] Там же.

[44] **Чебоксаров Н.Н.,** указ. соч., с. 314.

[45] **Абдушелишвили М.Г.,** указ. соч., с. 126.

[46] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 139.

[47] **Дебец Г.Ф.,** указ. соч., с. 368.

[48] **Чебоксаров Н.Н.,** указ. соч., с. 315.

[49] **Бунак В.В.,** указ. соч., с. 125.

[50] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 139–140.

нию Г.Ф. Дебеца[51], каспийский тип был сформирован в процессе заселения Кавказа с юго-востока. В.П. Алексеев[52] полагает, что генезис каспийской группы популяций связан с генезисом арменоидного типа. М.Г. Абдушелишвили[53] считает, что западнокаспийский тип несколько отличается от остальных антропологических типов Кавказа.

Итак, все аборигенное население Кавказа относится к южной ветви европеоидной расы. В связи с выявленными в Армении новыми сериями попытаемся проанализировать этногенетическую ситуацию на Кавказе, дать оценку выделенных комплексов и рассмотреть роль субстратных явлений в формировании этнических особенностей населения Кавказа. Сказанное в первую очередь вызывает необходимость проследить временную динамику и географическую локализацию именно этих признаков.

Кавказ был ареной интенсивных этнокультурных контактов различных по происхождению этнических групп – начиная от киммерийцев и скифов еще до нашей эры и кончая многочисленными тюркскими племенами средневековья. В истории формирования этносов региона особое место занимает проблема взаимодействия автохтонных и пришлых элементов, соотношение которых менялось от эпохи к эпохе, а сам этногенез народов Кавказа относится к числу наиболее сложных вопросов в современной исторической науке. Поэтому этот регион представляет несомненный научно-практический интерес с точки зрения антропологии, этнографии, истории, археологии, лингвистики. Так как «поиски аналогий каспийской группе популяций в палеоантропологических материалах носят пока до известной степени гипотетический характер»[54], то в рамках данного исследования обсудим генеалогические связи между представителями переднеазиатской, кавкасионской и понтийской популяций. Нами проведен канонический анализ по 14, 11 и 10 признакам для 102 краниологических серий (табл. 1). Поскольку переднеазиатский тип преобладает среди ассирийских, армянских, грузинских, западноазербайджанских и западно-

[51] **Дебец Г.Ф.,** указ. соч., с. 29.
[52] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 139.
[53] **Абдушелишвили М.Г.,** указ. соч., с. 127.
[54] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 140.

дагестанских групп, то понтийский тип в наиболее выраженной форме представлен среди адыгских популяций, а кавкасионский зафиксирован у современных осетин и горных групп грузин. Подбор сравниваемых групп ограничен территорией обитания этих народов.

На *первом этапе* межгруппового анализа была построена модель на основе данных о 14 размерах черепа и лица (табл. 2) в 79 территориальных и хронологических группах Кавказа (табл. 1). В результате в первом каноническом векторе (КВ I, отражает 33.029% общей изменчивости) наибольшие нагрузки отмечены на поперечном и продольном диаметрах черепной коробки. Для КВ II (11.678%) определяющими стали нижний угол горизонтальной профилировки и высотный диаметр черепа. Для КВ III (10.098%) наибольшие нагрузки легли на симотический указатель и угол выступания носа.

Характер рассеивания мужских групп в пространстве векторов-дискриминаторов наглядно демонстрирует место черепов из Северной Осетии (85, 86) в системе антропологических типов Южного Кавказа. Они попали в отрицательное поле графика, в котором сосредоточились группы ранней (4), средней (7) и поздней бронзы (10, 11), железного века (13) из Армении, античные серии из Грузии (38, 41), Азербайджана (52, 55) и раннесредневековые черепа из Армавира (Армения). Североосетинские группы (Холм-1, ОчМ) оказались максимально приближенными к антропологическому типу индивидов куро-аракской культуры из могильника Шенгавит (4). Указанная серия (4) характеризуется очень большими размерами, черепная коробка у них крайне удлиненная и высокая, а лобная кость довольно широкая. У индивидов из Шенгавита наклон лба небольшой, и в этом отношении куро-аракские черепа ближе к современным брахикефальным вариантам Южного Кавказа. Исходя из малых размеров североосетинских групп (Холм-1, ОчМ), исследователями[55] было принято решение объединить краниологические материалы из двух частей Мамисондона в одну серию. И здесь объединенная серия (84) обнаруживает наиболее

[55] **Березина Н.Я., Бужилова А.П., Решетова И.К.** Новые краниологические материалы к вопросу об антропологическом субстрате средневековых алан (Вестник Московского университета, 2012, N 4, с. 18–36).

близкие аналогии с более ранними группами Южного Кавказа (22, 17, 37, 40, 56). В целом группы характеризуются долихокранией, средневысоким – с небольшой шириной и резко профилированным на горизонтальном уровне – лицевым скелетом. Кроме перечисленных выборок на графике можно заметить еще одну, представленную рядом с серией Мамисондона (84). Это гипердолихокранная краниологическая серия IX–XI вв. из с. Веселого (75).

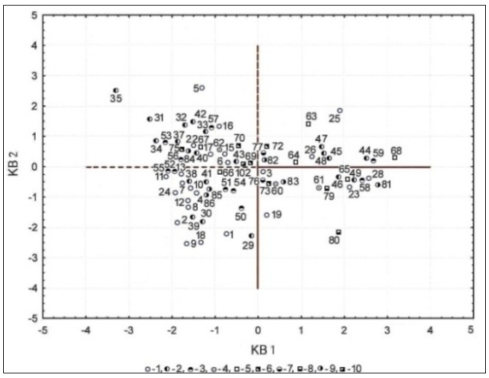


Рис. 1. Положение мужских серий в пространстве первого и второго канонического векторов. Нумерация серий соответствует использованной в табл. 1. Условные обозначения: 1 – армянские, 2 – грузинские, 3 – азербайджанские, 4 – северокавказские, 5 – дагестанские, 6 – краснодарские, 7 - карачаево-черкесские, 8 - кабардино-балкарские, 9 – североосетинские, 10 – белгородские.

Результаты анализа позволяют констатировать довольно высокое морфологическое сходство краниологических серий ранней (2), средней (8, 30), поздней бронзы (9), железного века (12) и античности (18, 39) с территорий Армении и Грузии. Это, естественно, позволяет говорить о преемственности, южнокавказской общности и параллельно протекавших на указанных территориях культурно-исторических процессов. Полученные данные полностью согласуются с данными генетиков[56]. Гарнийская средневековая серия (26) оказалась в одном кластере с кавкасионскими группами из Грузии (47, 48, 45). Они попали в верхнее положительное поле графика. К ним примыкают группы из Ованнаванка (25) и Гинчи (63).

[56] **Haber M., Mezzavilla M., Xue Y., Comas D., Gasparini P., Zalloua P., Tyler-Smith C.** Genetic Evidence for an Origin of the Armenians from Bronze Age Mixing of Multiple Populations («European Journal of Human Genetics», vol. 24, Leiden, 2016, pp. 931–936).

Судя по антропологическим данным, население Двина (23) и Греческой палаты[57] (28) связано с христианскими захоронениями Азербайджана (58), с Сионской группой из Грузии (49) и серией Моздок из Северной Осетии (81). К ним тяготеют индивиды из Хевсури (46), Маджары (61) и Гоцатль (65). Вероятно, это может служить подтверждением того, что антропологический состав перечисленных групп формировался с участием различных, зачастую общих, компонентов.

На *втором этапе* межгруппового анализа была построена модель на основе данных о 10 размерах черепа и лица (табл. 3) в 99 территориальных и хронологических группах Кавказа. На рис. 2 показано положение рассматриваемых групп в пространстве I и II КВ, отражающих в сумме 55% общей изменчивости. Наибольшие нагрузки в КВ I пришлись на продольный и поперечный диаметры черепной коробки. Кавкасионские выборки из Грузии (48, 49, 44–46, 98) с сериями из христианских (58) и мусульманских (59) погребений Азербайджана демонстрируют наибольшее сходство. Черепа в основном брахикранные в комплексе с высоким, слабо профилированным лицевым скелетом и высокими глазницами. На типологическое сходство хевсурской, душетской серий с мингечаурскими группами еще в 1964г. указывал М.Г. Абдушелишвили[58]. К ним тяготеют североосетинские серии Моздок (81) и Харх (92), а также группы Ставропольского края (61), Волжской Булгарии (28) и Вана (27). Постулируя и развивая идею широколицести и брахикрании древнего автохтонного населения Кавказа, В.П. Алексеев[59] именно в материалах из Харха находил аналогии тому брахикранному матуризованному типу, который выделяется в составе современных осетин. М.М. Герасимова,[60] оценивая морфологическую специфичность серий с территории Северной и Южной Осетий, также признает, что горское население действительно уже в конце 1-го – начале 2-го тыс. отличалось тем комплексом признаков, который сейчас ассоциирует-

[57] В могильнике Греческая палата были погребены жители христианской армянской колонии в г. Булгаре.

[58] **Абдушелишвили М.Г.,** указ. соч., с. 22.

[59] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 112.

[60] **Герасимова М.М.** Палеоантропология Северной Осетии в связи с проблемой происхождения осетин (Советская этнография, 1994, N 3, с. 51–62).

ся с кавкасионским антропологическим типом. Следовательно, время формирования его отодвигается, по крайней мере, на тысячу лет вглубь по сравнению с тем представлением, что осетины стали широколицыми только за последние столетия[61].

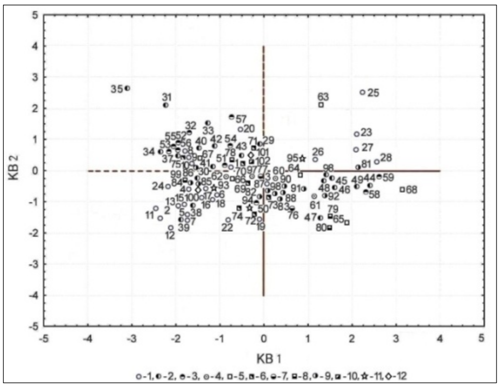


Рис. 2. Положение мужских серий в пространстве первого и второго канонического векторов. Нумерация серий соответствует использованной в табл. 1. Условные обозначения: 1 – армянские, 2 – грузинские, 3 – азербайджанские, 4 – северокавказские, 5 – дагестанские, 6 – краснодарские, 7 - карачаево-черкесские, 8 - кабардино-балкарские, 9 – североосетинские, 10 – белгородские.11 – чечено-ингушские, 12 – адыгейские

Представители христианской армянской колонии в г. Булгаре (28) относятся к гипербрахикранному европеоидному типу и почти по всем признакам их можно сопоставить с серией современных армянских черепов из Ванской провинции (27)[62]. Это положение не ново, оно было выдвинуто еще Т.А. Трофимовой[63]. По мнению исследователя, краниологический комплекс из Греческой палаты (28) не имеет генетических истоков в местной среде. В числе близких к указанным сериям находится средневековая выборка из Гарни (23). Эти серии имеют определенное типологическое сходство. В этот же круг входит гипербрахикранная серия из Ованнаванка (25). В списке наиболее близких к выборке из Ованнаванка (25) оказалась группа Гинчи (63) с территории Дагестана. Как известно, выборка из Гин-

[61] **Бунак В.В.,** указ. соч., 1953, с. 319.

[62] В западной периферии Армянского нагорья, после геноцида, В.В. Бунаком были собраны и изучены черепа современных армян.

[63] **Трофимова Т.А.** Антропологический состав населения г. Болгары в X–XVвв. (Труды Института этнографии, т. 33, М., 1956, с. 73-115).

чи демонстрирует наиболее близкие связи с краниологической серией из Арени 1 и носителями куро-аракской культуры с территории Грузии[64].

Обсуждая результаты анализа, отметим, что выборки из Мамисондона (84–86), так же как и на первом этапе межгруппового анализа, оказались в одном кластере с более ранними группами из Южного Кавказа, а именно с группами ранней (4), средней (6, 30), поздней бронзы (16, 17) и античности (18) (рис. 2). Наиболее близкими по пропорциям к указанным выборкам являются серии из раскопок у аула Казазова I (100) (VII–IXвв.) и захоронения из Тлийского могильника (99). Черепа в целом характеризуются длинной и высокой узкой черепной коробкой, узким лицом с сильно выступающим высоким и узким носом.

Краниологические серии поздней античности с территории Грузии (38, 39) имеют сходство с более ранними армянскими группами эпохи бронзы и железа, в особенности с Мейданнером (5), Неркин Геташеном (7), Аржисом (13), Норадузом (15). К ним примыкают суммарные выборки ранней (2), поздней бронзы (11) и железного века (12) из Армении. Обращает на себя внимание устойчивое тяготение античных групп к более ранним популяциям, что является показателем древнейшей генетической преемственности населения Южного Кавказа. Население X–VIIIвв. до н.э. из Мингечаура (50), античные серии с территории Армении (22, 19) имеют типологическое сходство с представителями средневекового памятника у с. Веселое (72, 74) Краснодарского края и с индивидами XIII-XIVвв. из башенного аула Кели (94). Наиболее близки к суммарной серии из античных сельских поселений с территории Ширакской равнины (19) индивиды из склепа памятника у с. Веселое (72), а погребенных из Наоса (74) по ряду сходных признаков можно соотнести с группой из Карчахпюра (22). А низкоголовые долихокранные черепа с небольшими размерами лица и высоты носа из аула Кели (94) на приведенном графике расположены довольно компактно с более ранней серией из Мингечаура (50).

В КВ II (12.977%) наибольшие нагрузки отмечены на высоту и длину черепной коробки, ширину лица. На рис. 2 отчетливо видно, что антич-

[64] **Худавердян А.Ю., Гаспарян Б.З., Пинхаси Р., Канаян А.С., Ованесян Н.А.**, указ. соч., с. 85–86.

ные группы из могильников Мингечаур (55, 52, 56) и Самтавро (40–42) вместе с более ранними сериями из Южного Кавказа (9, 10, 30, 32–34, 37, 53) образуют отдельное скопление. Ход этнической истории на Кавказе в античную эпоху был обусловлен множеством внешних импульсов – скифских, сармато-аланских, которые в зависимости от характера взаимоотношений (торговля, военные столкновения, расселение, брачные связи) наложили тот или иной отпечаток на характер расообразования и этногенеза на Кавказе[65]. Как показывает проведенный анализ, при наличии обширных контактов с населением других территорий, античные группы Южного Кавказа представляли собой единую общность, сохраняющую свою генетическую специфику. Этническое единство сохранилось за счет относительно устойчивых генов, «консерватизм» которых определяется во многом действием целого ряда барьерных условий (экологических, этнокультурных, конфессиональных). К античным группам из Южного Кавказа (40–42, 55, 52,56) тяготеют серии из притвора храма у с. Веселое (75) и Узунтала (67). Их объединяют длинная, узкая и высокая черепная коробка. А античная суммарная группа из Армении (20) вместе с серией из Азербайджана (57) являют собой отдельное скопление и занимают поле положительных значений второго вектора. Черепа из указанных могильников подверглись преднамеренной искусственной деформации. Наиболее близки по краниологическим характеристикам с Дмитриевским (102), Нижнеархызским (78) могильниками и из погребений у храмов на Ильичевом городище (71) синхронная (43) и наиболее ранние (1, 29, 51, 54) группы из Южного Кавказа. Это является еще одним аргументом в пользу глубоких истоков расогенеза и формирования средневековых групп на древнем субстрате. Указанные черепа в целом характеризуются более низким лицом и высоким носом.

---

[65] **Khudaverdyan A.Yu.** A Bioarchaeological Analysis of the Population of the Armenian Highlands and Transcaucasia in the Antiquity Age («Mankind Quarterly», vol. 53 (1), London, 2012. pp. 3–35).

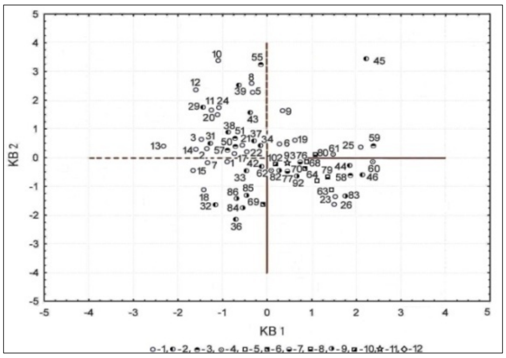


Рис. 3. Положение женских серий в пространстве первого и второго канонического векторов. Нумерация серий соответствует использованной в табл. 1. Условные обозначения: 1 – армянские, 2 – грузинские, 3 – азербайджанские, 4 – северокавказские, 5 – дагестанские, 6 – краснодарские, 7 - карачаево-черкесские, 8 - кабардино-балкарские, 9 – североосетинские, 10 – белгородские, 11 – чечено-ингушские, 12 – адыгейские

Для дальнейшего сравнительного межгруппового статистического анализа нами были выбраны 64 женских краниологических серий (рис. 3). Сравнение проводилось по 11 признакам (табл. 4). В результате в КВ I (26.685%) наибольшим нагрузкам подвергались продольный и поперечный диаметры черепной коробки. На отрицательном поле графика женская энеолитическая выборка из пещеры Арени 1 (1) представлена среди носителей эпохи поздней бронзы (I этап, 33) и античности (42) с территории Грузии. К ним примыкают племена среднебронзовой (7) и позднебронзовой (15) культур из Гехаркуникской области Армении. Долихокранные, высоколицые и широколицые серии из Северной Осетии (84–86) оказались между объединенной выборкой из Гамовского и ближайших ущелий (69) и более ранними группами из Южного Кавказа (32, 36, 18).

В КВ II (14.858%) наибольшие нагрузки легли на высотные (48, 55) и широтные (51) размеры лица. Характер рассеивания женских групп в пространстве II вектора-дискриминатора явствует об общности южнокавказских групп (2, 3, 14, 17, 21, 22, 31, 34, 37, 38, 50, 51, 57). И у женских групп можно констатировать генетическую преемственность, южнокавказскую общность. Средневековые группы из Двина (23) и Гарни (26) локализуются в нижнем правом положительном поле графика с черепа из Гинчи (63) и средневековой серией из Верхнего Джулата (83). Женская выборка из Ованнаванка (25) близка к населению из мусульманских погребений Азербайджана (59). В КВ III (12.883%) наибольшая нагрузка пришлась на ширину лица. На плоскости третьего вектора-дискриминато-

ра высокие отрицательные значения фиксируются в краниосериях из могильников Армении (2) и Грузии (29, 32, 34, 37) и Карачаево-Черкесии (76).

Рассмотрим динамику временных изменений краниометрических признаков на территории Кавказа. М.Г. Абдушелишвили,[66] исследуя краниологические материалы из могильника Самтавро, пришел к заключению, что в Грузии в группах, где наблюдается преемственность во времени, наряду с процессом брахикефализации можно констатировать увеличение скуловой ширины на протяжении более трех тысячелетий. В.П. Алексеев считает[67], что в целом в Южном Кавказе процесс временных изменений «может быть охарактеризован как направленная матуризация, начиная с эпохи бронзы, и брахикефализация, начиная с эпохи средневековья». На генетическую преемственность между хронологически разновременными сериями с территории Армении указывает А.К. Паликян[68]. На наш взгляд, сходство между ранними и поздними группами из Армении невелико, но на наличие преемственности четко указывает комплекс краниометрических признаков[69]. Исследования разновременных и разнотерриториальных армянских краниологических групп по данным неметрических признаков черепа и зубной системы также выявляют генетическую преемственность населения Армении[70]. По мнению М.М. Герасимовой[71],

[66] **Абдушелишвили М.Г.** Об эпохальной изменчивости антропологических признаков (Краткие сообщения Института этнографии, т. XXXIII, М., 1960, с. 123–147).

[67] **Алексеев В.П.,** указ. соч., с. 121.

[68] **Паликян А.К.** Новые палеоантропологические материалы с территории Армении (Биологический журнал Армении, 1990, N 4 (43), с. 296–300).

[69] **Худавердян А.Ю.** Морфологическая изменчивость некоторых структурных особенностей черепа у населения Армянского нагорья в свете эпохальных процессов (Человек: его биологическая и социальная история, т. 1, М.-Одинцово, 2010, с. 194–200).

[70] **Мовсесян А.А., Кочар Н.Р.** Древнее население Армении и его участие в формировании армянского этноса (по данным о неметрических признаках на черепе) (Вестник антропологии, вып. 7, М., 2001, с. 95–115), **Khudaverdyan A.Yu.** Nonmetric Cranial Variation in Human Skeletal Remains from the Armenian Highlands: Microevolutionary Relations and Intergroup Analysis («European Journal of Anatomy», vol. 16 (2), Spanish, 2012, pp. 134–149), она же, 2014, Diachronic Evidence in Nonmetric Morphological Characters of Teeth in the Armenian Highlandd and Georgia Populations («Dental Anthropology», vol. 28 (3), USA, pp. 3–18).

[71] **Герасимова М.М.** О генеалогических взаимоотношениях кавкасионской и понтийской рас (на краниологическом материале) (Единство и многообразие человеческого рода, ч. 2, М., 1997, с. 606–654).

для территории Северного Кавказа заметное расширение лица и головы фиксируется в скифо-сарматскую эпоху в Кабардино-Балкарии, а население Черкессии, Северной Осетии оставалось узколицым и долихокранным с крупными размерами черепной коробки. Следует отметить их типологическое сходство с более ранними сериями с территории Южного Кавказа. Анализ временной динамики признаков на территории Дагестана, предпринятый А.Г. Гаджиевым[72], свидетельствует о том, что комплекс краниологических особенностей кавкасионского типа мог сложиться в эпоху позднего средневековья, за последние 2–4 столетия, что же касается происхождения кавкасионского антропологического типа, то такие его особенности как широколицесть и брахикрания, по мнению М.М. Герасимовой[73], являются новообразованиями. Эти новообразования могли быть обусловлены изоляцией, причем не обязательно географической. Выявлено морфологическое сходство кавкасионцев с мингечаурскими группами из Азербайджана и средневековыми сериями из Армении. В частности, среди жителей Ованнаванка в период позднего средневековья наличествует специфический комплекс признаков, не характерный, судя по имеющимся сегодня краниологическим данным, для армянского населения более ранних эпох. Большинство анализируемых раннесредневековых краниологических серий с территории Северного Кавказа найдено из могильников, принадлежащих адыгским племенам и аланам. Начиная с эпохи бронзы на территории распространения понтийских популяций было сконцентрировано длинноголовое узколицее население, что позволяет согласиться с мнениями М.Г. Абдушелишвили и М.М. Герасимовой о самостоятельном, не связанном с происхождением кавкасионцев, становлении понтийского типа как результата развития местных грацильных кавказских вариантов.

Результаты данного исследования позволяют говорить о кавказской общности в составе южноевропеоидной расы, корни которой четко фиксируются с глубокой древности[74]. В настоящее время не может быть сом-

---

[72] **Гаджиев А.Г.** Древнее население Дагестана по данным краниологии, М., 1975, с. 41.

[73] **Герасимова М.М.,** указ. соч., с. 647–648.

[74] **Мовсесян А.А., Кочар Н.Р.,** указ. соч., с. 110; **Худавердян А.Ю.,** указ. соч., с. 196–198, **Cavalli-Sforza L.L., Feldman M.W.** The Application of Molecular Genetic Approaches to the Study of Human Evolution («Nature genetic supplement», vol. 33, USA, 2003, pp. 266–275), **Haber M., Mezzavilla M., Xue Y., Comas D., Gasparini P., Zalloua**

нений в том, что на Кавказе сосредоточены местные разновидности всех четырех основных ветвей (включая каспийскую) южноевропеоидной расы (связанных между собой определенным комплексом морфологического сходства). По всей вероятности, здесь на узком кавказском перешейке Евразии соприкасались ареалы распространения этих ветвей и имели место процессы ассимиляции. Возможно, что здесь происходило формирование местных особенностей этих разновидностей и дальнейшее распространение дифференцированных южноевропеоидных форм.

Таблица 1

Список серий, привлеченных к сравнительному анализу

	Регион, местность,	Серия, могильник	Датировка
1	Вайоцдзорская область	Арени I	V тыс. до н.э.
2	Ширакская равнина	суммарная серия	куро-аракская культура
3	Араратская долина	Джарат	–
4	–	Шенгавит	–
5	Тавушская область	Мейданнер	–
6	Ширакская равнина	Артик	XV/XIV–XI вв. до н.э.
7	Гехаркуникская область	Неркин Геташен	–
8	–	суммарная серия	XIV–XII вв. до н.э.
9	–	Недеформированные черепа	–
10	–	Деформированные черепа	–
11	Лорийская область	суммарная серия	–
12	Ширакская область	-	IX–VI вв. до н.э.
13	Сюникская область	Аржис	VIII–VI вв. до н.э.
14	Арагацотнская область	Кучак	XIV–XII вв. до н.э.
15	Гехаркуникская область	Норадуз	XI-IX/ VIIIвв. до н.э.
16	–	Цамакаберд	–
17	Ширакская равнина	Ором	–
18	-	Бениамин	II–III вв. н.э.
19	Сельские поселения из Ширака	суммарная серия	–
20	–	деформированные черепа	–
21	Котайкская область	Гарни I	I–III вв. н.э.
22	Гехаркуникская область	Карчахпюр	–
23	Араратская долина	Двин	V–VI вв.
24	–	Армавир	XII–XIIIвв.
25	Арагацотнская область	Ованнаванк	–
26	Котайкская область	Гарни II	раннефеодальный период
27	Ванская область	Бингер Дага	XXв.
28	Волжская Булгария	Греческая палата	XIV вв.

P., Tyler-Smith C., указ. соч., с. 935, **Khudaverdyan A.Yu**., указ. соч., с. 145–147, **ее же,** 2014, с. 14–16, **Nasidze I., Sarkisian T., Kerimov A., Stoneking M.,** указ. соч., с. 258.

29	Грузия	Суммарная серия	куро-аракская культура
30	–	–	среднебронзовый период
31	–	–	позднебронзовый - I этап
32	–	–	позднебронзовый - II этап
33	–	Самтавро	позднебронзовый - I этап
34	–	–	позднебронзовый - II этап
35	–	Тсеровани	позднебронзовый - I этап
36	–	Алгети кан.	позднебронзовый - II этап
37	–	Самтавро	X-VIвв. до н.э.
38	–	Самтавро I	II-III вв. н.э.
39	–	Самтавро II	II-III вв. н.э.
40	–	Жинвали	II-III вв. н.э.
41	–	Гомерети	II-III вв. н.э.
42	–	Абелия	II-III вв. н.э.
43	–	Самтавро	IV–IXвв.
44	–	Рустави	позднефеодальный период
45	–	Душети	–
46	–	Хевсури	–
47	–	Сиони I	VII–Xвв.
48	–	Сиони II	XII–XIIIвв.
49	–	Сиони III	XVII–XVIIIвв.
50	Азербайджан	Мингечаур	X-VIIIвв. до н.э.
51	–	–	VII - Vвв. до н.э.
52	–	–	II-VI вв. н.э.

продолжение табл.1.

	Регион, местность,	Серия, могильник	Датировка
53	–	срубные погребения	II-VI вв. н.э.
54	–	вытянутые костяки	Iв. н.э.
55	–	кувшинные погребения	Iв. н.э.
56	–	слабо деформ. черепа	I–VIIвв
57	–	сильно деформ. черепа	–
58	–	пог.христианского типа	VII–IXвв.
59	Самухский р-н V	пог. мусульманского типа	XIV–XVIIвв.
60	Северный Кавказ	Сборная серия	Iв. н.э.
61	Ставропольский край	Маджары	XIV–XVвв.
62	Северо-Западный Кавказ	Мощевая Балка	VI–VIII вв.
63	Дагестан	Гинчи	IV тыс. до н.э.
64	–	Верхний Чир-Юрт	V–VIIвв.
65	–	Гоцатль	VIII–Xвв.
66	–	Дегва	–
67	–	Узунтала	IX–XIвв.
68	–	Миатли	XII–XIIIвв.
69	Краснодарский край	Гамовское и ближ. ущелья	V–VIIвв.
70	–	Жукова	XIII–XIVвв.
71	–	Ильичевское городище	XIV–XVIвв.
72	–	Веселое: Склеп	IX–XI вв.
73	–	Веселое: Некрополь храма	–
74	–	Веселое: Наос храма	–

75	–	Веселое: Притворы храма	–
76	Карачаево-Черкесия:	ранняя группа	III–Vвв.
77	–	поздняя группа	VIII–XIIвв.
78	–	Нижний Архыз	–
79	Кабардино-Балкария	Чегем	XIV–XVвв.
80	–	Нижний Джулат	–
81	Северная Осетия	Моздок	XII–XIVвв.
82	–	Змейская	X–XIIвв.
83	–	Верхний Джулат	XIV–XVIIвв.
84	–	Мамисондон (сум.)	VIII–Xвв.
85	–	Холм-1	–
86	–	ОЧМ	–
87	–	Дзавгис-15	XIV–XVIвв.
88	–	Дзавгис-18	–
89	–	Дзавгис-21	–
90	–	Дзавгис-3	–
91	–	Верхняя Кобан	XIV–XVIвв.
92	–	Харх	X–XIIIвв.
93	Чечено-Ингушетия	Дуба-Юрт	IX–Xвв.
94	–	Кели-1	XIV–XVIвв.
95	–	Кели-2	–
96	Причерноморье	Новороссийск, Жане II	поздне-феодальный период
97	Пятигорск	Горячеводский, Каррас	–
98	Грузия	Жинвали I	ранне- и среднефеодальный период
99	Кабардино-Балкария	Тлийский	кобанская культура
100	Адыгея	Казазово I	VII-IXвв.
101	–	Казазово II	X-XIIвв.
102	Белгородская область	Дмитровский	VIII-IX вв.

Таблица 2. Величины векторных нагрузок в совокупности анализируемых выборок. Мужчины

№ по Мартину	Признак	КВ I	КВ II	КВ III
1	Продольный диаметр	<u>-0.769</u>	-0.306	0.469
8	Поперечный диаметр	<u>0.846</u>	-0.264	0.078
17	Высотный диаметр	-0.036	<u>0.551</u>	-0.001
9	Наименьшая ширина лба	-0.245	0.264	-0.240
45	Скуловая ширина	0.289	0.183	0.445
48	Верхняя высота лица	-0.083	-0.075	-0.090
55	Высота носа	-0.043	0.004	0.319
54	Ширина носа	0.131	-0.108	-0.095
51	Ширина орбиты от mf	0.093	-0.022	0.148
52	Высота орбиты	0.127	0.088	-0.135
77	Назомалярный угол	-0.079	0.215	0.002
zm	Зигомаксиллярный угол	-0.003	<u>-0.762</u>	0.176
SS:SC	Симотический указатель	0.064	-0.311	<u>-0.604</u>
75(1)	Угол выступания носа	-0.041	0.457	<u>0.549</u>
Доля в общей дисперсии (%)		33.029	11.678	10.098

Таблица 3. Величины векторных нагрузок в совокупности анализируемых выборок. Мужчины

№ по Мартину	Признак	КВ I	КВ II	КВ III
1	Продольный диаметр	-0.858	-0.522	0.221
8	Поперечный диаметр	0.752	-0.352	0.341
17	Высотный диаметр	0.033	0.779	0.254
9	Наименьшая ширина лба	-0.203	0.153	-0.296
45	Скуловая ширина	0.207	-0.562	-0.370
48	Верхняя высота лица	-0.059	0.016	-0.831
55	Высота носа	-0.021	0.306	0.605
54	Ширина носа	0.180	0.165	0.011
51	Ширина орбиты от mf	0.068	0.072	0.916
52	Высота орбиты	0.228	0.220	-0.188
Доля в общей дисперсии (%)		42.067	12.977	9.514

Таблица 4. Величины векторных нагрузок в совокупности анализируемых выборок. Женщины

№ по Мартину	Признак	КВ I	КВ II	КВ III
1	Продольный диаметр	-0.871	0.048	-0.041
8	Поперечный диаметр	0.812	-0.065	-0.058
17	Высотный диаметр	0.125	0.054	-0.084
9	Наименьшая ширина лба	-0.305	-0.214	-0.196
45	Скуловая ширина	0.011	-0.319	1.073
48	Верхняя высота лица	-0.135	-0.803	0.042
55	Высота носа	-0.049	1.040	0.285
54	Ширина носа	0.040	-0.490	-0.353
51	Ширина орбиты от mf	0.283	0.730	-0.175
52	Высота орбиты	0.019	-0.016	-0.341
77	Назомалярный угол	-0.075	-0.041	-0.205
Доля в общей дисперсии (%)		26.685	14.858	12.883

ԱՌԱՋԱՎՈՐԱՍԻԱԿԱՆ (ԱՐՄԵՆՈԻԴ), ԿԱՎԿԱՍԻՈՆ ԵՎ ՊՈՆՏԻԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Ուսումնասիրվել են առաջավորասիական (արմենոիդ), կավկասիոն և պոնտիկ ռասայական տիպերի ծագումնաբանական խնդիրները Կովկասում և հարակից տարածքներում: Ներկայացվել են այդ տիպերի առավել բնորոշ հատկանիշները, նմանություններն ու տարբերությունները: Պատմագրության վերլուծությունը թույլ է տալիս նկատելու, որ հարավեվրոպեոիդ ռասայի երեք հիմնական ճյուղերի ձևավորման շուրջ մասնագետների տեսակետները տարբերվում են: Կանոնական մեթոդի կիրառմամբ գանգաբանական 102 խմբերը վերլուծվել են 14, 11 և 10 հատկանիշների հիման վրա: Ռասայական տիպերի ձևավորումը եղել է մոտավորապես նույն տարածքում, որտեղ ներկայումս ներկայացված են: Գանգաբանական նյութի գիտական մշակման ժամանակակից մակարդակը հնարավորություն է տալիս բացահայտել կովկասյան միակերպությունը, որի արմատները, հստակ արձանագրվում են հնուգույն ժամանակներից:

ON THE ETHNOGENETIC RELATIONSHIPS BETWEEN SOUTHWESTERN ASIATIC (ARMENOID), CAUCASIAN AND PONTIAN POPULATIONS

KHUDAVERDYAN A.

Summary

The article studies the ethogenetic questions ofsothwestern Asiatic (Armenoid) Caucasian, Pontian race types in the Caucasus and neighbouring regions. The characteristic features, the similarities and differences of the aforementioned types were highlighted. Due to the historiographic analysis it becomes apparent

that the researchers' approaches to the formation of the three main branches of the Southern Europid race differ. With the help of canonical method, based on the 14^{th}, 11^{th} and 10^{th} characteristics 102 craniological groups were analyzed. The formation of the race types took place approximately in the same location, where they currently inhabit. The contemporary level of the scientific study of craniological data enables us to demonstrate the Caucasian uniformity, the roots of which date back to the ancient times.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ART

OHANNES TCHEKIDJIAN'S CONTRIBUTION TO ARMENIAN MUSIC ART

ASATRYAN A.
instart@sci.am

Ohannes Tchekidjian is a newly discovered star sparkling in the Armenian music firmament. He has come to have the world hear the genuine song of our Komitas, and glorify both himself and our nation[1].

Victor HAMBARDZUMYAN

In 2018, the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia completed its 75 years.

On October 18, 2018, in the Al. Spendiaryan National Academic Theater of Opera and Ballet, the festive ceremony of marking the 75th anniversary of the founding of NAS RA was held. In the celebration concert, Ohannes Tchekidjian and the National Academic Choir of Armenia performed *a capella* Komitas's choral songs "El-el", "Gutanerg", "Kali yerg" (soloist – Honored Artist of the RA Sargis Aghamalyan) and the song series "Lusnak sari takin", "Andzrevn ekav", "Eghnik", Vard a yars", "Yerevan bagh em arel", "Tun ari" and "Arnem ertam im yar". Then the Capella under the Maestro's direction and to a piano accompaniment by Aram Turabyan presented Scene One of Act One and the concluding chorus from Dikran Tchouhadjian's comic opera *Karineh*. The public also enjoyed the art of Ohannes Tchekidjian the symphonic conductor: the Maestro directed the orchestra of the Al. Spendiaryan National Academic Theater of Opera and Ballet featuring the popular Waltz from the music to M. Lermontov's *Masquerade*, written by the only musician Academician in the history

[1] O. Tchekidjian's personal archive.

of Armenia's National Academy of Sciences, the world famous composer, conductor, teacher, public figure, Hero of Socialist Labor, People's Artist of the USSR, Recipient of the Lenin and State Prizes of the USSR, Academician of the Armenia's Academy of Sciences, Doctor of Arts Aram Khachaturian (1903–1978). Over time, the Waltz became the best known piece of music written by the outstanding composer for drama theater. *Masquerade* was premiered in the Moscow Vakhtangov Theater on June 21, 1941. The next day the Great Patriotic War broke out. The Waltz, nonetheless, survived and gained popularity across the world.

At the commemoration of A. Khachaturian in the Grand Hall of the Moscow Conservatory, the State Symphony Orchestra of the USSR under Yevgeny Svetlanov performed the famous Waltz – "to have everyone present realize what a Great Composer we have lost"[2]. The sounds of the Waltz accompanied A. Khachaturian to immortality.

The composer's wish was that his House-Museum be affiliated with NAS RA Institute of Arts. It, regrettably, was not. Nor was it turned into a research center, but… the well-liked Waltz from *Masquerade* welcomes the visitors to NAS RA Institute of Arts website www.art.sci.am.

At the end of the celebration concert the National Academic Choir of Armenia and the Orchestra of the Al. Spendiaryan National Academic Theater of Opera and Ballet performed the anthem of the Academy under the baton of its unique and unequalled interpreter Ohannes Tchekidjian.

Incidentally, just a couple of days prior to NAS RA anniversary celebration, by the decision of Academy Presidium, O. Tchekidjian was awarded the title of NAS RA Honorary Doctor. The certificate was presented to the Maestro on October 18, 2018 by NAS RA President, Academician Radik Martirosyan.

At the very end of 2017, on December 30, by the Decree of the President of the Republic of Armenia Serzh Sargsyan PD-1014-A, Ohannes Tchekidjian was awarded the high title of "National Hero of Armenia". The Presidential decree read as follows, "For the total commitment to the cause of presenting Armenia to the world, the great personal contribution to the field of culture, as well as for the exceptional service to the Armenian people, to award People's Artist Ohannes

[2] **Yuzefovich V**. Aram Khachaturian, Moskva, 1990, p. 73 [Rus].

Tchekidjian the highest title of 'National Hero of Armenia' and present the 'Order of Homeland'".

A truly deserved assessment, title and award, since "the creative deed of the Maestro has long become the pinnacle and criterion of art. He is an entire epoch in contemporary performing art. The topmost achievements of the Academic Capella of Armenia are associated with his name. The amazing talent of the choirmaster and his selfless service to the beloved cause have determined the creative destiny of the choir for many years ahead. The best traditions of the Armenian choir culture of the past and the accomplishments of today's choir art have met in Ohannes Tchekidjian. He has enhanced the horizons of choir creativity, having connected the living truth of life with poetic sublimity, which brings about emotions of ineffable power"[3].

Prior to that, by the decision of the joint session of the Council for Humanitarian Collaboration of the CIS Member States, and the Board of Interstate Foundation for Humanitarian Collaboration of the CIS Member States as of 17 April 2014, Ohannes Tchekidjian was awarded the Interstate Prize "Commonwealth Stars" 2013 in the field of culture and art, presented to him in the Beethoven Hall of the Bolshoi Theater of Russia[4]. It is worth noting that among the prize recipients were the long-term President of the National Academy of Sciences of Ukraine Boris Paton[5], and one of the most revered figures of Russia's theater and film art Oleg Tabakov[6].

---

[3] **Gomtsyan Natalia**, A Living Legend, Golos Armenii, 25 January 2018, p. 6 [Rus].

[4] The main humanitarian CIS award "Stars of Commonwealth" is established by the Council for Humanitarian collaboration of the CIS Member States and the Interstate Foundation for Humanitarian Collaboration of the CIS Member States at the joint session in Astana (Kazakhstan) on May 21, 2009. Since then, this prize is annually awarded in three nominations: science and education, culture and art, humanitarian activity – for major contributions and achievements of global significance, facilitating humanitarian collaboration.

[5] Boris Paton - Academician of the Academy of Sciences of the USSR (from 1962), Hero of Ukraine (1998), Honored Innovator of the USSR (1983), Recipient of Lenin Prize (1957), Stalin Prize of III Degree (1950) and two State Prizes of Ukraine (1970, 2004), Deputy of the Supreme Soviet of the USSR (1962-1989), Member of the Presidium of the Supreme Soviet of USSR (1963–1980).

[6] Oleg Tabakov – People's Artist of the USSR (1988), Recipient of State Prizes of the USSR (1967) and RF (1977), holder of a complete set of Order of Service to the Fatherland, Artistic Leader and Director of the Moscow Chekhov Art Theater (2000–2018), founder and Artistic Director of the Moscow Tabakerka Theater (1987–2018).

Thus, who is the hero of our times, the living legend and walking classic, Maestro Ohannes Tchekidjian?

The performing career of the outstanding conductor embraces two major areas.

Firstly, he presents Armenian choral music and the high level of choral art to the world. In this respect, the Maestro successfully continues the cause of great Komitas, who was an advocate of Armenian song, a propagator of Armenian music among foreigners and us, Armenians; in a sense, he "compelled" us to love it. His ultimate goal was to convince the world that Armenians have their own distinctive music. Before him, beyond Armenia, even in the centers of Armenian intellectual life, such as Constantinople, Tiflis, Venice, Moscow, Baku and elsewhere, the Armenian folk song was very little known. The tune of the so-called "national" songs, even if they carried patriotic texts in Armenian, was predominantly borrowed from European operas or popular European songs ("Ari im sokhak", "Mer hayreniq", etc.).

All along his performing career Maestro Tchekidjian remained faithful to Komitas's behest. And it is not a mere coincidence that, since January 29, 2015, the Maestro has been a member of the Scientific Board of the Komitas Museum-Institute. Quite importantly, he was among those who came up with the idea of founding the abovementioned Museum in Yerevan.

Earlier, in 2011, he was the Honorary Guest of the First Komitas International Festival in Germany and was elected Honorary President of the competent jury "for the assistance in the process of forming the artistic part of the festival and the commitment to the latter". On August 7, 2011 the Maestro was awarded the Honorary Diploma of the Festival.

O. Tchekidjian's repertoire included not only works by Armenian classics Dikran Tchouhadjian, Komitas, Makar Yekmalyan, Armen Tigranyan, Alexander Spendiaryan, Aram Khachaturian, but also by the contemporary Armenian composers Arno Babajanyan, Alexander Harutyunyan, Edward Mirzoyan, Edgar Hovhannisyan, Grigor Hakhinyan, Aram Satyan, Konstantin Petrosyan, Ashot Babayan, and the Diasporan composers Barsegh Kanachyan, Alan Hovhannes, Hambardzum Perperyan, Gurgen Alemsahah, and others.

The Maestro gave concerts in 184 cities – in the former Soviet Republics, in the Lebanon, France, Spain, Czechoslovakia, Poland, Great Britain, the USA, Greece, Syria, Switzerland, Turkey, Argentina, Australia, etc. At 868 concerts (of

which 43 in France and 97 in Leningrad) he conducted 69 world-class orchestras, among them: the State Academic Symphony Orchestra of the USSR, the Bolshoi Theater Symphony Orchestra, the Moscow Philharmonia State Academic Symphony, the Leningrad Philharmonia Academic Symphony, the Budapest Philharmonic, the Wroclaw Philharmonic, and the Symphony Orchestra of the Marseille Opera.

In Yerevan and in the administrative centers and districts of Armenia he presented pieces by both Armenian and foreign classical composers, including Bach, Handel, Mozart, Beethoven, Schubert, Bellini, Rossini, Verdi, Wagner, Mendelson, Brahms, Berlioz, Gounod, Faure, Smetana, Gershwin, Glinka, Borodin, Musorgsky, Tchaikovsky, Taneev, Aram Khachaturian, Dmitri Shostakovich, Tikhon Khrennikov, Georgy Sviridov, Dmitri Kabalevsky, Rodion Schedrin and others.

The Maestro is very often the first and unexcelled interpreter of the music performed. Under his direction, the Armenian Capella sings a wide repertoire, including various pieces from the world music literature, by Armenian and foreign composers, as well as Armenian folk songs, scenes from operas. The Capella performs in the original in 27 languages over 700 works, including 40 large-scale pieces, 15 of which were premiered in the Soviet Union.

We can say with certainty that Ohannes Tchekidjian's personal participation accounts for the higher level and better quality of music life in Armenia, that his creative career contributed greatly to the progress of choral and conducting art in the Soviet Union. A vivid proof of this is the Honorary title of ACADEMIC conferred on the State Choir of Armenia "For the Distinguished Achievements in the Development of the Soviet Art" in 1969.

O. Tchekidjian has significantly enhanced the horizons of choral potentials and blended the Armenian music legacy with the best of the world classical and contemporary choral art[7].

Thanks to Ohannes Tchekidjian, in Armenia and in the Soviet Union such vocal-symphonic pieces were premiered as H. Berlioz's *Requiem, Te Deum* and *Romeo and Juliet*, G. Faure's *Requiem*, G. Verdi's *Hymn of the Nations*, C. Lambert's *Rio Grande,* etc.

---

[7] **Ohannes Tchekidjian.** The Captain of Armenian Capella. Forum, 2/2014, p. 32 [Rus].

Incidentally, O. Tchekidjian is the only conductor in the world who has conducted Berlioz's *Requiem* 37 times, setting a kind of world record of unprecedented performance. The Yerevan premiere of Berlioz's *Requiem* took place on February 1 and 2, 1967. On February 26, *Requiem* sounded in Moscow under O. Tchekidjian's direction, featuring the State Symphony Orchestra of the USSR and the State Choir of Armenia.

Thereupon, on March 2 and 3, the piece was performed in Leningrad with the State Choir of Armenia and the Leningrad Philharmonic Academic Symphony Orchestra.

Ohannes Tchekidjian is the only Armenian conductor and performer awarded with the State Prize of the USSR in 1975 – "For the Concert Programs of 1971–1973": during these years the Armenian Capella under the Maestro's direction gave concerts in Russia, Ukraine, Moldova, Lithuania, Georgia and Azerbaijan.

Today Ohannes Tchekidjian is a most desired and expected participant of all musical events in Armenia: the Capella under his direction was entrusted with the opening concert of the Komitas International Conference-Festival (September, 26 2018), the 17th Francophonie Summit in Armenia (October 7, 2018), and the like.

Ohannes Tchekidjian is a sought-after interpreter of vocal-symphonic and choral works by many Armenian composers...

Ohannes Tchekidjian – the distinguished musician and individual – is the 16th Armenian[8] and the 2nd musician[9] decorated with the title of "National Hero of Armenia". He is the only "National Hero of Armenia" presently living in Yerevan, Armenia. The "Order of Motherland" decorated the Maestro's chest as an appreciation of his exhaustive dedication to Homeland and Armenian music art.

In 2019 we will celebrate anniversary – 75 years of his creative career: his first experience as a choirmaster dates back to the year of 1944. And today,

[8] 16 of 17 National Heroes of Armenia are Armenians, one is Russian. "For the considerable contribution to the organization of work toward restoration after the disastrous earthquake in Armenia, for the exceptional moral support of the Armenian people in those difficult times", on December 6, 2008 the said title was conferred on Chairman of the Federal Assembly of Russia, Member of Federation Council Nikolay Ryzhkov (sequential number 15).

[9] "For the outstanding merits in presenting Armenia to the world, for the outstanding services provided to our country, as well as on the occasion of the 80th birth anniversary", the title was conferred on the Great French Armenian Chansonie Charles Aznavour (sequential number 13).

borrowing the definition given by the Marshal of the Soviet Union Hovhannes Baghramyan, we aptly name him the Marshal of choral art.

This, however, does not exhaust the series of jubilees.

55 years ago, in 1964, it was not scholarly presentations that sounded in the Conference Hall of the Academy of Sciences of Armenia. The audience was enjoying Komitas's and other national secular songs along with Handel's, Mozart's, Bellini's music. The concert was given by the State Choir of Armenia. "An unforgettable concert. The talented conductor and choirmaster Ohannes Tchekidjian once again proved that Komitas is where the Choir is. Once again he demonstrated his mastery, his inspiring art, his skill to brilliantly present the pearls of choral art"[10].

Fifty - five years ago, in 1964, on November 24–28, O. Tchekidjian's debut in Moscow, the capital of the Soviet Union, took place. The Capella performed Mozart's *Requiem* and Schubert's Cantata Miriam's Song of Triumph. At that time the Choir consisted of just 54 artists. The concert was of crucial importance as in case of success, the doors of the country's major concert halls would open. And Moscow appreciated Tchekidjian's talent. D. Shostakovich remarked that "…he can freely embellish the best concert halls of Europe".

"There are quite a few, so to speak, musical cities, even countries", the Maestro said years later. "We perceive Italy as a huge conservatory; we see a born musician in every Italian. In our perception, Milan, Vienna, Paris and Leningrad are identified with music. At the same time, although Moscow does not belong in this group, the values of classical and contemporary music art are set here. Even the most acclaimed musician cannot but seek for Moscow plaudits. The Leningrad "academic" audience is substituted for the Moscow "international" audience, literally, and one never knows where the echo of today's concert will sound tomorrow. These listeners are always with their suitcases packed, always on rails. The Moscow stage is a pedestal, where you are visible for the representatives of many nations, for whom Armenia and the Armenian, the Choir from Armenia are a revelation, and that concert can possibly be the one and only chance for them to meet with the Armenian culture, because they are only visitors in that city. Tomorrow they will leave for all four corners of the globe, taking with themselves

[10] **Hayrapetyan Gh.**, Komitas is where the Choir is, Lraber, 5 March 1964.

the song of the until then unknown nation. This is why the Moscow concerts are not only about aesthetic value, but about self-assertion.

For me, it is hard to overestimate the significance of the Moscow concerts. They carry an enormous amount of moral and political significance. No matter on what occasion you come onto the stage – your responsibility grows tenfold because you represent your own people. And if, in addition, you know that the seats in the box are occupied by Aram Khachaturian, Hovhannes Baghramyan, Irina Arkhipova, Ivan Kozlovsky, the outstanding Armenians, residing in Moscow, whose desire to witness the spiritual revival of their own people, your wish to become the corroborator and witness of that rise overwhelms you.

The diverse Moscow audience are your strictest jury, who give you green light as a performer. You are listened to and judged according to international criteria. Moscow is a window to the world. In order to look out of it, you must first earn Moscow's favor. My long experience convinced me: you must sing in full voice, when Moscow is listening to you"[11].

The Capella made their Moscow debut with the premiere performance of Rossini's *Stabat mater*, featuring world-famous Yevgeny Nesterenko. The success was unprecedented: the audience gave a standing ovation. When O. Tchekidjian was invited onto the stage for the eighth time, the administration turned down the lights signaling the concert was over. The rounds of applause went on through the darkness. The symphony orchestra left the stage – the audience would not leave. The lights came back on, and… Komitas, "Gutanerg", then one more Komitas…

After his debut in the Homeland, amply presenting Komitas's choral songs, O. Tchekidjian directed own matchless renditions of Komitas's songs performed by the Choir all around the world – to make the world believe that "Armenians have their own distinctive music, admire the entrancing songs of the age-old nation. " The Maestro remains faithful to the traditions and follows the precepts of his paternal home in Constantinople, where his family once hosted great Komitas.

"We are the medium of Armenian art", the Maestro says with conviction, "so we are obliged to first propagate our own music, and only then show our style and technique by performing European music. And do you know what is happening when after Verdi's *Requiem* or Beethoven's Symphony No. 9, through the unending clapping, we begin singing Komitas? He shines like a genuine diamond.

[11] **Hovhannisyan Anzhela,** Ohannes Tchekidjian, Yerevan, 1984, pp. 82–84.

And we usually conclude our concerts with that diamond. My goal is to serve Armenian art, to present the music of my nation at the highest possible level and through that give warmth to people's hearts, enjoy the fondness of the public"[12].

...Upon the triumphal performance in Moscow, the doors of the most recognized concert halls of the Soviet Union opened. Aram Khachaturian remarked on the Choir's commendable appearance on the Moscow stage, "This is a brilliant choir of supreme culture. The Capella is headed by a great musician and composer. Whatever he does, he does with an innovative spirit... The State Capella of Armenia can be sent on tour to any country. They will proudly represent the Soviet culture"[13]. The monthly *Muzykalnaya Zhizn* [Music Life] and weekly *Sovetskaya Kultura* [Soviet Culture] reacted, as well.

From that time on, the posters of the state Choir of Armenia occupy their rightful place in the musical life of Moscow. H. Baghramyan, A. Mikoyan, A. Khachaturian, P. Lisitsian, T. Petrosyan, the multinational Moscow intelligentsia, foreign visitors attend their concerts in the Assembly Hall of the Kremlin, in the Column Hall of the House of Unions, in the Bolshoi Theater.

Throughout the 55 years after the debut in Moscow, the Maestro gave there 90 concerts, among them – the All-Union premiere performances of several vocal-symphonic pieces, such as: Berlioz's *Requiem* and dramatic symphony *Romeo and Juliet*, Gabriel Faure's *Requiem*, Gounod's Oratorio "Death and Life".

Fifty-five years have passed since the days when the Capella under O. Tchekidjian's direction conquered Leningrad. On October 29-31 and November 1, 1964, the Capella performed Mozart's *Requiem*, Schubert's Cantata in C major, and gave two *a capella* concerts. The choirmaster of the Leningrad M. Glinka Academic Capella V. Baranov said, "The Artistic Director of the Choir, a talented musician Ohannes Tchekidjian deserves all the praise. His will, his flawless knowledge of the score, his gestures, his flair of a true choirmaster allowed him to create a committed ensemble and call forth an emotional tension. The Choir captivated the Leningrad listener even more when they sang Komitas's two choral songs for the encore: the mastery and clear sound, the national tone of the wonderful ensemble were demonstrated in all their splendor"[14].

---

[12] Honored Ensemble the State Choral Capella of Armenia, Yerevan, 1989, p. 10 [Rus].

[13] Ibid.

[14] **Baranov V.**, Komitas's Compatriots Sing in Leningrad, Grakan Tert, 4 December 1964.

The Chief Conductor of the Leningrad Academic Symphony Orchestra, People's Artist of the USSR, Hero of Socialist Labor, Recipient of the Lenin Prize and the USSR State Prize Yevgeny Mravinsky, on the occasion of Berlioz's *Requiem* performed by the State Choir of Armenia on March 5, 1969 at the Grand Hall of the Leningrad Shostakovich Philharmonia, remarked, "As professional musicians, during a concert we cannot but think about the score, beat distribution, shades and much more. And what a delight it is when the performer makes you forget you are a professional, makes you feel like one of the audience. While listening to Berlioz's *Requiem*, featured by the State Choir of Armenia and our Symphony Orchestra under the direction of Ohannes Tchekidjian at the Grand Hall of the Leningrad Philharmonia, I came across an interpreter, who made me forget about the score and my professional attitude to music. I unwittingly became an ordinary delighted listener, who was fortunate to enjoy such happiness".

This bond proved to be lasting: 97 concerts – a series of All-Union premieres including – were given in Leningrad under the direction of Maestro Tchekidjian, mostly in the Grand Hall of the Shostakovich Leningrad Philharmonia, more than 70 of them – with Yevgeny Mravinsky's Symphony Orchestra.

It was 55 years ago, when the Capella under O. Tchekidjian successfully toured around such Baltic cities as Tallinn, Tartu, Narva, Vilnius, Kaunas, Riga, the Russian cities Kaliningrad, Chernyakhovsk, Svetlogorsk, Kislovodsk, Pyatigorsk, Yessentuki, as well as Baku.

For the high professionalism manifested during the concert tour of the Soviet Republics, in February 1964, the State Choir of Armenia was awarded the Honorary Diploma of the Supreme Soviet of the USSR.

From October 21 to December 22, 1964 The Capella gave 49 concerts outside Armenia, part of them – in five biggest Baltic cities Tallinn, Vilnius, Riga, Tartu and Narva. In those years O. Tchekidjian's name was not yet widely known in the USSR, which caused difficulties in organizing the tour. The Administrator Alik Aslamazyan, as well as his spouse, the splendid singer Gohar Galajyan were of huge help to the Maestro in overcoming challenges.

The choir conductor, composer, pedagogue, People's Artist of the USSR, Hero of Socialist Labor, Recipient of the Lenin Prize, two-time Recipient of the USSR State Prize Gustav Ernesaks in the October 29 issue of the *Rahva Haal* newspaper shared his impressions of the concerts of 24 and 25 October: "A nice

surprise or, I should say, a 'concert blast' awaited the audience of the Estonia Concert Hall. I mean the performance of the State Choir of Armenia, whose intonational wealth and distinct phrasing convey to the listener something beyond the fixed notes. Not only the text, but the subtext is heard, not just the lines, but what lies in between, above and below the lines.

The Principal Conductor and Artistic Director of the Capella is Ohannes Tchekidjian – a unique musician of incredible talent. O. Tchekidjian momentarily reacts to the slightest inaccuracy in timbre of either of the choir sections. Under Tchekidjian, the choral group resembles a bottle of mercury that reacts to the least deflection. The conductor is ready to add more and more nuances to the Choir's remote control panel, and it works with electronic virtuosity.

... Into orbit has entered a new musical spacecraft, whose enthusiastic captain and the crew look forward to the most challenging flights"[15].

The concert program included pieces by Bach, Handel, Dvorak, Berlioz and Komitas. The press reacted in superlatives, "The Audience Gave a Standing Ovation", "A Celebration of Choral Art"; the TASS Russian News Agency praised the Baltic tours of the Capella as "A Major Phenomenon of the Concert Season".

Here is the impression shared by the music critic T. Elmanovich, "Artistic Director and Principal Conductor of the State Capella of Armenia Ohannes Tchekidjian is a "magician" of music. During the few last years, many new singers joined in the State Choir, and hundreds of new pieces were prepared, such as Schubert's Cantata (the first performance in the Soviet Union), Mozart's and Berlioz's *Requiems*, oratorios, etc."[16]

O. Tchekidjian had prepared a surprise for the audience in Tallinn. Some of them were moved to tears when the Choir performed Gustav Ernesaks's "My Homeland". Komitas's "Kali yerg" sounded no less impressive.

The next stop was in Tartu, thereupon the Choir went to Narva.

About the concerts in Riga, music critic, composer, Doctor of Arts Olgerts Gravitis wrote, "One can safely state that to date, we have hardly witnessed choral art of this professional level. Ohannes Tchekidjian's hands seem to have felt in the human voice an instrument that hasn't been invented yet. These hands have us hear sounds very close to those produced by the king of all instruments – the pipe

---

[15] **Ernesaks G.,** A Nice Surprise, *Rahva Haal*, October, 29 1964; **Ernesaks G**., Fly high, *Sovetskaya Estonia*, October 28 ,1964 [Rus], Fly High, *Sovetakan Hayastan*, November 3, 1964.

[16] Honored Ensemble State Choir Capella of Armenia, Yerevan, 1989, p. 59.

organ, which is endowed with human breath, emotions and senses. The Capella and its heart and soul, the energetic conductor Ohannes Tchekidjian gave three consecutive concerts of vocal and instrumental music by the Armenian composers of the past and present to sold-out audiences at the concert venues in Riga. Hearty atmosphere of brotherhood reigned in the hall, when the Capella from Armenia performed together with the Symphony Orchestra of the Latvian Radio and Television. Ohannes Tchekidjian, unlike many choral conductors, is perfectly good at directing a symphony orchestra. He does his job with remarkable power. Every beat and chord serve the one and only goal of musicality. The conductor leads us to the core of the composition and highlights the emotional in it. Amazing is the Choir's professionalism, which encompasses vocal sounding, instrumental punctuality and dynamic constrasts"[17].

Forty-five years ago, in 1974, the first tours of the Capella outside the Soviet Union took place. They gave concerts in the Lebanon and France.

There was no symphony orchestra in Beirut at that time[18], so the program only included *a capella* pieces.

Five concerts had been scheduled, twelve concerts were given instead. The Diasporan press hastened to announce, "We have seen Komitas", "The true outline of our talents", "The doors of magic and miracle have been opened" – such were the titles of the articles. The *Azdak* wrote, "The Lebanese Armenians have refound themselves, seeing this wondrous phenomenon. The Armenian song was sung alongside the masterpieces of Bach, Handel, Verdi, Rossini, was printed in the same program and, what is more important, was performed with the same power of perfection, flawless harmony and to the same highest performing criteria". The *Monday Morning* weekly remarked, "The conductor of the State Academic Choir of Armenia, Ohannes Tchekidjian, had outstanding teachers. If we add to that, his inborn talent and agreeable human qualities, it will be clear that we deal with a great music master. ...Ohannes Tchekidjian demonstrates his art in an amazing unity with his choir. ...Ohannes Tchekidjian can be safely

[17] **Gravitis O.,** Temperament and musicality, *Literatura un Maksla*, 21 November 1964.

[18] Incidentally, today Beirut has its symphony orchestra, which was founded and is led to date by Armenian Lebanese Pertj Fazlyan. On the invitation of the President of the Lebanon National Conservatory Valid Gholmie, P. Fazlyan returned to Lebanon in 1997 to found the first in Lebanon symphony orchestra. In 1999 he was assigned conductor of the Lebanon Philharmonic, then promoted Principal Conductor.

ranked among the most talented conductors of our time". "…Immeasurable is Ohannes Tchekidjian's role as a composer, conductor and inspirer of the music life of Armenia. The Choir, led by this outstanding Maestro, has enriched its repertoire with over 700 pieces, which include requiems, cantatas, oratorios, symphonies", such was the remark of *La revue du Liban* of Beirut. The Arab *Safa* stated, "Everybody is familiar with the magic power of human voice. The leader of the Choir captivated us with magnificent performance. …Ohannes Tchekidjian's conducting gestures are very varied. He requires the utmost from his singers, and he succeeds without noticeable efforts".

Years and decades later, on November 22, 2016, the Catholicos of the Great House of Cilicia Aram I decorated Ohannes Tchekidjian with the "Order of Knight" of the Great House of Cilicia.

On September 6–16, 1974, the first tours of the Capella to France, namely, Paris and Marseille, took place.

The beginning of the story dates back to the year 1961, when the student of the Ecole Normale de Musique of Paris, who had also completed postgraduate courses at the Istanbul Conservatory, the Artistic Director and the Principal Conductor of the only professional choir in Turkey – the Istanbul State Capella, the Musical Director, Principal Choirmaster and the conductor of the Symphony Orchestra of the Istanbul Opera Theater, Ohannes Tchekidjian came to Armenia, and on September 5 assumed the position of the leader of the State Choir of Armenia.

Two days prior to the Yerevan debut, in an interview to *Sovetakan Hayastan* daily, O. Tchekidjian said, "It may seem that I lived an eventful life of an artist there, but those were duties per se, while my heart and my soul wished to be engrossed in art, but – my soul was here, in my sunlit, dream country, whose songs I could only hear secretly on the radio. I listened to the songs, put down the notes, made the scores, then copied them and gave out to all my choir members. And the Armenian song sounded…"[19]

The young, talented and energetic conductor's lifetime dream came true. His creed of an artist was as follows, "Art ought to live like a landlord, be the owner of its hearth and home, deepen its roots in own soil and stretch its branches up to the skies. There is and can be no art without homeland."

[19] "He is in his sunlit Homeland", *Sovetakan Hayastan*, 25 November 1961.

O. Tchekidjian came to his home country to serve his own people. The life of the Maestro is truly educative and exemplary. In recent years we very often hear about emigration due to the social and economic hardships. But for each of us there is only one Homeland, and O. Tchekidjian, having come to Yerevan in 1961, hardly ever knew what would come onto him here, yet he did come – despite everything, because he wanted his art to serve his own people, his own land, in Yerevan and elsewhere in Armenia he wanted to feel enjoyment from the applause of his compatriots; when touring the world, he wished to proudly represent his Motherland – the Soviet Union, Armenia, his city of Yerevan. It is quite appropriate that "for the undeniable contribution to the cause of developing Armenian art, for introducing the world music treasures to his own people", on September 20, 2001 O. Tchekidjian was awarded the title of Honorary Citizen of Yerevan.

Today no less actual are the thoughts, expressed by O. Tchekidjian in the far-distant 1962, "My sincere wish, my heartfelt desire is that all our talented artists come together in our home country for the good of own creative growth and for the glory of own people. Because only in his own land the Armenian artist gets the widest opportunities to flourish. Only in your own country, within the embrace of your own people your inspiration can be ingenious and sincere. Every day you see your Homeland and your people, experience their emotions, your abstract feelings thereby become tangible and add meaning to your aspirations and thoughts"[20].

It is hard to guess how O. Tchekidjian's life path would have developed had he not come to Armenia. One thing is clear that in his Homeland, he opened a new page in the history of the Armenian performing art, developed a unique and matchless Tchekidjian style: aren't the performances of the Capella recognized infallibly from the very first bars? In his art, which O. Tchekidjian has mastered to perfection, he follows Komitas's principle: to achieve the utmost expressiveness with the least means.

...The activity of O. Tchekidjian in Armenia has marked the Golden Age in the history of the Capella, which reached the level of the best choirs of the Soviet Union, even surpassing them in some aspects. Aram Khachaturian justly

[20] See: **Daryan Armen**, In the Homeland: with Ohannes Tchekidjian, Haraj-grakan, July, 1962, pp. 6–7.

described O. Tchekidjian as a conductor of global scale, who transformed the national into international, and made his art universal.

They say the art of conducting is hard to learn, one cannot become but should be born a conductor. Without doubt, O. Tchekidjian was born with the baton in his hand. The youth of godsent talent received brilliant professional education. His professor in Paris was Principal Conductor of the Paris Opera Jean Fournet. And the deserving student of Fournet could not but be very successful, since besides his exceptional talent and profound professional knowledge he was conspicuous for his enviable hard work. 57 fruitful and glorious years have passed from the Maestro's memorable debut in Homeland. The State Choir of Armenia appeared before the world with majestic performances of the priceless gems of Armenian and international choral music.

The Choir led by O. Tchekidjian is the only one in the world who sing without sheet music, even when large-scale vocal-symphonic pieces are performed. They are guided by their choirmaster's motto, "Come onstage with the notes in your heart and mind, not in your hands'".

In 1975, for superb performing art and notable creative achievements, the title of Honored Ensemble of Armenia was added to the existing titles of the State Choir of Armenia. Furthermore, on November 15, 2012, by the decision of the Government of RA # 1437-A, the non-profit organization "State Academic Choir of Armenia" received the status of National.

Newspapers and magazines of authority around the world comprised praising articles about the activity of Artistic Director and Principal Conductor of the Choir, the outstanding master of choir art, "magician of choir baton", "wizard of music" O. Tchekidjian. The number of articles crossed the line of 1250.

To make O. Tchekidjian's creative profile complete, we should add that he also succeeded as Artistic Leader and Director of the Yerevan Al. Spendiaryan State Academic Theater of Opera and Ballet. During his tenure from 1982 through 1987, the Theater experienced its most expansive period of growth.

O. Tchekidjian prioritized the repertoire of the Theater. The efficient leader enriched the repertoire with the world famous classical works, such as P. Tchaikovsky's *The Nutcracker* and *Theme and Variations*, Puccini's *La Boheme* and *Madama Butterfly*, Zakaria Paliashvili's *Daisi*, Rimski-Korsakov's *The Golden Cockerel,* Berlioz's dramatic symphony *Romeo and Juliet*, performances by

contemporary Soviet composers, such as Vyacheslav Ganelin's ballet *The Satan's Mill*, Alexander Harutyunyan's opera *Sayat-Nova,* etc.

In 1984, the book *The Order of Lenin Al. Spendiaryan Opera and Ballet State Academic Theater* was published to the half-centenary of the Theater. The celebration season opened with a new production of Alexander Spendiaryan's opera *Almast*, realized by the invited Principal Director of the Novosibirsk Theater, People's Artist of the RSFSR, Professor Vahagn Bagratuni. People's Artist of the Arm. SSR Arshavir Karapetyan performed Tatul's part, and Honored Artist of the Arm. SSR Olga Gabayan appeared as Almast.

Very few people know that O. Tchekidjian is also a composer. The Maestro's vocal-symphonic poem "Tolls of Freedom", written to Silva Kaputikyan's text, is dedicated to Aram Khachaturian's 60th birth anniversary. His vocal-symphonic poem *Springtime Dreams* is written to Vahan Teryan's lyrical verses.

Yet another field of Ohannes Tchekidjian's career is teaching. In 1973–1977 he taught at the Music College of Yerevan named after R. Melikyan, and in 1975 he took up teaching at the Yerevan Komitas State Conservatory. In 1982, the Higher Attestation Commission of the USSR awarded O. Tchekidjian the academic rank of Professor.

By the decision of the June 18, 2014 session of the Scientific Council of the Conservatory, a Tchekidjian Scholarship was established to award the best choirmaster student.

O. Tchekidjian successfully combined his performing, creative, organizational and teaching activities with his responsibilities as a public figure: he was elected Deputy of the Supreme Soviet of both the USSR (1979-1984) and the Arm. SSR (1975-1990).

The Homeland has commended the Maestro's merits: Professor O. Tchekidjian was awarded the Titles of "National Hero of Armenia", People's Artist of the Arm. SSR (1967) and People's Artist of the USSR (1978); he is Recipient of State Prizes of the USSR (1975) and Arm. SSR (1979); the "Order of the Red Banner of Labor", the "Order of Friendship of Peoples", the "Mesrop Mashtots", "Sts. Sahak and Mesrop", "Diamond Gold Cross", "Diamond Ararat" Orders, the "Order of St. Mesrop Mashtots"; I Degree "Order of Services to the Fatherland", the "Order of Honor". Besides, he was awarded the Grand Prix of the "Karot" International Armenian Festival, the "Grand Prix" of the Charles Gros Academy,

the “Prix du Public” at the Montreux International Choral Festival and many other orders and medals.

In conclusion, I would like to quote O. Tchekidjian, an individual, who is deeply concerned with the future of mankind and a true humanist, “Our people, which has suffered most from the lack of harmony among the nations, cannot but aspire for agreement among all races. I myself dream of the day, when human voices will blend in one joint choir, they will sound in harmony, and the song of the mankind will sweep all the hindrances away. However, an ardent dreamer who I am, I realize that a long time separates us from that concert, so I bequeath the “lucky ticket” of attending it to the succeeding generations”[21].

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՉԵՔԻՋՅԱՆԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

ՀՀ ազգային հերոս, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, դիրիժոր Հովհաննես Չեքիջյանի գործունեությունն ընթացել է մի քանի ուղղություններով՝ կատարողական, կազմակերպական, ստեղծագործական, մանկավարժական և հասարակական:

Մաեստրոն աշխարհին է ներկայացրել հայ երգչախմբային երաժշտությունը և այդ արվեստի բարձր մակարդակը: Նա համերգներով շրջագայել է Հայաստանի սահմաններից դուրս 184 քաղաքներում, 868 համերգների ընթացքում հանդես է եկել աշխարհի 69 առաջնակարգ սիմֆոնիկ նվագախմբերի հետ: Հ. Չեքիջյանը դարձել է բազմաթիվ ստեղծագործությունների առաջին ու անգերազանցելի մեկնաբանը: Նրա ղեկավարությամբ երգչախումբը 27 բնագրային լեզուներով կատարել է ավելի քան 700, այդ թվում՝ խոշոր կտավի վոկալ-սիմֆոնիկ շուրջ 40 ստեղծագործություններ, որոնցից 15-ը ներկայացվել են Խորհրդային Միությունում առաջին անգամ: Մեծ վարպետը համաշխարհային դիրիժորական պրակտիկայում միակն է, ով Հ. Բեռլիոզի «Requiem»-ը կատարել է 37 անգամ՝ սահմանելով համաշխարհային ռեկորդ:

[21] **Arakelyan Sergey,** Ohannes Tchekidjian, Yerevan, 2014, p. 597.

Հ. Չեքիջյանը հայ դիրիժորներից, նաև՝ կատարողներից միակն է, ով արժանացել է ԽՍՀՄ Պետական մրցանակի:

Մեծ արվեստագետի շնորհիվ երաժշտական կյանքի որակը Հայաստանում նոր մակարդակի է բարձրացել, իր գործունեությամբ նա էական նպաստ է բերել Խորհրդային Միությունում խմբերգային և դիրիժորական կատարողական արվեստի զարգացմանը:

ВКЛАД ОГАНЕСА ЧЕКИДЖЯНА В АРМЯНСКОЕ МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО

АСАТРЯН А.

Резюме

Национальный герой Армении, Народный артист СССР, дирижер Оганес Чекиджян наряду с исполнительской, занимается также организационной, творческой, педагогической и общественной деятельностью.

Одно из основных направлений исполнительской деятельности дирижера – продемонстрировать миру высокий уровень хорового искусства Армении. Маэстро выступал в 184 городах мира, в 868 концертах дирижировал 69-ю высококлассными симфоническими оркестрами. Маэстро нередко становится первым и непревзойденным интерпретатором многих произведений. Под его руководством репертуар капеллы был пополнен разножанровыми сочинениями, звучащими, как правило, на языке оригинала. На 27 языках мира были исполнены более 700 произведений, в том числе 40 вокально-симфонических произведений крупной формы, 15 из которых были исполнены в Советском Союзе впервые. О. Чекиджян – единственный в мировом масштабе дирижер, исполнивший «Реквием» Берлиоза рекордные 37 раз.

Из армянских дирижеров и исполнителей только О. Чекиджян был удостоен Государственной премии СССР.

Своей деятельностью Маэстро внес неоспоримый вклад в развитие советского хорового и дирижерского искусства в целом.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY

THE ORAL TRADITION OF THE REPATRIATE MOUSSADAGHIANS AND THEIR SOCIAL ADAPTATION IN SOVIET ARMENIA

(Dedicated to the 70th Anniversary of the Repatriation)

SVAZLYAN V.

vsvaz333@yahoo.com

The Amanos mountain range streches in the south of Cilicia, on the slopes of one of the south-western summits of which lies the Armenian-inhabited province in the past called Svedia, in Arabic – Jebel Moussa, in Turkish – Moussa Dagh and Moussa Ler – in Armenian.

Practically no reliable literary sources have reached us concerning the formation of Moussa Dagh or the past of its inhabitants. The records of the foreign and Armenian historians provide us grounds to assume that as far back as the 1st century B.C., during the reign of Tigran the Great, the Armenians lived in those places. Subsequently, the Armenians migrated from various places and, particularly in 1375, following the fall of the Kingdom of Armenian Cilicia, settled round Moussa Dagh, founding the villages of Bitias, Hadji-Habibli, Yoghoun-Olouk, Kheder-Bek, Vakef and Kaboussie. On the highest spot of the mountain slope is Bitias, other villages are situated on the lower parts of the mountain slope and Kaboussie is nearly at the foot of the mountain, extending to the Mediterranean Sea shore.

Archaeological excavations in those places have revealed the ruins of the historic town of Seleucia. In all probability, the word “Svedia” is the echo of that ancient toponymic name. The inhabitants of this group of villages, more than 6000 in number, were engaged in agriculture, silkworm-breeding and bee-

keeping. They had elementary schools and churches. They led a peaceful and creative life.

On July 13, 1915, however, the Young Turk government issued a special order compelling the Armenians of Cilicia to migrate within seven days to the Syrian deserts.

The deportation and the massacre undertaken by the Ottoman tyranny assumed, within a few months, an extensive character involving Western Armenia, Cilicia and Anatolia.

During those tragic days, however, the bold spirit of heroism coming from the depth of centuries and inherited with the blood, reawakened in the soul of the Armenian people who preferred "cognizant death" to slavery and decided to withstand violence with conjoint forces.

The details of the historical events of the heroic self-defense battles of Moussa Dagh have been related to me by the participants of those battles, **Movses Panossian** (b. 1885), **Movses Balabanian** (b. 1891), **Hovhannes Ipredjian** (b. 1896) and many others; we have written down these narratives and published them in a number of our voluminous works.[1]

However, we shall allude today to the oral tradition of the Moussa Dagh people living in the Motherland and its synchronous and diachronic transformations.

The roots of the Armenian popular folklore of the Moussa Dagh people are of great antiquity. In those simple and unornamented popular creations life and animation have been imparted to the geographical environment they lived, worked and struggled in, to the vegetable and animal world peculiar to those places, to the villages and towns with their foreign population, distinctive lifestyle, mentality and spiritual-conscious world.

Starting from 1955, we wrote down folklore materials from the Moussadaghian repatriates who had returned to Armenia from Syria and Lebanon in the years 1946–1947. In the beginning, on my own initiative and following the call of my Western-Armenian blood, and subsequently, under the patronage of the Academy of Sciences of the Republic of Armenia, I recorded and saved from a

---

[1] **Սվազլյան Վ.**, Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Ե., 1994, էջ 268–291: **Svazlian V.**, The Armenian Genocide. The Testimonies of the Eyewitness Survivors. Yerevan: "Gitutiun" Publishing House of the NAS RA, 2011, Testimonies 281–297, 344, 351, 359, 632–636, 657, pp. 463–492, 523, 528–529, 532–533, 600–602, 610–611.

total loss the folkloric relics of that unique ethnographic group, communicated by the Moussadaghians living in the Motherland, preserving by scientific transcription the peculiarities of the three branches of their abstruse dialect and, at the same time, presenting word for word the literary Armenian translations.

The folkloric collection ***"Moussa Dagh"***[2] contains 2,200 units of folklore materials with epic, lyric and formulaic sections. The volume is also supplied with an explanatory glossary, commentaries, a scientific study, as well as with guide-maps representing the housing of the Moussadaghians in Moussa Dagh and Armenia.

I. The section of **EPIC FOLKLORE** includes popular **fairy tales, legends, fables, narratives (toponymic, biblical, humorous).**

The ***fairy tales***,[3] which are further subdivided into fantastic, realistic and domestic tales, are basically of an educational character. The heroes loved by the Moussadaghians are bold, kind, clever, resourceful, diligent and freedom-loving people who, with the help of the kind forces of nature, symbolized by the Wise Horse, the Speaking Fish and the Advising Bee, defeat the evil demons and monsters, as well as the insatiable and cruel Kings and viziers and get hold of "The Gold Bowl," that is, the miraculous gold-producing bowl *(«Իսգը թուսը»)*, "The Magic Hissenktit," that is, tablecloth *(«Կախարդական հիսենքթիթը»)*, "The Flying Cushion" *(«Թռչող պուրցը»)* and other fantastic objects, which artistically symbolize the one-time mythological mentality of the Armenian people and their expectations of a better future.

The tales of Moussa Dagh have also a sensible-philosophical shading, the titles of which are by themselves meaningful: "Put a big stone wherever there isn't a great man" *(«Մինձ չգցուձ դիղը մինձ քուր մը պէյր»)*, "Who knows more, one who has lived longer or one who has traveled more?" *(«Շիւդ աբրիւղը շիւդ գուկիդանու՞, թը՞ շիւդ իլվիւղը»)*, "Everything will follow its normal course" *(«Ամըն պունէն սըրան գուկու»)*, "He that mischief hatches, mischief catches" *(«Հիր փիրիղը հիրէն միչը գիյնա»)*, "All's well that ends well" *(«Իդի էուր՝ պարա»)*, etc.

In the tales of the Moussadaghians, a high appreciation is also given to a man's dignity, to his diligence, to his love for books and the knowledge of

---

[2] **Սվազլյան Վ.**, Մուսա լեռ, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», h. 16, Ե., 1984:

[3] Ibid., pp. 18–103.

languages; if the son of a poor and ordinary family receives education (by reading the dervish's magic book) and rises to the rank of a king, then the brave hunter, for his kind-heartedness, receives as a reward from the king of snakes the secret of understanding the animals' language to ward off the imminent danger. In all probability, these tales artistically reflect not only the man's struggle against the obscure phenomena of nature, but provide also edifying advice, such as the conviction of the emigrants living in foreign lands that "If you want to defeat your enemy, learn his language" *(«Թը գուզիս դուշմանէդ հաղթիլ՝ անիւր լիզօն սուրվը»)* or "Learn even the gypsy's language, it may prove useful" *(«Ճինգյանէն լիզօն բիլա սուրվը՝ բիդքը գուկօ»)* or, on the contrary, the Moussa Dagh people have, in their ***narratives***,[4] referred to the destructive consequences of the venomous tongue: "The wound of axe healed, but the wound of the tongue did not" *(«Ջիգօրէն ցուվը ճուղցուվ, ամա լիզօն ցուվը չճուղցուվ»)*.

Moreover, the Moussa Dagh people have represented the evil and inadmissible deeds of the society by means of the characters of their ***fables***,[5] the animals, such as the Wolf, the Bear, the Snake, the Rooster and others. The epilogue of those fables is always educational and moral-edifying.

The Moussadaghians have also beautiful ***legends***,[6] which represent by popular etymology the origin and history of the names of the geographical sites, villages and boroughs they lived in, as, for instance, Moussa Dagh – Mountain of Moses *(Մուսա լեռ)*, while in another variant, the Crusaders invading those places had, enraptured by the beauty of the nature, exclaimed: "This is a real mountain of muses"; and hence the name of the locality "Moussa Dagh."

II. The Section of **LYRIC FOLKLORE** consists of **ditties, lullabies, ritual (Nuptial and Festive) songs, songs of the soldier, patriotic songs, songs of heroic battles, of deportation, of emigrants, as well as notations**.

Referring to the art of singing of the Moussa Dagh people, it should be noted that the existing opinion was that the Moussadaghians had, with the exception of the dance song "Karmer Festan" *(«Գյարմէր ֆըսփան»)*, practically no other songs: "The songs and the verse-songs are, first of all, limited and the existing

---

4 Ibid., pp. 97–104.

5 Ibid., pp. 104–109.

6 Ibid., pp. 110–117. **Սվազլյան Վ.**, Կիլիկիա, էջ 81–82:

ones (only fragments) are primitive, to the point of being called ‘artless’.”[7] Nevertheless, our research of many years led to the persuasion that the war-like Moussadaghian possessed also diverse ***songs***.[8] He sang at the infant’s cradle, at the moment of joy and sadness, during the heroic battle and on the road of deportation. Both the words and the ***melodies***[9] of those songs are delicate and lace-like. In many of them, the poetical and melodious structure of our medieval “hayrens” are amazingly preserved.

We have succeeded in writing down more than 85 units of ***ditties***[10] with the refrain of the song “Hala, hala, hala Ninna e” *(«Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է»)*, and, by publishing them with their melodic notations, we have not only saved them from a total loss, but we have promoted thereby their subsequent instrumentation, their choral performances by various ensembles and their popularization. As, for instance, the “Sharakan” ensemble, founded by the Professor of the Yerevan Komitas Conservatory, the meritorious conductor and composer, Daniel Yerazhisht, who, incidentally, has arranged the instrumentation of these songs on the basis of their notations inserted in my book “Moussa Dagh,” perform, up to the present day, those songs during their original concerts, inspiring the spectators.

Let us quote a few excerpts of the dance song “Karmer Festan” - Red Dress *(«Գյարմէր ֆըսփան»)*:

“She wears a red dress,	*«Գյարմէր ֆըսփան հակուծ ի,*
Hala, hala, hala Ninna e,	*Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,*
How well it suits her,	*Չուց ալ աղվիւր վիլլուծ ի,*
Hala, hala, hala Ninna e!	*Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:*
The high clouds are bright,	*Պունցր ամբէօնք այուզ ի,*
Hala, hala, hala Ninna e,	*Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,*
The girl is sound asleep,	*Աշկէյն խար-խար բառգուծ ի,*
Hala, hala, hala Ninna e!	*Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:*
She has a mirror in her hand,	*Ձառը գառնի հիլիլա,*
Hala, hala, hala Ninna e,	*Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,*

---

[7] Յուշամատեան Մուսա Լերան, խմբ. Մ. Գուշագճեան, Պ. Մատուռեան, Պէյրութ, 1970, էջ 221:

[8] **Սվազլյան Վ.**, Մուսա լեռ, էջ 118–133: **Սվազլյան Վ.**, Կիլիկիա, էջ 157–159:

[9] **Սվազլյան Վ.**, Մուսա լեռ, էջ 134–139:

[10] Ibid., pp. 118–124.

She has applied mascara to her eyes,
Hala, hala, hala Ninna e!

Իչվէն քիշուծ ծիրիրա,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:

The watermelon is ripening in the field,
Hala, hala, hala Ninna e,
The girl is rosy-cheeked,
Hala, hala, hala Ninna e!

Թարլան գընըո ծմէրէօյը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,
Աշկնէն իրիսը գարմըրէօյը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:

The grapes on the vine have darkened,
Hala, hala, hala Ninna e,
They have gone crazy for the girl,
Hala, hala, hala Ninna e!

Դիլլէն խաղիղը սիվցուծ ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,
Աշկընէն փիմը խիվցուծ ի,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:

The moonlight has risen,
Hala, hala, hala Ninna e,
I love the light in your eyes,
Hala, hala, hala Ninna e!

Ձիթիր ի լուսն լայսը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,
Սիրիմ զիչուցիփ լայսը,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:

Girl, close the door,
Hala, hala, hala Ninna e,
Do not set fire to my heart,
Hala, hala, hala Ninna e!

Աշկէյ'ն, փօռը մանդալէ,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,
Տէօն զէմ սիրփը մը' վառէ,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:

She just passed by, where did she go?
Hala, hala, hala Ninna e,
I couldn't take my eyes off her,
Hala, hala, hala Ninna e!

Եասիր անցուվ փո՞ւր կնիւց,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,
Աշքս եիդիփէն մնիւց,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է:

The walnut you broke was hollow,
Hala, hala, hala Ninna e,
All you have said was a lie,
Hala, hala, hala Ninna e!"

Գդրուծ ունղայզփ փէօդ իր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է,
Ալայ ասուծնէփ սէօդ իր,
Հալա՛, հալա՛, հալա՛ Նիննա է»:

The Moussadaghians have also pretty ***lullabies, nursery rhymes, tongue-twisters and comic songs***:[11]

"I lull my sweet baby,
I rock my lovely baby to sleep,
I cover him with red roses,
I bring him up with my sweet song."

«Ձէյմ քուղցր բալան գարուրիմ,
Ձէյմ քալաշ բալան գըբաոգըցնիմ,
Սուլթանը-վարթում գըծածգիմ,
Անէյշ իրքիրում գըմինձցընիմ»:

[11] Ibid., pp. 126–128.

Or:

"Nani, my sweet baby, nani!
The myrtle of deep valleys,
The rose-bush of the rosary.
Nani, my sweet baby, nani!
Mother went toward the medlar tree,
Father brought you a large gold coin.
Nani, my sweet baby, nani!
The bramble under the wall,
Cut it off, free it from the branches.
Nani, my sweet baby, nani!
The apple-tree, which grandfather planted,
Gives its fruits to my baby.
Nani, my sweet baby, nani!
The apricot-tree of the upper orchard;
Will grow and pick the apricot."

«Նանի ՛, եավրո՛ւմ, նանի՛…
Խօրօ խանդգէյն մըրդինայն,
Գիւլ-բախչընէյն վարթինայն:
Նանի ՛, եավրո՛ւմ, նանի՛…
Մամօյը կնից սնձըսգէյն,
Դադայը գպիրի մինձ իսկէյն:
Նանի ՛, եավրո՛ւմ, նանի՛…
Միր բադդագէյն դփխինէյն
Դայփխը հանը ըզջղէյն:
Նանի ՛, եավրո՛ւմ, նանի՛…
Բաբգօն ցանուծ խնծրինէյն
Խնձիր գուդը էյմ ծակէյն:
Նանի ՛, եավրո՛ւմ, նանի՛…
Վիրը բաղչայն մշմուշէյն
Մինձէյր, քաղը զմշմուշնէյն»:

The ancient traditional ***ritual songs***[12] have their unusual charm in the art of singing of the Moussa Dagh people. The impressive picture reminiscent of the picture of the bride-to-be and the emotional experience of her mother is noteworthy:

"The fair-haired girl is seated, dressed up,
The red horse saddled and tied to the pomegranate-tree,
Don't cry, mother, don't cry, they took her away,
They took away your daughter,
Brought up with sugar and honey!"

«Աշխար աշկէյնը սազվուծ, նսպուծ է,
Գյարմէր ծէնը այարուծ, գաբուծ նռնինէյն,
Մը՛ լու, հա՛յ մար, մը՛ լու. առէն դարէն զը,
Շաքրում-միղրում մինձցուծ աշկէյնդ՝
Առէն, դարէն զը»:

The song mentions "the red horse saddled and tied to the pomegranate-tree," since the Moussa Dagh people took the bride to the wedding ceremony on horseback. This idea is also expressed in the following popular saying, where the married woman says: "If I marry again, I'll learn how to ride a horse" *(«Մէյմ ալէ հօրս թը գըննօմ՝ ծէն նսդիլը սուրվիցօ»).*

[12] Ibid., pp. 124–125.

However, they did not marry the bride free of charge, but they demanded a ransom from the bridegroom. Thus:

"Hey, honorable bridegroom of the Tetesh family!
How can we give you Yeghisabeth free of charge?"

«Հէ՜յ, Թըթըշ փիսօ քալաշ,
Չու՞ց ուդօնք զԱղսափիթը քէ բալաշ»:

The Moussa Dagh people have performed nuptial ceremonies with great pomp and merry revelries during seven days and seven nights. On Sunday, during the cutting of the bride's dowry, they performed a fusillade and sang:

"Today is Sunday,
Father is cheerful,
Fire, brother, fire!
And cut the bride's dowry!"

«Իսուր գիրագէյը,
Բաբան խուշ-խուշէյը,
Նի'դը, ախպա՜ր, նի'դը,
Հարսօն ղումաշը գդըրը'»:

And the following days the ritual ceremonies of henna-dying and of the clothing of the bride and the bridegroom were accompanied by candle-lighting and songs:

"The drum will come on Friday,
And the zourna* on Saturday,
Dye yourself with henna, my daughter,
Till the boy who asked you in marriage comes!"

«Ուրբաթ գուկը թըմպգընայն,
Շաբըթ ուրն ալ՝ զուռնինայն,
Հինվա', աշկա՜յնս, հինվա',
Դըքըր գուկը քէ ուզիղ դղան»:

Or:

"We prepare the henna in a golden bowl,
We comb her hair with a silver comb."

«Իսգը թուսէն միչը հինօն գուշաղինք,
Արզութը սանդրում գծծաքը գուսան-դրինք»:

The moment of the bride's "Farewell" *(«Պարը մնուս»)* is touching, when she bids her parents adieu with tears in her eyes:

"Mother, my dear mother!
Adieu, keep smiling, mother!
You forgot about your work in daytime,
You spent sleepless nights, mother!
You cut off your sweet sleep, mother!
You gained your daughter's favor,

«Էմ եամա՜, էմ հիկկէս եամա՜,
Պարը մնուս, շին գինուս, եամա՜,
Ցիրէյըը պանիփ մնացիր, եամա՜,
Կիշիրը քօնիփ մնացիր, եամա՜,
Անէօշ քօնիփ գդրիցիր, եամա՜,
Քէ աշկընէն խաթրը խօշ իրիր, եամա՜:

---

* Armenian national musical instrument.

mother!

Father, my dear father!
Adieu, keep smiling, father!
You cut your long way short, father!
You worked day and night, father!
You gained your daughter's favor, father!"

Էմ եադա՜, էմ հիկկէս եադա՜,
Պարը մնուս, շին գինուս, եադա՜,
էրգար ջամփուք գարճ գդրիցիր, եադա՜,
Կիշիրը, ցիրէյը միգ իրիր,
Քէ աշկընէն խաթրը խօշ իրիր, եադա՜»:

The ritual songs to bid farewell to the deceased are also meaningful.

Among the lyrical creations we have written down, there are also songs of emigration and patriotic songs, proud march songs dedicated to the heroic battle of Moussa Dagh, which are bold and courageous.

"We are courageous Moussadagh braves,
We are all well-trained gun-carriers,
The Turks want to deport us
And exterminate us in the deserts.

We do not wish to die like dogs,
We wish to leave a good memory,
To die with glory is an honor for us,
To be martyred is our nation's praise.

...We are mountaineers, all of us braves,
We will not bow before the enemy,
We will fight courageously like lions
And will scatter the army of the Turks."

«Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզ կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ.
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը՝ ազգին պարծանք է:

...Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չե՛նք խոնարհիվի թշնամու առաջ,
Առյուծի նման կկռվենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կանենք բանակը տաճկաց...»:[13]

Or:

"...We rose, all seven villages, to the mountain top,
We didn't bow before the enemy,
We had many victims in forty days,
We kept high the Armenians' honor.

«...Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,
Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:

[13] **Սվազլյան Վերժինե**, Մուսա Լեռան հերոսամարտը. Ականատես վերապրողների վկայություններ. The Heroic Battle of Moussa Dagh: Testimonies of the Eyewitness Survivors, Ե., 2015, էջ 35:

Hey, Moussadaghians, dear ones, | Հա՜յ, մուսալեռցիք, ջա՜ն, մուսալեռցիք,
We kept high the Armenians' honor!" | Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք»:[14]

III. FORMULAIC FOLKLORE of various genres **(proverbs-sayings, riddles, admonitions, benedictions, maledictions, tongue-twisters, idioms, prayers)** consisting of saying-like creations of small volume give, in concise and formulaic devices, an idea about the historico-public life and lifestyle of the Moussadaghians, as well as about their moral and volitional principles.

The ***proverbs-sayings***[15] of the Moussa Dagh people are brief, picturesque and educational. In those popular creations of small volume are artistically condensed their best moral qualities, namely, their diligence, their striving for liberty, their willpower to overcome difficulties. The Moussadaghian, living in the Diaspora has realized that "Handicraft is a golden ring, wherever you go, it goes with you" *(«Զանաութը խզգում մաղնա ի՝ եորըր գուրթուս հիդիդ գուկու»)* or "If you have a good head, you can obtain cheese even from a he-goat" *(«Խիլքիդ թը գըգդրէ՝ թաքին թալամօ գըքիշդիս»).*

The Moussa Dagh people have greatly appreciated unity and solidarity as a guarantee of success: "If the ship has many captains, it will be wrecked" *(«Ղայըղէն մինձը շիւդ թը գըննօ, ան բաթմըշ գըննօ»).*

The Moussadaghians are convinced that liberty can be conquered by means of arms since "Liberty is at the tip of the gun" *(«Ազապլըխը թվունկէն ծուարքն ի»)*, while in another variant, "Liberty is at the tip of the flag" *(«Ազապլըխը բայրուղէն ծուարքն ի»).*

The ***riddles***[16] of the Moussadaghians, with their ciphered and pointed formulations, give an idea about the various aspects of nature and human society. The following riddle is the result of the ancient mythological thinking:

"There is a well | «Գուգինօ հիւր մը,
And a snake in the well, | Հիրէն միջը ուծ մը,
In the snake's mouth there is a rose, | Ուծէն պիրունը՝ վուրթ.
What is it?" | Աղ չա՞յ է»:
(Kerosene lamp) | *(Լամբա)*

Or:

[14] Ibid.

[15] **Սվազլյան Վ.**, Մուսա լեռ, էջ 140–171:

[16] Ibid., pp. 172–175.

“I call him and he replies,	*«Գըգինչիմ՝ ծան գուդօ,*
What I tell him he says the same,	*Չարըր գասիմ, զան գասէ.*
What is it?”	*Ադ չա՞յ է»:*
(Echo)	*(Եանկօ)*
Or:	
“I know a thing,	*«Իս պուն մը կիդիմ,*
Which says welcome	*Դօնը ուգիւղ-ուրթիւղէն*
To the comers and goers,	*«Պարվիգիր» գասը.*
What is it?”	*Ադ չա՞յ է»:*
(Door)	*(Son)*
Or:	
“I know a tool,	*«Իս մաքինա մը կիդիմ,*
Which is priceless	*Ան կէն չունա,*
But rich and poor	*Ըմմը հարէօւդ, աղքուդ*
All possess it.	*Ալայը գունէն զը.*
What is it?”	*Ադ չա՞յ է»:*
(Heart)	*(Սէրդ)*

The answer is heart, innately given to all.

The popular ***benedictions***[17] of the Moussa Dagh people are picturesque and expressive, where the sun and the soil, the flower and the leaf, as forces reanimating the nature, become criteria evaluating the best human traits: “May the sun shine on your children” *(«Արիվը ըննօ քէ չուճըխնայն»)*, “May the soil you hold in your hand become gold” *(«Խիւղը թըղ պռնիս, հիսկա թըղ փառնօ»)*, “May roses grow wherever you step” *(«Գիխուծ դիղիփ վուրթ թըղ պուսնօ»)*, “May you live as many years as there are leaves on the olive-tree” *(«Ծիթինէն նադուր դիրիվ գո, քանզան դարա թըղ աբրէս»)*.

If the benedictions are filled with kindness and humaneness, then, the ***maledictions***[18] of the Moussadaghians are, on the contrary, unprejudiced and destructive: “May you not see the sunshine” *(«Ուր-արիվ թըղ չըդիսնօւ»)* or “The bread on horseback and you on foot, may you go and go and not reach it!” *(«Հուցը՝ ծիավիւր, փէօն՝ եայան, ուրթուս-ուրթուս՝ չհասնէս զը»)*.

---

[17] Ibid., pp. 179–181.

[18] Ibid., pp. 176–178.

The ***oaths***[19] of the Moussa Dagh people are original and unprejudiced: “May the sun not rise upon me” *(«Իրվաս արիվ թըղ չըձիթի»)*, “May I not see the fruits of my bravery” *(«Գըդըրջութօնիս խայրը թըղ չըդիսնօմ»)*, but they may also be mild and conciliatory: “May bread and salt (hospitality/peace) exist between us” *(«Իւղ-հիւց թըղ ըննօ եարասինէս»)*.

The ***idioms***[20] are also picturesque and brief, two words at the most: “Stand at one’s back,” that is, support him *(«Գռնըգ-գռնըգ ուդիլ»)*, “Lightning-stricken,” that is, restless *(«Գիձձէօն գիխուծ»)*, “To become fire,” that is, to get enraged *(«Գրըգ պառնիլ»)*, “To winnow somebody’s feathers,” that is, to uncover, to unmask him *(«Փիպրպօնք հռնիլ»)*.

The Moussadaghians have also popular ***prayers***,[21] which give an idea about their high moral qualities and dignity. These prayers are not so much personal as impersonal and humane. We cite below the prayer compassionately recited by **Mariam Baghdishian**, born in Moussa Dagh, in 1909:

“Glory to you, Jesus Christ!
Take my soul with Your Blood,
My Jesus, do not deprive me in this world!
Do not make me incapacitated,
Do not deprive me of Your Paradise!
My Jesus, give Your blessings to everybody
And to my children too.
My Jesus, put Your Right Hand upon us!
Let everybody, and me too,
Live with decency, intelligence,
Honor and respect.
Amen.”

«Փա՜ռք Քրիսդիսէն,
Քի վիրընում հիկկէս օ'ռ,
Հիսո՜ւսըս, եաս աշխուր մը' զրգէ զէս,
Ծառուցս, վիդուցս մը' իսկէ զէս,
Քի արքավութունին մը' զրգէ զէս:
Հիսո՜ւսըս, ընդհանուրէն ղսմաթը դէօր,
Ձէմ չօջըխնէն ալէ:
Հիսո՜ւսըս, սաղ ծառըփ փէ'ր երվընէս՝
Շնիւրքում, խիլքում, նամըսում,
Շարաֆում եաշամըշ իւրէօ,
Ընդհանուրէն, զէս ալէ:
Ամէն»:

In the ***commentaries***,[22] information is given according to the three main sections of the collection with separate and successive numbering within every section. The motifs of the tales of Moussa Dagh included in the commentaries are both associated with the motifs of other Armenian ethnographic groups and with

[19] Ibid., p. 181.
[20] Ibid., pp. 182–194.
[21] **Սվազլյան Վ.**, Կիլիկիա, էջ 247:
[22] **Սվազլյան Վ.**, Մուսա լեռ, էջ 204–209:

those of analogous tales of the peoples of the world, according to the numbering of folklorist Antti Aarne's[23] (1867–1925) classification system. In the following columns the origin of the folkloric material, the place and date of the recording, as well as the name and surname of the narrator and his/her birth date are also given. The collection is also supplied with the biographical data and photographs of the master-narrators.

By recording word for word, fragment for fragment, these folkloric memorial-relics, during many years we have saved them from a total loss, owing to which their three-branched dialect has also been saved giving the dialectologist-linguists large opportunities for study.

The results of the sociological study we have conducted on the basis of the data of the census taken in 1970 among 7,000 Moussadaghians living in the Motherland have shown that, if in 1946-1947 during the years of repatriation, the level of education of the Moussa Dagh people was significantly low, then large opportunities were afforded in the Motherland for their generations to receive secondary and professional education free of charge, a circumstance of which the senior emigrant generation, surviving in foreign lands, was deprived.

Table 1.

Educational Level of the Narrators

Dates of Birth	Age Group	Illiterate	Elementary Education	Six-year Education	Secondary Education	Higher Education
1890-1900	45-55	82%	18%	-	-	-
1901-1910	35-45	54%	41%	4%	0,8%	0,2%
1911-1920	25-35	42%	40%	6%	12%	-

In the crucible of professional development of growing scientific-technical information and public relations, the new social quality, the spiritual-conscious world and the mentality of the Moussadaghians living in the Motherland were gradually formed and shaped.

The facts of the modification of the cultural values of the past, also including those of the folkloric traditions and the shaping of new traditions are to be

[23] **Aarne Antti.** *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. Helsinki: The Finnish Academy of Science and Letters, 1961.

explained by the immediate influence of the above-mentioned historico-political circumstances.

Recording, during decades, the relics of the spiritual culture of this ethnographic group, we have tried to elucidate the level of their traditionalism, linked with the chronological and geographical shifts, the historico-public conditions, the sex-age attributes of the narrators and their psychological problems.

We have carried out the recording of the folkloric materials of the Moussa Dagh people mainly in two chronological stages.

The ***First Stage*** includes the years 1955–1960 when we wrote down the folkloric specimens of the Moussadaghians on our own initiative.

The ***Second Stage*** includes the years 1972–1978 when we wrote down these materials under the patronage of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, recording in each stage, in a synchronous manner, the creations of various folkloric genres from the narrators of different sex-age groups. Consequently, two diachronic layers were obtained. This interruption which was created against our will undoubtedly implies a considerable loss of folkloric materials. On the other hand, however, we had the opportunity, during twenty-five years to record the narratives of more than one generation (first, the parents, then, the sons and subsequently, the grandsons) we have studied them in time and space, compared them with one another and got an idea about the dynamics of the popular culture of that peculiar ethnographic group.

In recording the folkloric material, we have taken into account the question of the place of origin of the material. That has provided the possibility to find out *what* spiritual riches have reached the Motherland, *to what extent* they have been preserved or transformed, *what* folkloric genres are viable, *what* level of traditionalism they have, *where* has the change started from, from the dialect or from the folklore?

For that purpose, during the recordings, we have inquired from the narrator by means of auxiliary questions *whom* had he heard and learned the given popular creation from, namely, from *where* and by *what* means had the material reached our days? For instance, **Grigor Gyozalian** (b. 1903), who had communicated us many popular tales, fables and narratives frequently quoted his uncle, **Serob Gyozalian** (b. 1882). Consequently, the place of origin of the given

material (Moussa Dagh, village of Kaboussie) did not coincide with the place of recording (Yerevan), however, that index gives us an idea about the route the material has passed through and the level of its traditionalism.

During the *First Stage*, the recordings were made in the suburbs of Yerevan (Nor [New – in Arm.] Malatia, Nor Aresh, Nor Zeytoun, Nor Arabkir, Sari Tagh, Vardashen, Noragavit) and in the regions of Etchmiadzin and Hoktemberian (now: Armavir).

During the *Second Stage*, besides the former localities, new ones were included such as Ashtarak, Ararat, Leninakan (now: Gyumri), Kirovakan (now: Vanadzor) and Ghapan.

If in the *First Stage* the recordings were made from Moussadaghians resettled mainly from the villages of Hadji Habibli, Bitias and Kaboussie, then in the *Second Stage*, also from those originally from the villages of Yoghoun-Olouk and Kheder-Bek and their following generations. Although during the *Second*, more protracted *Stage*, more localities were included, nevertheless, the results of the recordings were inferior, both in number and quality, than in the *First Stage*.

Table 2.

Quantity of Folkloric Materials According to the Stages of Recording

Type of Material According to the Codifier	Documentation of the Material	1st Stage 1955-1960	2nd Stage 1972-1978	Total
F 7. 0. 1.	About the dialect	23	32	55
F 7. 0. 2.	Word composition	545	167	712
F 7. 0. 3.	Toponymics	22	4	26
F 7. 1. 3.	Benediction, wish, oath	57	6	63
F 7. 1. 5.	Malediction	62	9	71
F 7. 2. 1.	Proverb-saying	502	176	678
F 7. 2. 5.	Tongue-twister	3	1	4
F 7. 2. 8.	Idiom	248	52	300
F 7. 3. 0.	Riddle	33	6	39
F 8. 1.	Memoir	29	18	47
F 8. 2.	Legend	3	8	11
F 8. 3.	Fable	8	4	12
F 8. 4.	Tale	18	14	32
F 9. 1.	Epic song	1	5	6
F 9. 5.	Ditty	69	16	85
F 9. 6.	Song	18	4	22
F 9. 6. 9.	Nursery songs and lullabies	5	1	6
Total		**1646**	**523**	**2169**

Table 3.

The Interrelation of the Sex of the Narrators and the Communicated Materials

Type of Material According to the Codifier	Total	Sex of the Narrator			
		Women		Men	
		Quantity of Material	Percentage of Material	Quantity of Material	Percentage of Material
F 7. 0. 1.	55	5	10%	50	90%
F 7. 0. 2.	712	212	30%	500	70%
F 7. 0. 3.	26	6	23%	20	77%
F 7. 1. 3.	63	50	80%	13	20%
F 7. 1. 5.	71	50	70%	21	30%
F 7. 2. 1.	678	178	26%	500	74%
F 7. 2. 5.	4	4	100%	-	-
F 7. 2. 8.	300	50	17%	250	83%
F 7. 3. 0.	39	19	49%	20	51%
F 8. 1.	47	17	36%	30	64%
F 8. 2.	11	5	45%	6	55%
F 8. 3.	12	3	25%	9	75%
F 8. 4.	32	9	28%	23	72%
F 9. 1.	6	-	-	6	100%
F 9. 5.	85	70	83%	15	17%
F 9. 6.	22	20	90%	2	10%
F 9. 6. 9.	6	6	100%	-	-
Total	**2169**	**704**	**33%**	**1465**	**67%**

Table 4.

The Interrelations Between the Folkloric Materials and the Sex-Age Groups of Narrators

Stages	Date of Inscription	Quantity of Material	Sex of Narrator	Age	Age Group									Total	Grand total	Percentage
					I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX			
					8-16	17-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-more			
I.	1955-1960	1646	W.		-	1	3	4	6	9	10	-	-	33	54	61%
			M.		-	-	1	3	4	6	7	-	-	21		39%
II.	1972-1978	523	W.		-	-	-	-	1	3	5	6	1	16	26	62%
			M.		-	-	-	-	-	2	2	4	2	10		38%
Total		**2169**													**80**	

Each of the two stages represented in the Table is a separate stage of synchronous recordings, which is characterized by the total quantity of the various materials recorded in that period.

As it is obvious from the Table, the carriers of the folkloric material in the *First Stage* were practically from all the groups II-VII (namely, 17–69 years old). And in fact, if in the *First Stage* of our recordings, in 1955 we were able to write down folkloric materials from the representatives of the senior, middle and even junior generations born and having lived in Moussa Dagh, who still spoke in their abstruse dialect, then in the *Second Stage* of our recordings, the situation was different, that is, the folkloric materials were communicated by people starting from VI group (namely, starting from 50 years old and above).

In the *Second Stage*, we succeeded with great difficulty and after a long search to find a few elderly people who, being originally from Moussa Dagh, could communicate us the folklore materials in their dialect and that with considerable distortions (with borrowings from local or other dialects, from the literary language or foreign languages).

Again, in the *Second Stage*, many of the old narrators had already passed away, had grown old and therefore, very often, it was hardly possible to obtain any folkloric fragment from them by means of auxiliary questions.

If in the *First Stage*, we have written down mainly long, fairy tales from such gifted and talented narrators such as the blind **Hovhannes Doudaklian** (b. 1910), **Serob Gyozalian** (b. 1882), **Sargis Kharikian** (b. 1897) and others, then, in the *Second Stage*, that was already impossible. Only one of them was still alive, a 95-year-old man, whom we requested to recall any tale he had related to us in the past. He tried to remember, started to tell, but the new variant extremely scrappy and remained incomplete. The narrator could no longer mention the traditional beginning peculiar to the fairy tales he had told in the past: "Once upon a time..." *(«Գըգինու, չըգինու»)*. He did not use the old narrative formulae: "The snake with its navel, the bird with its wings could not come here, how could you?" *(«Ուցն էր բիրդէն, ծուկը էր թիվէն չըր գարիր եաստիղը ուկիլ' պէօն չու՞ց իգիր»)*, or that of the beautiful girl who says to the sun: "Do not rise, I will" *(«Աշկէյնը եարիվէն գուասիր' պէօն մի՛ ծիթի. իս բըր ծիթիմ»)*, or the traditional formula at the end of the fairy tales: "Three apples fall from Heaven: one for the narrator, one for the listener and the third for the whole world" *(«Իրգնուցը ինգուվ ըրք խնծիւր. մէյը' հաղաթօղէն, մէյը' լսուղէն, մէյն ալէ' ջումլա ալըմէն»)*. There were also no

picturesque expressions, the beautiful metaphors and similes embellishing the popular oral speech. The events and the characters were often mixed with each other and distorted, making the logical and successive development of the narrative incomprehensible.

Thus, in the *Second Stage*, it was almost impossible to record detailed, complete and artistically perfect fairy tales, instead the narrators communicated us mostly brief domestic narratives, anecdotes, fragments of songs, formulaic expressions, proverbs-sayings and idioms.

We should also refer to the *conditions of the drift of the folkloric material*. If in the beginning of the 1900s, people living in Moussa Dagh gathered, in a traditional manner, around the hearth or in the open air in the mulberry orchards, told and listened to long fairy tales, and also in the 1950s, in Armenia, in the initial period of our recordings, they still gathered in blind **Hovhannes Doudaklian's** (b. 1910) house living in the district of Malatia, Yerevan, to listen to his narratives, then after 20 years, the picture was altogether different. The former Moussadaghians organized their leisure in a new way; the cinema, the radio and particularly the television imparted a new quality to their former traditional customs. The people's taste improved and the level of the cultural demand changed.

The comparative chrono-social analysis of *folkloric materials* and *narrators* of various periods has shown that the level of active traditionalism has decreased along with the number of elderly people.

By studying the ethnographic materials we had recorded in *time* and *space*, we observed that changes had taken place not only in the quantitative indices of the folkloric materials and of the narrators, but also certain evidence of degradation, decomposition and transformation *within the genres* and *among the genres* were noticeable. Thus, in 1958, we had recorded from **Serob Gyozalian** (b. 1882) a number of voluminous moralizing fables; meeting his nephew, **Grigor Gyozalian** (b. 1903), after twenty years, we requested him to recall the fables his uncle had narrated. He repeated the fables he had heard from his uncle, but they were extremely concise, in the form of two-line dialogue proverbs. The fact is that the subsequent generation no longer preserved the narrative of the previous generation in the same genre form.

In 1959, **Sima Doudaklian** (b. 1912) had communicated us the following tongue-twister:

“The fish is in the sea,	*«Ծէօյը՝ ծիվը,*
The frying pan is on the fire,	*Ձուփը՝ գրագէն իրվան,*
They covered the lid,	*Ղափաղիցէն խիւփը,*
Not to let it cool down,	*Թըղ չառնի զբիւղը,*
When tomorrow comes	*Դըքըր ուկօ վիւղը,*
The eater will be welcome!”	*Պարը ուկօ ուդիւղը».*[24]

After twenty years, her daughter, Deshkhouhi, recalled from her mother’s rhymed tongue-twister only the first two lines imperceptibly performing not only a contraction of the content, but also a change in genre, converting the tongue-twister into a proverb.

Changes are noticeable also in the *main content of the folkloric material*. For example, the legend of biblical prophet Moses, which is related to the etymology of the locality of “Moussa Dagh,” was replaced, in one of the variants recorded later, by the events and the public-political happenings of the heroic battle of Moussa Dagh in 1915.

Changes of another order have been performed also in the songs:

“I implored God	*«Եասըծա խնթրիցա՝*
To ride a saddled horse,	*Այարում ծիօն հիզնիլա,*
To go to **Moussa Dagh**,	***Ջէբէլ Մուսա*** *ուրթիլա,*
To pick figs from the fig-tree	*Թզինէն թէօզ քաղիլա,*
And walnuts from the walnut-tree.”	*Ունղայզինէն ունղայզ քաղիլա».*[25]

If this song was the life echo of the Moussadaghians living in the tent-town of Port-Saïd (1915–1919) when the return to Moussa Dagh was a dream, then, later in the 1940s, the Moussa Dagh people living in Ayndjar cherished, in new times, new hopes on the model of the same song:

“I implored God	*«Եասըծա խնթրիցա՝*
To ride a saddled horse,	*Այարում ծիօն հիզնիլա,*
(Another variant: To embark the ship “Pobeda”)	(Այլ տարբերակ՝ *«Փոպեպա» նավը նսդիլա*)
To go to **Armenia**,	***Հայաստան*** *ուրթիլա,*
To attend school,	*Մակպաք ուրթիլա,*
To learn sense and skill	*Խիլք ու շնիւրք սուրվիլա,*
To make our motherland flourish.”	*Միր վաթանը շինցընիլա».*[26]

Acquiring new historical aspects, the former song has become a new variant.

---

[24] Ibid., p. 127.

[25] Ibid., p. 133.

[26] **Սվազլյան Վ.**, *Մուսա Լեռան հերոսամարտը*, էջ 36:

Changes in the denominations of *geographical localities, of the vegetable and animal kingdoms* are also noticeable. The native land of Moussa Dagh has always been mentioned in the folklore of the Moussadaghians, they have referred to Moussa Dagh with its Armenian-inhabited villages, to the Mediterranean Sea, to the River Vorontes, the Shebelgheyn spring, the Tekghé cave, the Monastery of John Chrysostom, etc.

The public-political events in Moussa Dagh and especially the wanderings of the Moussadaghians in different localities (Cilicia, Payas, Adana, Damladjek, Port-Saïd, Moussa Dagh, Passit, Ayndjar, Beirut, etc.) have also been represented in their folklore, while in the folkloric specimens recorded in the last period, the actions take place in Armenia (Parakar, Zvartnots, Yerevan, Edjmiadsin, etc.). If in the folkloric materials of the past the subtropical plants and fruits (colocasia, sumac, olives, figs, dates, oranges, etc.) in Moussa Dagh were mentioned, then, subsequently, the sweet crops of Armenia (apples, apricots, peaches, grapes, pomegranates, etc.) replaced them in those creations.

The new conditions of life had an influence also upon *the folkloric characters* and *events*. If in the materials of the *First Stage* Arabs, dervishes, mullahs and Tats were mentioned, then subsequently, in Armenia other characters, such as the neighbor, the workman, the teacher and the friend appeared who had to deal not with the caravans of camels or pack animals and carts, but with motor-cars, tractors, trains and airplanes.

Thus, the quantitative decrease of traditional folklore has brought about certain qualitative changes. The changes in geographical environment, social-economic conditions and time have directly or indirectly influenced the level of traditionalism of customs and traditions, of the dialect and folklore of this original ethnographic group; their abstruse dialect, gradually decomposing, has become more accessible and literary-like.

Let us see now, what were the standards of traditionalism and receptivity of the different generations in various periods and under various historico-public conditions with regard to their oral speech, to their own dialect.

By the will of historical events, the Moussadaghians lived for centuries in the neighborhood of Turks, Alavi-Tats, Arabs and other national groups and, naturally, their oral speech was subjected to certain influences and interactions. Their migratory life conditions, started at the beginning of the 20th century, the emigrations, the deportations and the exile have all the more accelerated the

course of that process; nevertheless, the dialect itself with its grammatical structure has remained stable, since the mother dialect has been, in alien environment, the only means of their national identity and Armenian-preservation. If, in the past, the decisive factor was *time*, while the influence of the alien environment was the secondary condition, then following the repatriation of the Moussa Dagh people to Armenia, the influence of *the new environment* (free and obligatory education, higher proferssional development and mass media) was decisive, and that of time – the secondary condition for the transferred dialect. Instead of the latter, the repatriated Musadaghtsis in Armenia were enriched with literary Armenian and foreign languages.

As we already noticed in the above-given figures, owing to the authoritative and irresistible influence, in the Motherland, of extensive literacy and professional development and under the immediate effect of the literary, pan-national state language, the press, the radio and the television, their abstruse dialect ceded, in a historically short period, in only a few decades, to the modern literary Armenian language or to the given local dialect.

Beginning from the 1980s, the multi-layered character of the oral speech was noticeable in Moussadaghian families: the representatives of the senior generation still continued to speak with each other in their dialect, the middle generation – with a mixed literary and dialectal Armenian, while to the new generation, born and educated in Armenia, the native Moussadaghian dialect of the adults was practically incomprehensible. The young generation masters the modern literary Armenian language and also foreign languages; of the folkloric traditions too practically nothing is preserved, but, instead, the new generation is enriched with the values of national and universal culture. The cultural development and the ability of public adaptation of the Moussadaghians living in the Motherland, tending to get closer to the local population, has become the constituent part of the national identity, self-determination and consolidation of the Armenian people.

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁ ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԻ ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆՈՐԵՆ ՀԱՐՄԱՐՎԵԼԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(նվիրվում է հայրենադարձության 70-ամյակին)

ՍՎԱՋԼՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Կիլիկիայի հարավում՝ Միջերկրական ծովի ափանկյունում, մ.թ.ա. I դ. Տիգրան Մեծի տիրապետության օրոք հայերը բնակություն են հաստատել Մուսա լեռան շրջակա գյուղերում:

1946–1947 թթ. մուսալեռցիները Սիրիայից և Լիբանանի Այնճար գյուղավանից ներգաղթել են Հայաստան:

1955–1960 թթ. և 1972–1978 թթ. հայրենադարձ մուսալեռցիներից գրառված բանահյուսական և սոցիոլոգիական 1.465 միավոր նյութը հեղինակը համեմատել է 80 բանասացների սեռատարիքային տարբեր խմբերի կրթական մակարդակների շարժընթացի հետ, ինչպես նաև քանակական վերլուծության մեթոդով դիտարկել դրանց համաժամանակյա և տարժամանակյա փոփոխությունները:

Արդյունքում, հայրենիքում համատարած գրագիտության պայմաններում հայրենաբնակ 7.000 մուսալեռցիների հասարակականորեն հարմարվելու կարողությունը, ընթանալով մերձեցման ուղղությամբ, դարձել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնգիտակցության և միասնականության բաղադրիչ մասը:

УСТНАЯ ТРАДИЦИЯ РЕПАТРИАНТОВ-МУСАЛЕРЦЕВ И ИХ СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
(посвящается 70-летию репатриации)

СВАЗЛЯН В.

Резюме

На юге Киликии, на берегу Средиземного моря, в I в. до н.э., в период правления Тиграна Великого армяне обосновались в селах, расположенных неподалеку от горы Мусалер.

В 1946–1947 гг. мусалерцы из Сирии и Ливана, в частности из селения Айнчар, репатриировались в Армению.

В 1955–1960 гг., а также в 1972–1978 гг. автором статьи был собран фольклорный и социологический материал (1465 единиц), записанный с уст мусалерцев. На основе собранного материала был проведен сравнительный анализ динамики образовательного уровня 80 представителей половозрастных групп мусалерцев, а также посредством метода количественного анализа были рассмотрены их синхронные и диахронные изменения.

В Армении, в условиях всеобщей грамотности, социальная адаптация 7000 обосновавшихся здесь мусалерцев стала составной частью национального сознания и консолидации армянского народа.

ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԱՅՆԴԱՐՁՈՎ ԵՎ ՀԵՐԹԱԳԱՅՈՒԹՅԱՄԲ ՏԻՊԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆՈՒՄ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Լ.
lingualal51@mail.ru

Կրկնությունը լեզուներում գործող բառակազմության միջոցներից է: Հայերենի պատմության հնագույն շրջանից ի վեր կրկնության ճանապարհով ստեղծվել են զգալի քանակությամբ բառեր, որոնք լեզվի բառային կազմի հետ փոխանցվել են հին հայերենին: Մյուս կողմից, ինչպես նկատում է Գ. Ջահուկյանը, «հնագույն շրջանում շարունակվում է վաղնջահայերենից եկող շատ կրկնավորների գործածությունը, սակայն դրանց կաղապարների մի մասը դառնում է քիչ գործուն, մյուսը՝ ոչ գործուն և անարդյունավետ: Սրանց փոխարեն սկսում են հանդես գալ կրկնության նոր կաղապարներ և նոր տիպեր»[1]:

Հին հայերենին փոխանցված և հին հայերենում կազմավորված կրկնավոր բարդությունները լայն գործածություն են ունեցել Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում և հինգերորդ դարի մատենագրական հուշարձաններում[2]:

Նկատի ունենալով, որ Աստվածաշունչ մատյանը հայերեն առաջին թարգմանական աշխատանքն է՝ մեզ հետաքրքրում է, թե հնագույն շրջանից ավանդված կրկնավոր բարդությունները բառակազմական ինչպիսի տիպերով են հանդիպում մատյանի թարգմանական գրքերում[3]:

Մեր կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աստվածաշունչ մատյանի թարգմանական գրքերում գործածված կրկնավորները հանդես են գալիս բառակազմական որոշակի տիպերով: Բառակազմական տիպը որոշվում է ըստ այն սկզբունքի, թե ինչ գործոններ են ընկած կրկնավոր բար-

---

[1] **Ջահուկյան Գ.,** Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 364:

[2] Ըստ Հր.Աճառյանի՝ հայերենի կրկնավորների թիվը հասնում է շուրջ 500-ի (տե՛ս **Աճառյան Հր.,** Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 3, Ե., 1957, էջ 83–93):

[3] Քննության բնագիր ենք ընտրել Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերության՝ 1997 թ. հրատարակած բնագիրը՝ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանաց»:

դության ձևավորման հիմքում[4]: Ըստ այդմ, Աստվածաշունչ մատյանում կարելի է առանձնացնել արմատակրկնության հետևյալ բառակազմական տիպերը՝ *արմատական տիպ, ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպ, նախդրավոր և շաղկապավոր տիպ, հնչյունաանկումով տիպ, աճականով տիպ:*

Այժմ դիտարկենք մեր ընտրանքում եղած *ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպի կրկնավորները* և ցույց տանք դրանց իրացումներն Աստվածաշունչ մատյանի հայերեն թարգմանական գրքերում:

Բառակազմական գործընթացում արմատների կրկնության դեպքում հնչյունական զանազան փոփոխություններ են տեղի ունենում, որոնք ընդգրկում են թե՛ արմատական ձայնավորները և թե՛ բաղաձայն հնչյունները[5]: Արմատական ձայնավորների փոփոխությունն ընդունված է անվանել *ձայնդարձ,* բաղաձայնների փոփոխությունը՝ *հերթագայություն:* Հնչյունափոխական այդ իրողություններն ունեն ինչպես քերականական, այնպես էլ բառակազմական արժեք. այստեղ մենք դիտարկելու ենք դրանց բառակազմական արժեքը:

Բառակազմական այս տիպի կրկնավորները բաժանվում են երկու ենթատեսակի ըստ այն բանի, թե բարդ բառի ո՛ր բաղադրիչում է տեղի ունեցել հնչյունական փոփոխություն: Վերջինիս տեսակը որոշելու համար անհրաժեշտ է բացահայտել կրկնավոր բարդությունների անհնչյունափոխ բաղադրիչները. մի հանգամանք, որ կապված է որոշակի դժվարությունների հետ: Բառակազմական այդ տիպը, լինելով տարժամանակյա գործընթաց, իր ակունքներով հասնում է լեզվի հնագույն (կամ վաղնջական) շրջաններին, և այդ առումով դժվարություն է առաջանում բառապատկերի վերականգնման հարցում՝ որոշակի դեպքերում[6]: Այդ հարցում օգնում են ցեղակից լեզուների ընձեռած

---

[4] Գրաբարի կրկնավոր բարդությունների հիմնական տիպերի մասին տե՛ս **Туманян Э.** Древнеармянский язык, М., 1971, с. 168–170:

[5] Էդ. Աղայանը նկատում է, որ կրկնական բարդությունները (տերմինը հեղինակինն է – Լ.Խ.) կարող են կազմվել նաև բառի փոփոխված ձևերով, ինչպես՝ *փայլփլել, վազվզել, կցմցել, մարմրել, խրխնջալ, կասկարմրել,* սակայն չի խորանում «փոփոխված ձևերի» ներքին դասակարգումների մեջ (տե՛ս **Աղայան Էդ.,** Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, էջ 275):

[6] Գ. Ջահուկյանը, դիտարկելով կրկնությունների ժամանակագրական փուլերը, նկատում է, որ հնդեվրոպական շրջանից եկող և դրանց նմանակությամբ հետհնդեվրոպական շրջանում կազմված բառերին բնորոշ է մասնական կրկնությունը, որ հաճախ ուղեկցվում է ձայնորդային հերթագայությամբ և երբեմն վերջահավելական տարրերով՝ աճականով (տե՛ս **Ջահուկյան Գ.,** Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե., 1989, էջ 215):

փաստերը և բառակազմական ստուգաբանության եղանակը, հատկապես հնագույն ձևերի վերականգնման մեթոդիկան:

Կրկնավոր բարդությունների արտահայտության պլանի տարժամանակյա ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հնչյունական փոփոխությունները կատարվել են բարդության կա՛մ առաջին, կա՛մ երկրորդ բաղադրիչներում[7]: Դիտարկենք այդ կարգի բարդություններն առանձին-առանձին և ցույց տանք դրանց բաղադրիչների և ամբողջական բարդության կիրառական արժեքն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանական գրքերում[8]:

ա) Փոփոխություն բարդության առաջին բաղադրիչում

Այն բարդությունները, որոնց առաջին բաղադրիչում են կատարվել հնչյունական փոփոխություններ, դրսևորում են որոշակի յուրահատկություններ: Բնականաբար, այդպիսի բառերի երկրորդ բաղադրիչը հանդես է գալիս որպես անհնչյունափոխ արմատական բաղադրիչ, սակայն հարցն այն է, որ այդ բաղադրիչները իրենց բառական իմաստներով լիարժեք չեն գիտակցվում՝ չհաշված մասնակի դեպքերը: Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում այդ կարգի բառերի քննությունը կատարելիս անհրաժեշտ է ցուցաբերել տարբերակված մոտեցում:

Այսպես, *բարբառ, թօթափել, կսկծելի* կրկնավորների երկրորդ բաղադրիչները անկախ բառական արժեքներ ունեն և իրենց իմաստով թելադրում են բարդության ընդհանուր նշանակությունը:

Բարբառ կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *բառ* ձևույթը, որ անկախ միավոր է և կենսունակ գործածություն ունի լեզվի տարբեր գոյավիճակներում: Բառակազմության գործընթացում տարնմանության գործոնով պայմանավորված՝ առկա է ռ/ր հերթագայությունը. նշանակում է «ձայն, հնչյուն, աղաղակ, խոսք, լեզու»: Հմմտ. Լեզու մի և *բարբառ* մի ամենեցուն (Ծնն., ԺԱ. 1):

Աստվածաշնչում հանդիպում է այս հիմքով կազմված *բարբառել (իլ)* բայը՝

---

[7] Գրաբարում նույն արմատի կրկնությամբ ստացվող կաղապարներում բաղադրիչների հնչյունական տարբերությունների մասին տե՛ս **Հովսեփյան Լ.,** Գրաբարի բառակազմությունը, Ե., 1987, էջ 113–114:

[8] Ա. Բագրատունին, իր աշխատանքի «Յաղագս բարդութեան բառից» գլխում քննելով արմատակրկնությամբ առաջացած բարդությունների տեսակները, նկատում է. «Յայսպիսիս ուրեք գիր մի զանց առնի կամ փոխի. փոփոխ, դադար, բաբախ, կակազ, թոթով, թեթև, վավաշ.- հեղեղ, շաղփաղփ, հեծեծեմ, պատատեմ.- բարբառ, կարկառ, թաւթափեմ.- յարմար, լուռմուռ, սուտմուտ.- սարսուռ, սպառսպուռ» (**Բագրատունի Ա.,** Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 660):

«ձայն հանել, գոչել, խոսել» նշանակություններով:

Թօթափել բառի *թափ* արմատական բաղադրիչը հանգում է հնդեվրոպական step - «սյուն, նեցուկ, արմատ, ամրացնել, ոտք դնել» արմատին, գրաբարում ունի ինքնուրույն գործածություն՝ «հատակ, տակ, խորք, պատյան, թափ, ուժ, պտույտ, թափում, կողոպուտ» իմաստներով[9]: Հմմտ. Ի *թափս* դժոխոց հասանեն (Առակ., Թ. 18): (Հմմտ. նաև Աստվածաշնչում այդ հիմքով հանդիպող *թափ անցանել, թափանցանց, թափառական, թափառել, թափել* բառերը): Կրկնավոր բարդության ելակետային վիճակն է՝ *թաւ+թափել* (տարնմանության օրենքով), այնուհետև *աւ* երկբարբառի պարզեցման հետևանքով առաջին բաղադրիչում ունենք *օ* ձայնավորը, որից՝ *թօթափել* բարդությունը՝ «թափթփել, ձգել, փոշին մաքրել» իմաստներով: Հմմտ. *Թօթափէին* զքուրձն առաջի Տեառն (Յուդիթ, Դ. 10):

Կսկծելի բարդության արմատական ձևույթը հանգում է *կծ(ան)ել* բայի *կիծ* արմատին և ծագում է բնիկ հնդեվրոպական gig-, *geig «կծել, խայթել» արմատից[10]: Գրաբարում այն ստացել է «մարմինն այրող քոր, մարմաջ» նշանակություն, որ հանդիպում է որոշ հեղինակների գործերում, ինչպես՝ Մահ և վէրք ի մարդիկ՝ *կիծ* եւ աչացաւութիւն (Շիրակացի, ըստ ՆՀԲ):

Արմատի կրկնության դեպքում հնչյունի տարրալուծման (պարզեցման) օրենքով պայմանավորված՝ տեղի է ունեցել ծ/u հերթագայություն, և բարդությունը ստացել է *կսկիծ* բառապատկերը. այն նշանակում է «սուր՝ ծակող ցավ, փիխբ. դառն վիշտ, մորմոք»: Աստվածաշնչում հանդիպում է *կսկծելի* ձևով՝ «կսկծացնող, մորմոքող» իմաստներով, հմմտ. Բանս *կսկծելիս* թշնամանաց առ իւրանց ի չարի նոսա արծակէին (Բ. Մակ., Ժ. 34):

Այս տիպի կրկնավորների երկրորդ խմբում այն բառերն են, որոնց երկրորդ բաղադրիչն իր բառական իմաստով չի գիտակցվում և ինքնուրույն գործածություն չունի գրաբարում: Աստվածաշնչում հանդիպող այդ կարգի բառերն են՝ *գրգիռ, դանդաղ, խարխաբ(փ)ել, ծանծաղ(ամիտ)*[11], *ծանծաքել, ծիծառն, կարկառ, կարկուտ, կասկածել, շօշափել, պապանձիլ, սօսափիւն, փրփուր:*

Դիտարկենք այդ բառերն իմաստի և կառուցվածքի տեսանկյունից:

---

[9] **Ջահուկյան Գ.,** Ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 262:

[10] Նույն տեղում, էջ 404:

[11] Հայագիտության մեջ *ծանծաղ* բարդության արմատի հարցում հստակություն չկա. այն բխեցնում են անծանոթ *ծան* կամ *ծաղ* արմատից (**Աճառյան Հր.,** Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Ե., 1973, էջ 445):

Գրգիռ բառը հանգում է հնդեվրոպական *ghers – «զզվանք» արմատին (*ghēr-ghērs>գրգիռ)[12]: *Գիռ* (*ghers) արմատը դեռևս գրաբարում չէր գիտակցվում որպես անկախ ձևույթ. կրկնավոր բարդությունն ունի «հակառակություն, դրդում, ազդակ» իմաստներ: Հմմտ. Դէպ եղեւ … ժամանակն ի *գրգիռ* վայրի դիպել (Բ. Մակ., Ժ. 30):

Աստվածաշնչում հանդիպում են այս հիմքով հետևյալ կազմությունները՝ *գրգռել, գրգռութիւն:*

Դանդաղ բառը կազմված է *դաղ* պարզ արմատի կրկնությամբ, որի տարբերակներն են *դիլ, դուլ* (հմմտ. *անդուլ*), *դլալ*. ծագում է հնխ. dhar «կացուցանել, կալ, ունել տանել, կրել» արմատից[13]: Աստվածաշնչում *դանդաղիլ* բառը գործածված է «ոչ արագ շարժվել, հապաղել, չշտապել, ծուլանալ» իմաստով, հմմտ. Իբրեւ հայեցաւ, ետես զզաւրսն, թէ *դանդաղեցան* անցանել ընդ հեղեղատն (Ա. Մակ. ԺԶ. 6):

Խարխաբել բառի արմատական ձևույթը (խաբ/խափ) վերջնական ստուգաբանություն չի ստացել. այն կապում են կա՛մ *խարխ* արմատի (հմմտ. խարխ+ափ), կա՛մ *խափ* արմատի հետ[14], որի կրկնությամբ՝ *խարխաբ(ել)*՝ «մթնում կույրի պես շոշափելով՝ առաջ գնալ» իմաստով: Հմմտ. Իբրեւ ի գիշերի խարխաբեսցեն (Յովբ., Ե. 14):

Ծանծաքել. հավանական է համարվում նրա կրկնավոր կազմությունը, իսկ արմատի հարցում հստակություն չկա. Գ. Ջահուկյանը թեական է համարում նրա կապը հնդեվրոպական *g′mbh- «կծել, ատամներով ջարդել» արմատի հետ, Հր. Աճառյանը՝ *ծանք* արմատի հետ[15]: Կրկնավոր բարդությունն ունի «ծամծմել, անհագուրդ ուտել» իմաստներ, հմմտ. *Մի՛ ծանծաքեր*՛ գուցէ ատիցիս (Սիրաք., ԼԴ. 19):

Ծիծառն կրկնավոր բարդության հիմնական ձևույթը հանգում է հնդեվրոպական *g′ar բնաձայնական արմատին, որի համարժեքները սեբրենում՝ «երգել», հունարենում՝ «ձայն» իմաստ ունեն[16]: Բարդությունը «ծիծեռնակ» իմաս-

[12] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 176:

[13] **Աճառյան Հր.,** Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 620: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ *դանդաղ* արմատական բառ է (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 183):

[14] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 321: **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 346:

[15] **Ջահուկյան Գ.,** Ստուգաբանական բառարան, էջ 359: **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 445:

[16] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 362: **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 456:

տով գործածական է գրաբարում, հմմտ. Տատրակ եւ *ծիծառն* թռչունք վայրի պահեցին զժամանակս մտից իւրեանց (Երե., Ը. 7)։

Կարկառ կրկնավոր բարդության հիմնական ձևույթը *կառ* բաղադրիչն է («կառուցում, կանգնեցում»), որ բուն արմատական մասով կապված է *կալ, կայ-, կանգ* արմատների հետ և ծագում է հնդեվրոպական gᵘa- «գալ, գնալ, ծնվել, երևան գալ» արմատից՝ իմաստի յուրահատուկ զարգացմամբ[17]։ Կարկառ բարդությունը «քարակույտ» իմաստով գործածական է գրաբարում, հմմտ. Ի վերայ *կարկառի* քարանց ննջեսցէ (Յովբ., Ը. 17)։ Աստվածաշնչում հանդիպում են այս հիմքով հետևյալ կազմությունները՝ *կարկառակոյտ, կարկառել։*

Կարկուտ բառի նախաձևն է g²rōd-, որ հայերենում կրկնվելով տվել է **կալկրուտ,* այնուհետև դրափոխությամբ՝ *կարկուտ*[18]. նշանակում է «օդում սառցահատիկի ձև ստացած անձրևի կաթիլներ»։ Հմմտ. *Կարկուտ* եթէ իջանիցէ ոչ ի ձեր վերայ (Եսայ., ԼԲ. 19)։

Կասկածել կրկնավորի արմատական ձևույթը՝ *կած,* առաջացել է *կարծ* արմատից հնչյունի անկումով, հմմտ. *կարծ-իք։* Կրկնավոր (բայական) բարդությունը նշանակում է «տարակույս՝ վտանգ՝ երկյուղ ապրել», հմմտ. Որ երկնչի ի Տեառնէ, ոչ յումեքէ *կասկածեսցէ* (Սիրաք, ԼԱ. 15)։

Շօշափել բարդությունը կազմված է *շափ* արմատի կրկնությամբ՝ *շափշափել>շաւշափել* անցումով[19], իմաստն է՝ «ձեռքը քսելով՝ զգալ, իմանալ», հմմտ. *Շօշափեցից* զքեզ իբրեւ զուսեր պողովատիկ պատերազմողի (Զաքա., Թ. 13)։

Պապանձիլ բարդության արմատն է *պանձ,* որ հանգում է բնիկ հնդեվրոպական bhandh արմատին (*bhendh կապել)՝ դ>ձ հնչյունների լծորդության օրենքով[20]։ Բայական բարդության իմաստն է՝ «(լեզուն) կապ ընկնել»։ Հմմտ. Ի ժամանակին յայնմիկ հարաւ Յակիմոս, *պապանձեցաւ* եւ ոչ կարէր խօսիլ բան մի (Ա. Մակ., Թ. 55)։

Սասասփիւն բաղադրության սերող հիմքը՝ *սասասփ,* բնաձայնական կրկնավոր կազմություն է *սասփ* «շարժել, երերալ, դողալ» արմատից և նշանա-

---

[17] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 385։

[18] **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 556։ Գ. Ջահուկյանն այն բխեցնում է բնիկ հնդեվրոպական gegrōdo (՞) *grōd-/gred արմատից (տե՛ս **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 394)։

[19] **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 547։

[20] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 621։ **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 26։

կում է «թևերի ալեբախումից առաջացած ձայն, շրշյուն»[21], հմմտ. Ոչ էին կերպարանք առաջի աչաց իմոց, բայց միայն օդ եւ *սօսափիւն* լսէի (Յովբ., Դ. 17):

Տրփում կրկնավորի հիմնական բաղադրիչը հանգում է բնիկ հնդեվրոպական drom «քնել» արմատին, որից՝ **փրում.* կրկնությամբ՝ **փուր-փում>փրփում*[22]: Բարդության բառական իմաստն է՝ «տխուր, վշտալի», հմմտ. Յայնժամ ասէ ցնոսա. *Տրփում* է անձն իմ մինչեւ ի մահ (Մար., ԺԴ. 34):

բ) Փոփոխություն բարդության երկրորդ բաղադրիչում.

Այս տիպի կրկնավորների երկրորդ խմբում այն բառերն են, որոնց հերթագայության կամ ձայնդարձի երևույթ հանդիպում է երկրորդ բաղադրիչում : Այս ենթախմբի բառերը նույնպես կարելի է դասակարգել ըստ այն սկզբունքի, թե որքանով են գիտակցվում դրանց առաջին բաղադրիչները՝ որպես բառակազմության սերող հիմքեր: Ըստ մեծի մասին, դրանց առաջին բաղադրիչներն իրենց բառական իմաստներով չեն գիտակցվում, քանի որ լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում ապրել են բառական իմաստի մթագնման գործընթաց, մյուս կողմից՝ կան որոշակի բարդություններ էլ, որոնց առաջին բաղադրիչները պահպանել են իրենց բառական արժեքն ու նշանակությունը: Դիտարկենք այդ բարդություններն առանձին-առանձին:

1) Բարդության առաջին բաղադրիչները գիտակցվում են բառական արժեքով

Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում գործածված բառակազմական այս տիպի շրջանակներում խիստ սակավ են այն կրկնավորները, որոնց առաջին բաղադրիչները գիտակցվում են իրենց բառական արժեքով: Այդ դերով հանդես են գալիս հետևյալ բառերը՝ *կարկատել, սպառսպուռ, սարսուռ*[23]:

Կարկատել կրկնավոր բարդության առաջին բաղադրիչը՝ *կար,* ունի «թոկ, լար, հոդ, կցում, կարելը» իմաստներ: Ստուգաբանորեն այն հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *goro - *ger- արմատին՝ «հավաքել, միավորել» նշանակությամբ[24]: Կարկատել բարդությունը «ընդհանրապես՝ կարգի բերել, նորոգել. կցել, միավորել, միացնել» իմաստներով կենսունակ գործածություն ունի գրաբարում: Հմմտ. Եւ որպէս զխեցի ոք *կարկատէ,* այսպէս է՝ եւ որ ուսուցանէ զմորոսն (Սիրաք., ԻԲ. 7):

---

[21] **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 290–291:

[22] Նույն տեղում, էջ 440:

[23] *Սարսուռ* բառն այս ենթախմբում զետեղում ենք որոշակի վերապահությամբ. ավելի հավանական է *սար* (<սառն) արմատի գիտակցումը, քան *սուռ* (<սառն):

[24] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 389:

Սպառսպուռ համարվում է պահլավական փոխառություն՝ *spar և spur-, որի նշանակությունն է «կատարյալ, լրացած, վերջացած»[25]: Ակնհայտ է, որ պահլավերենում այն նույնպես կրկնավոր կազմություն է՝ a>u ձայնդարձով: Աստվածաշնչում *սպառ* (սպառում. վերջ, ավարտ) արմատական բաղադրիչով հանդիպում են հետևյալ կազմությունները՝ *սպառազէն* (ամբողջովին զինված), *սպառազինութիւն* (լիովին՝ ամբողջովին զինված լինելը), *սպառել* (վերջացնել. ոչնչացնել, վերացնել), *սպառուած* (վերջ, վախճան, ավարտ):

Կրկնավոր բարդությունը նշանակում է «մինչև սպառվելը, լրիվ չափով, ամբողջապես, ամբողջովին. գլխովին». այդ իմաստներով այն գործածվում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ խնդրեցին *սպառ սպուռ* զվրէժն արեան եղբաւրն իւրեանց (Ա. Մակ., Թ. 42): Աստվածաշնչում հանդիպում է *ի սպառսպուռ* նախդրավոր կառույցը. Ձեռն իւր ձախ ձգեաց ի ցիցն, եւ զաջ իւր *ի սպառսպուռ* ջախջախանս անպիտանացուցանել, եւ վախճանեցոյց զՍիսարա (Դատ., Ե. 26):

Սարսուռ կրկնավորի *սառն* արմատն ունի «սառույց, սառը» նշանակություն. ստուգաբանորեն այն հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *k′ar-n-՝ *k′er- արմատին՝ «սառչել, ցրտել» իմաստով[26]: *Սարսուռ* կրկնավոր բարդությունը «ցրտից կամ վախից դող» նշանակությունից բառիմաստի ընդլայնմամբ ձեռք է բերել «ընդհանրապես՝ դող. սարսափ, երկյուղ» իմաստներ, որոնք հանդիպում են Աստվածաշնչում: Հմմտ. Հարցէ զքեզ Տէր տարակուսանօք, եւ ջերմամբ, եւ *սարսռով,* եւ երկիւղիւ (Բ. Օրէնք, ԻԸ, 22):

2) Բարդության առաջին բաղադրիչները բառական արժեքով չեն գիտակցվում

Այս կառուցատիպով բարդությունների առաջին բաղադրիչները մեռած արմատներ են, որոնց բառապատկերն ու իմաստները մեկնաբանվում են միայն ստուգաբանական եղանակով: Բառակազմության ընթացքում բարդության երկրորդ բաղադրիչները կրել են զանազան հնչյունական փոփոխություններ, որոնք բառակազմական գործընթացի օրինաչափ դրսևորումներ են:

Այդ կարգի բառերից Աստվածաշնչում հանդիպում են հետևյալ կրկնավոր կազմությունները՝ *բողբոջ, կարկամ, հայհոյել, մարմաջել, մարմառ, մորմոքել, շաղփաղփիլ, շոգմոգ, պաղպաջ, սպառսպուռ, քանքարել:*

[25] **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 260:

[26] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 668:

Դիտարկենք այս բառերի իմաստակառուցվածքային յուրահատկությունները:

Բողբոջ կրկնավոր բարդություն է, որի հնագույն արմատը՝ *բող,* ունի «բույս, ծիլ» նշանակություն և հանգում է հնխ. bhol- ձևույթին՝ նույն նշանակությամբ: Երկրորդ բաղադրիչի հնչյունափոխությամբ ձևավորվել է *բողբոջ* կրկնավոր կազմությունը՝ իմաստային տարբեր զարգացումներով՝ «ծիլ, ընձյուղ. սերունդ, զարմ. ելունդ. պղպջակ»[27]: Աստվածաշնչում գործածված է «ծիլ, ընձյուղ» նշանակությամբ, հմմտ. Թզենի արձակեաց *զբողբոջ* իւր, որթ մեր ծաղկեալք ետուն զհոտս իւրեանց (Երգ., Բ. 13):

Կարկամ համարվում է *կար* արմատի կրկնությամբ կազմված բարդություն, որ հանգում է հնդեվրոպական *ger- «պտտվել, ոլորել» արմատին[28], որից բխում է բաղադրության իմաստը՝ «խիստ ոլորված. կծկված, կորացած, կուչ եկած»: Աստվածաշնչում հանդիպում է «ժլատ, կծծի» իմաստով, հմմտ. Մի՛ լիցիս յաւժար յառնուլն ձեռաւք, եւ ի տալն՝ *կարկամ* (Սիրաք, Դ. 36):

Հայհոյել կազմված է բնածայնական *հայ* արմատից՝ որպես ծաղրական բացականչություն, այն անգործածական բառ է, հմմտ. նաև *յայ յու*[29]*:* Կրկնավոր կազմությունը «անարգել, նախատել. լկտի խոսքեր ասել. չարախոսել, պարսավել» իմաստներով գործածական է գրաբարում: Հմմտ. Զաստուածս քո մի՛ բամբասիցես, եւ զիշխան ժողովրդեան քո *մի՛ հայհոյեսցես* (Ելք., ԻԲ. 28): Կրկնավոր սերող հիմքով Աստվածաշնչում գործածվել են *հայհոյիչ* և *հայհոյութիւն* բառերը:

Մարմաջել կրկնավոր բարդության սերող հիմքն է *մարմաջ,* որի հիմնական ձևույթը հանգում է հնդեվրոպական *mer- «շփել, տրորել»[30] արմատին՝ e>a ձայնդարձով: *Մարմաջ* կրկնավորն ունի «քոր, մորթի գրգիռ» նշանակություն. բայական միավորը «եռք ունենալ, քոր գալ, մորմոքվել, մրմռալ» իմաստներով գործածվում է գրաբարում: Հմմտ. Ըստ իւրաքանչիւր ցանկութեանց կուտեսցեն իւրեանց վարդապետս, ըստ *մարմաջելոյ* լսելեաց իւրեանց (Բ. Տիմո., Դ. 3):

Մարմառ կրկնավոր բարդությունն ունի նույն ծագումը, ինչ որ *մարմաջ*-ը: Այն նշանակում է «մոլաքոր, եռք»: Այդ իմաստով Աստվածաշնչում հանդիպում է *մարմառոտ* կազմությամբ՝ «մոլաքոր հիվանդություն ունեցող» նշանակութ-

[27] **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 464:

[28] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 393:

[29] **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 29:

[30] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 517:

յամբ, հմմտ. Զկոյրն կամ զկաղն… *զմարմառուփ* կամ զքոսոտ… մի՛ մատուցանիցեն զայն Տեառն (Ղեւտ., ԻԲ. 22):

Շաղփաղփել կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *շաղփ* առանձին անգործածական արմատը[31], «անհեթեթ՝ անմիտ՝ ցնորամիտ խոսքեր՝ դատողություն» նշանակությամբ: *Շաղփաղփել* բայական միավորը «հիմար-հիմար խոսել, ցնդաբանել, դատարկաբանել» իմաստներով գործածվում է գրաբարում, հմմտ. *Մի՛ շաղփաղփիր* ի բազմութեան ծերոց եւ յուխտի քում զբանս մի՛ կրկներ (Սիրաք., Է. 15):

Աստվածաշնչում հանդիպում է այս սերող հիմքով կազմված *շաղփաղփութիւն* բաղադրությունը՝ «հիմարություն, դատարկաբանություն, շաղակրատանք. ծաղր. զառանցանք, բանդագուշանք» իմաստներով:

Շոգմոգ բարդությունը համարվում է կրկնված անստույգ *շոգ* արմատից[32]:

Կրկնավոր բարդությունը «քսու, շողոքորթ, բանսարկու, բամբասող» իմաստներով գործածվում է գրաբարում: Հմմտ. Սոքա են տրտնջողք եւ *շոգմոգք,* երթեալ ըստ իւրեանց անձանց ցանկութեանց (Յուդա., 16):

Պաղպաջ բարդությունը կրկնված է *պաղ* «փայլ» արմատից. հավանական է համարվում նրա կապը հնդեվրոպական *(s)pel- «փայլել» արմատի հետ[33]: *Պաղպաջ* հին հայերենում նշանակում է «փայլուն բիծ կամ սպի մարմնի վրա, որ ի հայտ է գալիս բորոտություն հիվանդության ժամանակ»: Այս իմաստով այն գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Մարդոյ ուրուք եթէ լինիցի ի մորթ մարմնոյ իւրոյ նշան … պալար կամ *պաղպաջ,* եկեսցէ առ Ահարոն քահանայ (Ղեւտ., ԴԳ. 2):

Աստվածաշնչում հանդիպում է *պաղպաջուն* ածականը՝ «փայլփլուն, պայծառ» նշանակությամբ:

Քանքատել կրկնավոր բարդության սերող (քանքատ) հիմքը *գանգատ* բառի հնագույն ձևն է. նշանակում է «տրտունջ, բողոք»: Հնարավոր է համարվում նրա ծագումը բնիկ հնդեվրոպական *ghan- «բերանը լայն բաց անել, հորանջել» արմատից՝ կրկնության եղանակով[34]: *Քանքատել* նախատիպը «բողոք՝ տրտունջ հայտնել, բողոքել, տրտնջալ» իմաստներով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Հեղիոդորոս… սկսաւ տալ զրոյցս *քանքատելով* եւ ասէ (Բ. Մակ., Գ. 37):

---

[31] **Աճառյան Հր.,** նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 490:

[32] Նույն տեղում, էջ 528:

[33] **Ջահուկյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 618:

[34] Նույն տեղում, էջ 650:

Այսպիսով, Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում հանդիպող բառակազմական տիպերի համատեքստում յուրահատուկ խումբ են կազմում ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերը, որոնք բնութագրվում են ձայնդարձի և հերթագայության դիրքերով, ինչպես նաև բաղադրիչների անկախ և կախյալ գործառույթներով: Բառակազմական ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերի բաղադրիչները (արմատահիմքերը) բնիկ հայկական կամ հնդեվրոպական փոխառյալ արմատներ են, որոնք կենսունակ ձևույթներ են դարձել բառակազմական մակարդակում: Այդ կարգի կազմությունները լայն գործածություն ունեն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանական գրքերում, որոնց ուսումնասիրությունը բացահայտում է հին հայերենի բառակազմական հնարավորությունները լեզվի համաժամանակյա մակարդակում: Մյուս կողմից՝ պատմական բառակազմության եղանակով հնարավոր է բացահայտել այդ կազմությունների մի մասի՝ նախագրային ժառանգության հարցը:

Աստվածաշնչի բառային կազմում ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերի քննությունը կարող է հիմք հանդիսանալ բառակազմական տվյալ իրողության տարժամանակյա ուսումնասիրության համար ինչպես գրաբարի շրջանակներում (նրա ենթափուլերի միջև), այնպես էլ գրաբարի և միջին հայերենի կամ գրաբարի և ժամանակակից հայերենի միջև:

Համառոտագրություններ «Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց» աշխատության

Առակ. - Առակք Սողոմոնի:
Դատ.- Դատաւորք:
Եզեկ.- Եզեկիէլ:
Եսայ.- Եսայի:
Թիւք.- Թիւք:
Ա. Թագ. - Գիրք Թագաւորութեանց Ա:
Բ. Թագ. - Գիրք Թագաւորութեանց Բ:
Գ. Թագ. - Գիրք Թագաւորութեանց Գ:
Իմաս.- Իմաստութիւն Սողոմոնի:
Ծնն.- Ծննդոց:
Ղեւտ.- Ղեւտական:
Ղուկ.- Աւետարան ըստ Ղուկասու:
Բ. Մնա.- Մնացորդաց Բ:
Ա. Մակ.- Գիրք Մակաբայեցւոց Ա:
Բ. Մակ. – Գիրք Մակաբայեցւոց Բ:
Գ. Մակ. – Գիրք Մակաբայեցւոց Գ:
Մաղա.- Մաղաքիա:
Մարկ.- Աւետարան ըստ Մարկոսի:
Յակո.- Թուղթ Յակոբայ Առաքելոյ:
Յեսու.- Յեսու Նաւեայ:
Յովբ.- Յովբ:
Յուդիթ - Յուդիթ:
Սաղ.- Գիրք Սաղմոսաց:
Սիրաք. – Գիրք Սիրաքայ:
Բ. Տիմո.- Թուղթք Պօղոսի Առաքելոյ առ Տիմոթէոս Բ:
Փիլի.- Թուղթք Պօղոսի Առաքելոյ առ Փիլիմովն:
Բ. Օրէնք . - Երկրորդումն Օրինաց:

REDUPLICATIVE WORD-FORMATION TYPES OF ALTERNATION IN THE BIBLE

KHACHATRYAN L.

Summary

The analysis of the word stock of the Armenian translation of the Bible shows that among the word-formation types used here the alternation type of reduplication, forms a unique group, which is characterized by the following formation factors:

1) alternation in the first component e.g *բարբառ, թօթափել, կսկծելի* etc.;

2) alternation in the second component.

The second-type of reduplicative words may be classified based on the principle, whether their components are being accepted as generative word-stems, or not:

a) the first component of composite words has a lexical value e.g. *կարկափել, սպառսպուռ, սարսուռ* etc;

b) the first component of composite words does not have a lexical value e.g. *բողբոջ, կարկամ, մարմաջել, մարմառ, մորմոքել, շոգմոգ* etc.

The alternation-type components of reduplication (root-stems) are either purely Armenian or Indo-European borrowed roots. These stems play a crucial role in the word-formation process of the Armenian language.

Reduplicative words with alternation are widely used in the Bible, the investigation of which can reveal the peculiarities of word-formation in the Armenian language from the perspective of synchronic phase.

РЕДУПЛИКАТИВНЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ С ЧЕРЕДОВАНИЕМ ЗВУКОВ В БИБЛИИ

ХАЧАТРЯН Л.

Резюме

Изучение словарного состава армянского перевода Библии показывает, что среди использованных словообразовательных типов особое место занимает тип редупликации с чередованием звуков, характеризующийся следующими формообразующими факторами:

1) чередование в первом компоненте слов: *բարբառ, թոթափել, կսկծելի* и т.д.;

2) чередование во втором компоненте.

Редупликативные слова второго типа можно классифицировать по признаку – воспринимаются ли их компоненты как словообразовательные основы или нет:

а) первый компонент сложных слов имеет значение слова *կարկափել, սպառսպուռ, սարսուռ* и т.д.

б) первый компонент сложных слов не имеет значения слова: *բողբոջ, կարկամ, մարմաջել, մարմառ, մորմոքել, շոգմոգ* и т.д.

Компоненты редупликативных слов с чередованием звуков являются как исконно армянскими, так и индоевропейскими заимствованными морфемами. Эти корни играют активную словообразовательную роль в армянском языке.

Редупликативные слова с чередованием звуков широко использовались в книгах Библии, изучение которых может выявить словообразовательную особенность армянского языка в синхронном срезе.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ
REPORTS

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՆ ԲՈԼՈՐԵՑ ԻՐ 75-ԱՄՅԱԿԸ

2018 թ. հոկտեմբերի 17-ին մեկնարկեցին ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հոբելյանական միջոցառումները: Հանդիսավոր նիստի ժամանակ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիային շնորհավորեցին Բելառուսի, Մոլդովայի, Ղրղզստանի, Լատվիայի, Լիտվայի, Էստոնիայի, Տաջիկստանի, Սլովենիայի, Չեխիայի, Ռուսաստանի, Վրաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ուկրաինայի պատվիրակությունների ղեկավարները, Եվրոպական երկրների ակադեմիաների ընկերակցության (ALLEA) փոխնախագահ Գրեհամ Քեյը, ԱՊՀ գործադիր կոմիտեի նախագահ Ագիբայ Սմագուլովը, Եվրոպական ակադեմիայի փոխնախագահ Օլե Պետերսոնը:

ՀՀ ԳԱԱ 75-ամյակի առթիվ գիտական նվաճումների և գիտության զարգացման համար ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ռադիկ Մարտիրոսյանն արժանացավ Մոլդովայի և Ուկրաինայի Գիտությունների ակադեմիաների ոսկե մեդալների, ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ Յուրի Շուքուրյանը՝ Բելառուսի Գիտությունների ակադեմիայի ոսկե մեդալի:

ՀՀ վարչապետի պաշտոնակատար Նիկոլ Փաշինյանի շնորհավորական խոսքից.

«Մենք ուզում ենք Հայաստանը դարձնել նույնպիսի տեխնոլոգիական առաջատար երկիր, ինչպիսին նա էր ԽՍՀՄ տարիներին և պայմաններում: Դրա համար մենք ունենք ամենակարևորը՝ մարդկային ներուժը, մարդիկ, ովքեր կրում են այդ գիտելիքը, կարող են փոխանցել այն, և կարևորը՝ ավանդույթներ, որոնք կապված են ԳԱԱ գործունեության հետ: Մեծ հույս ունենք, որ Հայաստանի գիտությունը, կառավարությունը և հանրությունն այս հարցի շուրջ յուրօրինակ կոնսենսուս են ձևավորելու և ՀՀ-ում նոր տեխնոլո-

գիական առաջընթաց, նոր տեխնոլոգիական հեղափոխություն իրականացնելու հնարավորություն կստեղծեն:

Մենք հավատում ենք, որ բացարձակապես բոլոր խնդիրների լուծման ամենակարևոր գործիքը մարդկային միտքն է, որ անսահման է: Դա նշանակում է, որ մեզնից յուրաքանչյուրի, յուրաքանչյուր ոլորտի առջև բացված են անսահման հնարավորություններ և հույս ունենք, որ կկարողանանք օգտագործել այդ անսահման հնարավորությունները»:

ՀՀ նախագահ Արմեն Սարգսյանի ելույթից.

«Կարիք ունենք և պարտավոր ենք ընդլայնել ակադեմիայի կապերը միջազգային գիտահետազոտական բոլոր կենտրոնների հետ: Մենք պետք է լինենք միջազգային գիտական գործընթացների մասը, համահունչ լինենք ժամանակի պահանջներին: Համագործակցությունը պետք է լինի իրական ծրագրերի շուրջ, համաշխարհային բոլոր կենտրոնների հետ:

Գիտության հանդեպ վերաբերմունքը պետք է սկսվի կրթական օջախից: Կրթական համակարգը, բացի դասական կրթություն տալուց, պետք է ծառայի երիտասարդների կարողությունների բացահայտմանը և նրանց կապի իրենց ապագա գիտական գործունեության հետ: Կարծում եմ, որ ակադեմիան ինքը պետք է վաղ շրջանից նպաստի այն երիտասարդ գիտական կադրերի պատրաստմանը, որոնք ապագայում դառնալու են ակադեմիական համակարգի մասը: Եվ ընդհանրապես, գիտակրթական համակարգը մեզանում օպտիմալացման և ինտեգրացման կարիք ունի»:

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ ակադեմիկոս Ռ. Մարտիրոսյանի ելույթից.

«75 տարիների ընթացքում Հանրապետության բարձրագույն գիտական կենտրոնը դժվարին և բովանդակաշատ ուղի է անցել, մեծ գիտական նվաճումներ ձեռք բերել, արժանացել համաշխարհային ճանաչման:

1935 թվականին Երևանում բացվեց ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը (Արմֆան), որը ղեկավարում էր անվանի երկրաբան, ակադեմիկոս Ֆ. Յու. Լևինսոն-Լեսինգը:

1943 թ. նոյեմբերին, երբ շարունակվում էր Հայրենական մեծ պատերազմը, ՀԽՍՀ կառավարության որոշմամբ հիմնադրվեց Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան: Նորաստեղծ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահ է ընտրվում հանրահայտ արևելագետ, ակադեմիկոս Հ. Օրբելին: Ակադեմիայի հիմնադիր կազմում ընդգրկվեց գիտության տարբեր բնագավառների 23 անվանի գիտնական: Հ. Օրբելին միաժամանակ աշխարհահռ-

չակ թանգարան Էրմիտաժի տնօրենն էր և 1947 թ. վերադարձավ Պետերբուրգ:

Ակադեմիայի պրեզիդենտ (նախագահ) ընտրվեց համաշխարհային ճանաչման արժանացած, կազմակերպչական փայլուն ունակությունների տեր, երիտասարդ Վիկտոր Համբարձումյանը: Այս ընտրությունը Հայաստանի համար ունեցավ շատ կարևոր նշանակություն՝ գիտության հետագա զարգացման համար:

Ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանի 46-ամյա ղեկավարման ժամանակահատվածում Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան կայացավ, ունեցավ ծանրակշիռ ձեռքբերումներ, առաջատար դեր ստանձնեց Խորհրդային Միության հանրապետությունների ակադեմիաների շարքում, ճանաչելի դարձավ արտասահմանում:

2009 թ. սահմանվեց Վիկտոր Համբարձումյանի անվան միջազգային մրցանակ, որ յուրաքանչյուր երկու տարին մեկ շնորհվում է աստղաֆիզիկայի և մաթեմատիկայի բնագավառներում գիտական խոշոր ձեռքբերումներ ունեցած ականավոր գիտնականներին: Մրցանակաբաշխության նպատակն է հավերժացնել Վ. Համբարձումյանի հիշատակը, աշխարհին ներկայացնել Հայաստանի գիտությունը և նպաստել նշված գիտական ուղղությունների զարգացմանը:

1993 թ. Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ է ընտրվում ճանաչված պետական գործիչ, գիտության և գիտական արտադրության անվանի կազմակերպիչ Ֆադեյ Տաճատի Սարգսյանը: Նախագահի պաշտոնը նա ստանձնեց բարդ՝ Հայաստանի Հանրապետության կազմավորման դժվարին ժամանակաշրջանում: 1991 թ. Խորհրդային Միության փլուզումը ծայրահեղ ծանր իրավիճակ ստեղծեց ինչպես տնտեսության, այնպես էլ գիտության ու մշակույթի բնագավառներում: Սկսվեց տնտեսության անկումը, խզվեցին միջպետական սերտ կապերը, դադարեց ԽՍՀՄ հանրապետությունների ակադեմիաների համագործակցությունը:

Գիտությունների ակադեմիայի առաջ ծառացել էին դժվարությամբ ձեռք բերված հաջողություններն ամրապնդելու, խորացնելու, գիտության զարգացման արդի մարտահրավերների ոգով ձեռնարկումներ կատարելու հիմնահարցերը: Նշված դժվարին ու բարդ խնդիրների լուծումը պահանջում էր գիտության բնագավառում իրականացնել բազմակողմանի վերափոխումներ, որոնք կնպաստեին գիտության զարգացմանը:

Անկախության տարիներին գիտության անընդհատ թերֆինանսավորումը բացասաբար է ազդել նրա վերելքի վրա: Մասնագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ եթե գիտության ֆինանսավորման չափը փոքր է ՀՆԱ-ի 1 տոկոսից, ապա տվյալ երկրի գիտությունը չի կարող դրական ազդեցություն ունենալ նրա տնտեսության զարգացման վրա, իսկ ինքը՝ գիտությունը, աստիճանաբար կմահանա:

Կադրերի թվաքանակը էական ու կտրուկ կրճատվեց: Եթե մինչև 1990 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԳԱԱ համակարգում աշխատում էր 7500 մարդ, ապա առ 01.01.2018 թ. այն կիսով չափ նվազեց՝ 3750:

Համակարգի գիտաշխատողները, այնուամենայնիվ, անկախության տարիներին գիտության տարբեր բնագավառներում ունեցել են լուրջ գիտական արդյունքներ, որոնք ճանաչվել են համաշխարհային գիտական հանրության կողմից:

Հասարակության զարգացման գործընթացում գիտության, որպես առաջընթացի հիմնական գործոնի դերը բարձրացնելու նպատակով պետք է վերանայվեն գիտական կազմակերպությունների, պետության և հասարակության փոխհարաբերությունները: Անկախության տարիների ընթացքում ոչ միայն գիտության վարկի խիստ անկում է նկատվում, այլև հանրային գիտակցության մեջ համառորեն ներդրվում է այն տեսակետը, թե Հայաստանում գիտական հետազոտությունները արդյունավետ չեն, չափից անց մեծ են, որ պետությունն ի զորու չէ պահել և զարգացնել այն:

Գիտության ոլորտի առջև ծառացած առաջնահերթ խնդիրներից է գիտական կադրերի երիտասարդացման հարցը: Չնայած պետական տարբեր մակարդակներում ընդունված որոշումներին ու ծրագրերին, երիտասարդ կադրերի համար գիտությունը, այնուամենայնիվ, մնում է պակաս գրավիչ, շարունակվում է երիտասարդ կադրերի արտահոսքը գիտությունից այլ ոլորտներ, նաև արտերկիր: ԳԱԱ բաժանմունքների և ինստիտուտների գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը երիտասարդ կադրերով հետազոտական աշխատանքների ապահովվածությունն է:

Համակարգի հիմնական կադրային պոտենցիալը ձևավորվում է բուհերի և ԳԱԱ-ի ուսումնագիտական կենտրոնի շրջանավարտների հաշվին: Ակադեմիան, որպես շահագրգիռ կողմ, ակտիվ համագործակցում է հանրապետության առաջատար բուհերի հետ:

Վերջին տարիներին էապես բարելավվել է միջազգային գիտակրթական կենտրոնի գործունեությունը: Կենտրոնը, որպես կրթական հաստա-

տություն, բարձր վարկանիշ ունի ոչ միայն հանրապետությունում, այլև ողջ տարածաշրջանում, որտեղ ուսանել են ցանկանում դիմորդներ՝ տարածաշրջանի երկրներից: Կենտրոնն ուսուցումն իրականացնում է ասպիրանտական և մագիստրոսական ծրագրերով... Այն իր ուսումնական և գիտական ծրագրերով կարող է դառնալ հետազոտական համալսարան:

Մեծապես ակտիվացել է ակադեմիայի միջազգային համագործակցությունը: Նոր պայմանագրեր են ստորագրվել Ռուսաստանի Դաշնության, Լիտվայի, Ռումինիայի, Չինաստանի հասարակական գիտությունների, Հնդկաստանի գիտությունների ակադեմիաների հետ: Համատեղ գիտական կառույցներ են ստեղծվել ֆրանսիական մի քանի համալսարանների և մեր՝ Ֆիզիկական հետազոտությունների, Երկրաբանական, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտների հետ:

2018 թ. սկզբին ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամներ են ընտրվել 135 հայազգի հանրահայտ գիտնականներ՝ 23 երկրներից: Սփյուռքահայ գիտնականների հետ մեր գիտնականների համագործակցությունը բազմազան է ու բազնաբնույթ:

ՀՀ ԳԱԱ համակարգի գիտական ինստիտուտները, կարևորելով պետության տնտեսական և սոցիալական կարիքներին նպաստումը և գիտելիքի հիմքի վրա կառուցվող տնտեսության մեջ ներդրումների կատարումը, առաջարկություններ է ներկայացնում ՀՀ կառավարություն:

2017 թ. իրականացվել է համակարգի գիտական կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետության գնահատումը:

ԳԱԱ-ում իրականացվող բարեփոխումների ծրագրերում ներառված են բազմաթիվ միջոցառումներ, ինչպիսիք են ներքին կառուցվածքային բարեփոխումները և օպտիմալացումը, գիտական ուղղությունների և թեմաների արդիականացումը, կիրառական ուղղվածության աշխատանքների և գիտական արդյունքների առևտրայնացման ավելացումը, գիտության և կրթության ինտեգրացման խորացումը, բարձր որակավորմամբ մասնագետների պատրաստումը և այլն:

Իր գոյության 75 տարիների ընթացքում ակադեմիան կուտակել է գիտագործնական հսկայական փորձ, արժանացել է միջազգային գիտական հանրության բարձր գնահատականին: Ակադեմիայի համակարգում ձևավորվել են բազմաթիվ գիտական դպրոցներ, որոնք միշտ էլ պատվով են ներկայացրել Հայաստանը միջազգային ասպարեզում:

Հատկապես մեծ է ակադեմիայի համակարգող դերը հայագիտության, հասարակական այլ հիմնարար ու կիրառական, բնական գիտությունների բնագավառում»:

ՀՀ ԳԱԱ հոբելյանական հանդիսավոր նիստում Եվրոպական երկրների ակադեմիաների ընկերակցության (ALLEA) փոխնախագահ Քեյ Գրահամի ելույթից.

«Մենք ALLEA-ում Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան համարում ենք այդ ընկերակցության ճանաչված և բարձրարժեք ակադեմիաներից մեկը: ALLEA ցանցը բաղկացած է 58 ակադեմիաներից, որոնք գտնվում են Եվրախորհրդի տարածքում և ԵՄ-ից դուրս: Մենք ներկայացնում ենք գիտության ակադեմիաները և բոլոր ոլորտները՝ սկսած հասարակական և հումանիտար գիտություններից մինչև բնական և կիրառական գիտություններ:

Ձեր հոյակապ հաստատությունը վերջին հինգ տարիների ընթացքում եղել է ALLEA ցանցի լիիրավ անդամ, և մենք ուրախ ենք, որ դուք և այս պատմական հաստատությունը, որտեղ մենք այսօր հավաքվել ենք, անընդհատ զարգացող ALLEA համայնքի մի մասն է:

ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտների և գիտահետազոտական կենտրոնների ցուցահանդեսը մեզ ցույց տվեց Հայաստանում որակյալ և գերազանց հետազոտությունների լայն շրջանակը: Ձեր ակադեմիան խթանում և իրականացնում է հիմնարար ու կիրառական հետազոտությունները գիտական ոլորտի տարբեր բնագավառներում, ինչպես նաև համակարգում է հետազոտությունները Հայաստանի ողջ տարածքում՝ ավելի քան 35 գիտական հաստատություններ, 3700 գիտաշխատող, այդ թվում 87 ակադեմիկոս:

Դուք նաև ունեք տպավորիչ միջազգային շփումների ցանկ և ուրախ եմ տեսնելու, որ դրանցից մեկը իմ սեփական ակադեմիայի՝ Էդինբուրգի Թագավորական Միության հետ է:

Ձեր հաջողությունն ամենաազդեցիկն է, երբ հայացք ենք գցում վերջին 75 տարիների ընթացքին: Հայկական ակադեմիայի ուղին, իր ներկա նվաճումներով հանդերձ, հարթ չի եղել: Այս հաստատությունն ականատեսն է եղել այնպիսի պատմական իրադարձությունների, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողել ոչ միայն այս ակադեմիայի, այլև եվրոպական մայրցամաքի, ընդհանրապես ամբողջ աշխարհի պատմության վրա:

Այս ակադեմիան վեր է հառնել 1943 թ. նոյեմբերին, այն ժամանակ, երբ մայրցամաքն ապրում էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարինե-

րը: Գրեթե երեք տասնամյակ առաջ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը նույնպես ազդել է այս երկրի, այս տարածաշրջանի վրա՝ առաջացնելով քաղաքական և տնտեսական անկայունություն և դժվարություններ: Անշուշտ, ՀՀ ԳԱԱ գիտական աշխատանքը ևս կրել է դժվարություններ այդ տարիներին, սակայն վերջինիս հաջողվեց հաղթահարել այդ փուլը և հաստատակամորեն առաջխաղացումներ ձեռք բերել գիտական բոլոր ոլորտներում:

Գիտական ակադեմիան երբեք չի կորցրել իր կենսական դերը հայ հասարակության զարգացման և առաջընթացի գործում՝ շնորհիվ ձեր լուսավոր առաջնորդների և նախագահների, ի դեմս պրոֆեսոր Օրբելու և 2006 թվականից ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանի ջանքերի:

Այս հաստատությունը օրինակ է, թե ինչպես պետք է հարմարվել դժվարություններին և ինչպես բարեփոխվել՝ լավագույնս լուծելու հասարակության կարիքները. այն ջանքեր է գործադրել, որպեսզի պահպանի իր առանցքային գիտական ծրագրերը, պահպանի իր կարողությունները և ընդլայնի միջազգային կապերն ու համատեղ ջանքերը, որոնք զորացնում և ամրապնդում են մեր ունակությունները գիտական ջանքերի ներգրավման և առաջխաղացման համար: ՀՀ ԳԱԱ-ն պատմական գանձ է, և ես անկեղծորեն հույս ունեմ, որ այն շարունակելու է վկա լինել իր հիմնադրման համար նշվող ավելի շատ հոբելյանների:

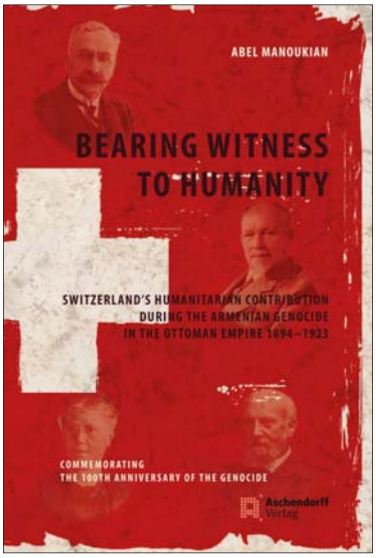
Սակայն գիտության, փորձաքննության և ապացույցների վրա հիմնված գիտելիքների ստեղծման մարտահրավերները ոչ միայն չեն վերացել, այլև փոխակերպվել են՝ դառնալով ավելի բարդ և խրթին: Եվրոպական գիտական ակադեմիաները չեն կարող դիմակայել նրանց, երբ մեկուսի աշխատեն միմյանցից. միջազգային գործընկերների հետ մեր համագործակցությունը շատ կարևոր է:

Մեր անդամ ակադեմիաներին միավորելով միասնական ցանցում՝ մենք ձգտում ենք հասնել գիտության զարգացմանը՝ միևնույն ժամանակ մնալով անկախ քաղաքական, առևտրային և գաղափարական շահերից:

Մեր նպատակն է անցյալի ձեռքբերումներին նայել ժամանակակից տեսանկյունից՝ ավելի լավ ապագա կառուցելու համար, մի ապագա, որը ես ուրախ եմ ասելու, իսկապես ներառում է Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան:

Այս ակադեմիան կայունության և տոկունության օրինակ է թողել, և մենք բոլորս պատրաստ ենք սովորելու նրա պատմությունից և գիտական ձեռքբերումներից»:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ
BOOK REVIEWS



ABEL MANOUKIAN'S BEARING WITNESS TO HUMANITY: SWITZERLAND'S HUMANITARIAN CONTRIBUTION DURING THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE OTTOMAN EMPIRE 1894–1923. MUNSTER, 2018, 605 PAGES

KHOSROEVA A.
akhosroyeva@yahoo.com

Dr. Abel H. Manoukian studied Theology at the University of Vienna, receiving his Masters of Theology in 1987 and the Doctorate Degree in 1993. He has served communities of the Armenian Church in Austria, Armenia, Canada and Switzerland for more than 32 years. He is an author of numerous books and articles in Western and Eastern Armenian, German, English and French. Currently he is engaged as a Scientific Assistant at the Federation of Swiss Protestant Churches and as a General Secretary of the Swiss Council of Religion.

The current English version of the book of Dr. Abel H. Manoukian titled "Bearing Witness to Humanity: Switzerland's Humanitarian Contribution during the Armenian Genocide in the Ottoman Empire 1894–1923" may be one of many hundreds on this subject, but certainly counts as one of the more significant and important researches dedicated to the history of the 100th commemoration of the Armenian Genocide.

The book contains a Preface to the English Edition, Foreword, Preface, 17 chapters, 69 subchapters, Postscript, Appendix, Bibliography, List of Illustrations, and Index (605 pages).

Although this book seeks to pay tribute to the Swiss people's unprecedented solidarity with the Armenians in their most trying times, and without doubt certainly achieves its aim, there is another addition of great significance: at the beginning of his book Dr. Manoukian provides a comprehensive overview of the Armenian history and the events leading to the massacres and genocide perpetrated against the Armenians. He starts his book with the history of the Armenians from scratch: the Armenian Highlands – historical Armenia as a homeland of Armenians, verifying that the Armenians are the indigenous people of that land, going on with discussions on Urartu, then the Armenian Kingdoms including all dynasties – the Yervanduni, the Artaxiads, the Arsacids, after which the author gives a short review of how at the beginning of the 4th century in 301 Armenia became the first country in the world to adopt Christianity. Continuing through the book we see what happened to Armenia under the Arab crescent in the 7th century, where Dr. Manoukian gives a brief review on the Bagratid dynasty and kingdom, which played a significant role in the Armenian history; also he describes two noteworthy religious social movements such as the Paulicians and the Thondracians. One further highlight of this part of the book is when the author describes the history of the Armenian Kingdom of Cilicia. Continuing chronologically, readers get to the history of Armenia under the Ottoman yoke, Western Armenia within the Era of Reform in the Ottoman Empire and Eastern Armenia – under the wings of the Russian double-headed eagle (as the chapter is titled).

In summary, from the introduction of the book up to page 169 Dr. Manoukian describes the history of Armenia in great detail, supplemented with the illustrated descriptions and various maps. The author has all the skills of a historian, including his knowledge of investigation, inquiry, research, account, description, written account of past events, writing of history, historical narrative, recorded knowledge of past events and historical narrative, has prepared a truly methodological textbook of the history of Armenia in English for everyone who desires to learn and study this history and cannot find the appropriate literature. As such, this part of the book alone is significant and could be published and used as a textbook.

Visually, the second part of the book starts with the detailed history of Hamidian massacres of Armenians organized by Ottoman Sultan Abdul Hamid II (1894–1896) and continues to the history of the Armenian genocide during the First World War (1914–1918) organized by the Young Turks' government. Dr. A. Manoukian in his book describes and explains how the Swiss people took a stand alongside their Armenian brothers and sisters in the Christian faith during that trying time. A stark contrast emerges between the merciless policy of annihilation implemented by the Ottoman Empire and the shining examples of selflessness provided by aid workers from Switzerland, who – as doctors, nurses and educators – gave the Armenian people formidable assistance in the most adverse circumstances.

Let's see how the Swiss Humanitarian Aid movement started. In the chapter called "Reaction to the Armenian Massacres in Switzerland" Dr. A. Manoukian writes that on December 28, 1895 under the title "Les massacres en Armenie", the first of a whole series of articles about Armenia was published, written by the Neuenburg professor of theology Georges Godet (1845–1907). Later on, in April of 1896 he published a brochure entitled «Les Souffrances de l'Armenie». Meanwhile the central committee of the Evangelical Alliance in Lausanne launched an urgent appeal to help the Armenians who had suffered at the hands of fate. The events in distant Armenia became a major issue in the Swiss society at that time, intensely preoccupying not only the media but also the churches. After the massacres of Van in June, 1896, massive rallies took place in Lausanne which received exceptionally wide coverage in the Swiss press - which strongly supported the call for a countrywide campaign to collect signatures for a petition. The numbers of signatures were growing and by March 26, 1897 a total number of 453, 015 Swiss citizens had signed a petition in support of the Armenian cause.

It was the first time in the history of the Helvetian people that there had been concerted engagement across the broad circles of Evangelical, Catholic and Jewish Switzerland for a general humanitarian cause and in pursuit of an aim that was solely altruistic. As such, this was a big step from Solidarity Rallies to the Petition.

In the text of the Petition, the Swiss people chiefly emphasized these two points:

- Swiss politics has always been oriented towards the conscientious observation of neutrality.

- The Swiss people view it as a moral obligation to lodge a protest against these crimes which cast shame upon our times.

The charitable work of the Swiss for the Armenians started in January, 1896 when Pastor Antistes Salis from Basel sent a written enquiry to the Swiss Federal Political Department in order to enquire how, money donated to the Armenian cause could be reliably received by those for whom it was intended. William W. Peet who was the general manager of the headquarters of the American mission recommended the city of Sivas (Sebastia) as a good place to locate the branch of the Swiss Armenian Aid, because no other aid society was active in that region. Finally after a lot of efforts on the part of the Swiss, some 230 sponsored Armenian children were accepted into the American missionary stations of Sivas and Gurun. The Development of Swiss charity work in the Ottoman Empire continued many years until 1922 when after the notorious Smyrna catastrophe it was decided to close down the orphanage being run in Constantinople and flee with its orphans to Switzerland. During these years locations where the Swiss provided humanitarian aid to the suffering Armenians included Sivas, Gurun, Kharbert, Marash, Aintab, Hadjin, Marzvan, Brussa, Bardezag, Constantinople, Urfa, Zinjidere near Caesarea, Khoy, Urmia, Salmast, Jerusalem, Beirut, and Begnins (Switzerland).

Although the German Aid Work for Armenia didn't have a dedicated committee in Switzerland, many *Swiss* humanitarian *aid workers* were engaged at German missionary stations from 1897 alongside many others who worked directly in the Swiss Armenian Aid Organizations in collaboration with the American missionary societies.

I would like to highlight just one brief example of how the author in his book describes and truly honours Swiss missionaries and their work helping Armenians during these difficult times. In the chapter "Children without a Childhood" (page 306 of the book) Dr. Manoukian writes about Hans Fichter, the orphan preacher from Basel who was serving in Sivas in April, 1897. Here the Swiss Armenian Aid had provided sponsorship for children in the three orphanages called "Swiss Home", "Annexe", (for boys) and "Nest" (solely for girls). They were located in the newly established Armenian quarter on the northern side of the city, near to the consulates of France, England and the US. They comprised newly constructed private houses, which after the massacres had been left empty and reconstructed as ideal homes for the orphans. These 3 homes housed 160 children, 90 of them

boys, and 70 of them girls. However, most of the children didn't originate from Sivas, but came from the surrounding areas, where in November, 1895 a terrible slaughter had occurred. The daily routine in the orphanage had the following fixed points: teaching the subjects of Armenian, Turkish, and English, reading, writing, math, geography, drawing, singing and physiology. On Saturdays after lessons they were cleaning the house, and then they were going to take bath. On Sundays they were going to church, morning prayers in American chapel, after that to Armenian Apostolic church. The running of the three orphanages was in the hands of the two American missionaries Rev. Albert and his wife Emma Hubard.

As I mentioned above, the *Swiss Humanitarian Aid* continued to provide *help* during the Armenian Genocide (1915/16) and after for many years, by providing emergency relief in numerous situations of crisis – to save lives, to alleviate suffering and to maintain human dignity for the benefit of the Armenians in need.

As the editor of Mitteilungen über Armenien, Dr. Emanuel Riggenbach was the first to launch an appeal to the friends of Armenia in Switzerland, calling for the rapid provision of aid and starting an aid campaign as early as August, 1915. The Cantonal Aid Committee for Armenia followed his example and in September issued an 'Appeal to the Swiss People', which was signed by 100 renowned personalities from German, French and Italian Switzerland.

The necessity for the Swiss Aid Committee to provide, parallel to its humanitarian involvement, supplementary political support to the Armenians increased from day to day. Although Swiss Armenian Aid had, from the beginning, decided to perform exclusively humanitarian work and to keep its distance from politics, the Aid Committee found itself compelled, even against its will, to be involved in politics. Thus it emerged from the customary framework of missionary or philanthropic activity, in order to compose memoranda and send telegrams, provoke changes of opinion, visit influential personalities and speak with them, and engage in related activities. In Switzerland, as in other countries, the committees, as well as private individuals, had tirelessly addressed appeals and petitions to the leaders of international politics for many years.

When, at the end of the First World War, many peoples were entertaining hope for their freedom and own statehood, in particular those who had been oppressed in the Ottoman Empire, the Swiss Federal Council began to move away from its previously cautious stance. Although the Federal President, Gustave Ador

emphasised the foreign policy position of Switzerland, which had until then been based on neutrality, he did request the governments of the United States, France, Great Britain, Italy and Japan to examine which guarantees could be incorporated into those treaties, which were in preparation, in order to ensure freedom and well-being of the Armenian people.

At the 14th General Assembly of the League of Nations, held on 22 September 1922, the Federal Councillor Giuseppe Motta appealed to the member states a second time in support of the Armenians, in particular adding weight to the demand that a national homeland should be secured for the Armenian people in Turkey. In his speech he said:

"…We believe that for Turkey itself it is a matter of importance to finally find a solution to the painful Armenian question. The misery has to be brought to an end, and great progress will be achieved in the regulation of the oriental question if the poor, unfortunate Armenians have a refuge, shelter, and an independent national homeland.

When we take into account that this people in total number about 2.5 million, of which no more than 300,000 still remain in Turkey and 500,000 have managed to find a way into exile, where they are being supported by various aid organisations, particularly by those of the United States, we cannot refuse to bestow our pity on these poor, tortured individuals, just as little as we can deny our wish to support them to the very best of our abilities."

At the end of his speech, Mr. Motta made the following optimistic statement:

"*You have, without doubt, seen on one of the squares in Geneva, the statue of the national hero Philibert Berthelier, who – when he was on the way to his execution for defending the freedom of his city – said: "Non moriam sed vivam" – 'I shall not die but live'. In the same way you too would want to say to the Armenian people: 'You will not die, but live, and you will sing the praises of the Lord."*

A corresponding statement is to be found in a note dated 29 August 1924, sent by the Confederation of Political Departments of Switzerland (*Département Politique Fédéral Suisse*) to the General Secretariat of the League of Nations, which expresses the sympathy felt by the Swiss people towards the destitute Armenian people, and concisely describes the aid given by the Swiss over the previous 27 years. At the same time, the end of the note pleads for a definitive solution

to the Armenian question through the creation of a fatherland and as such a national homeland for the Armenian people.

On 8 September 1924, the former Federal President of the Swiss Confederation, Gustave Ador, made an additional appeal to the member states of the League of Nations at its 5th General Assembly.

When the Federal Councillor Giuseppe Motta took the stage to speak at the 5th General Assembly of the League of Nations as its president on 2 October 1924, he used the opportunity to talk about the Armenian orphans who had been brought to Begnins from the Ottoman Empire, and turned to the plenum with an appeal for the future creation of a national homeland for the Armenians:

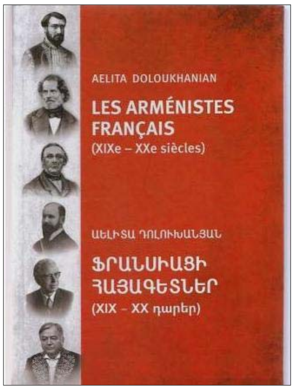
"*Allow me, for a moment, to address a special issue, namely the Armenian question. On Tuesday evening, I had the honour of visiting the Armenian orphanage, which was founded by certain philanthropists in Begnins, in the Canton of Waadt. There I saw a large number of children, boys and girls. Each of those children resembled a living tragedy. They have no civil status before the law; and many of them witnessed the murder of their fathers and mothers, or their grandparents. They are trained and taught in their mother tongue. They simultaneously exemplify both the absolute beauty of their race and its martyrdom. When I entered, they were singing the national anthem of my country:* 'O freie Berge …' *('O free mountains…'). Their situation touched me profoundly and I left the home in Begnins with the firm intention, as president of the 5th Assembly of the League of Nations, to speak before the eyes of the whole world about the needs of our fellows and about our duty to help them. What a fortunate day it would be for all of us if the League of Nations, thanks to the energy and magnanimity of its great emissary, Dr. Nansen would finally succeed in finding a homeland for this people!*"

In his book "Bearing Witness to Humanity" the author Dr. Abel H. Manoukian presents the original Swiss archive documents and papers, such as signature forms of the petition to the Swiss Federal Council, the appeal to the High Federal Council of the Swiss Confederation presented by the Swiss Aid Committee of Armenia in March 1897, receipts issued the donations sent from Switzerland to support Armenians in need, the original pictures of Swiss missionaries, nurses, orphans, locations and orphanages. These all are valuable primary sources that contain important historical information on current issues. As a scholar I am amazed by Dr. Manoukian's encyclopedic and expanded

knowledge and also, the vast literature and bibliography he used, preparing the book.

Dr. Abel H. Manoukian endows his Swiss "witnesses for humanity" with a lively voice, without any loss of scholarliness, as is demonstrated by copious footnotes and references. His extremely wide-ranging research integrates previously unseen material from Swiss archives for the first time and forms the basis of this comprehensive work, which constitutes a significant enrichment of the subject.

Words cannot express my gratitude to Dr. Manoukian for his unique and exceptional research.



AELITA DOLUKHANYAN. *LES ARMÉNISTES FRANÇAIS (XIX^{E}–XX^{E} SIÈCLES)*. EREVAN, MAISON D'ÉDITIONS « GUITOUTIUN » DE L'ANS DE LA RA, 2018, 703 PAGES.

HOVSEPYAN L.
lilit_hovsepian@mail.ru

La monographie *Les arménistes français (XIX^{e}–XX^{e} siècles)*, résultat du labeur d'une vingtaine d'années de Professeur Aelita Dolukhanyan, Membre correspondant de l'ANS de la RA, Docteur en philologie, est un ouvrage sans précédent par la richesse de son contenu et l'importance du nombre des questions examinées. Cette étude volumineuse a été publiée sur la décision du Conseil des publications scientifiques de l'ANS de la RA et du Conseil scientifique de l'Institut M. Abéghian de Littérature, avec le concours du Fonds pan-arménien de financement des études arméniennes de l'ANS de la RA, à l'occasion du XVII^{e} sommet international de la francophonie. Le rédacteur est Anouchavan Zakaryan, Docteur en philologie, rédacteur en chef de la *Revue historico-philologique*.

Ayant fondé la série *Les arménistes européens*, A. Dolukhanyan a présenté dans ses monographies, ses articles, ses interprétations scientifiques détaillées au cours des émissions à la radio et à la télévision, la partie la plus importante sans doute des études arméniennes d'Europe[1], les activités des arménistes français. Des émissions et des analyses scientifiques ont été publiées, soulignant la nouveauté et la valeur scientifique des études d'Aelita. Dolukhanyan[2]. Sous cet aspect, la monographie résumant le mérite des arménistes français était attendue.

---

[1] Marie-Félicité Brosset, arméniste (Erevan, 2002), Victor Langlois, arméniste (Erevan, 2003), Édouard Dulaurier, arméniste (Erevan, 2004), Frédéric Feydit, arméniste (Erevan, 2008), Frédéric Macler, arméniste (Erevan, 2011), Saint-Martin, fondateur des études arméniennes en France, (Erevan, 2014).

[2] Voir **Zakaryan A.,** Aélita Dolukhanyan, « Frédéric Macler, arméniste », dans la série Les arménistes européens, VI, Erevan, Maison d'éditions « Zangak-97 », 2011, 222 pages ; Revue historico-philologique, 2011, N°3, p. 241–246. **Mkhitaryan S.,** Aélita Dolukhanyan, Félix Nève et la littérature arménienne chrétienne, Erevan, Maison d'éditions « Artaguers »,

Le livre contient sept volumineuses sections et des sous-sections à plusieurs parties qui retracent la vie et l'œuvre d'arménistes renommés des époques passée et présente : Saint-Martin (1791–1832), Victor Langlois (1829–1869), Marie-Félicité Brosset (1802–1880), Édouard Dulaurier (1807–1881), Frédéric Macler (1869–1938), Frédéric Feydit (1908–1991) et Jean-Pierre Mahé (né en 1944). Chaque différente section est munie d'une introduction et de résumés en russe et en français ou en anglais, ainsi que d'une riche bibliographie. Il convient de citer comme nouvelle l'étude de l'œuvre scientifique de Jean-Pierre Mahé aux chapitres intitulés *Nouvelle interprétation du Livre de lamentation de Grigor Narékatsi* et *La vérité historique de l'Arménie selon Annie et Jean-Pierre Mahé* (en français).

Traduire en arménien les œuvres en langues étrangères des arménistes et les inclure dans divers domaines des études arméniennes est d'une importance stratégique et d'une grande urgence. Les œuvres des arménistes français ne sont principalement pas traduites en arménien. La monographie présentée, avec les traductions parallèles des originaux et la transposition en arménien des passages importants de l'héritage de certains arménistes, présente une importance de source et peut servir de début à de nouvelles études et traductions. La présentation et l'étude de la vie et des activités des savants qui se sont consacrés aux études arméniennes ont donné la possibilité de présenter également les manifestations historiques, politiques et culturelles du peuple arménien, en tant que partie importante de la civilisation mondiale et c'est ce que note maintes fois A. Dolukhanyan dans sa monographie et c'est ce qui fait spécialement son admiration dans les études arméniennes de France.

Grâce aux efforts de Saint-Martin, fondateur des études arméniennes en France, presque tous les domaines présentant une importance vitale pour les études arméniennes ont fait l'objet d'analyses : étude des sources, des textes originaux, historiographie, folklore, littérature, numismatique, théorie du calendrier, lithographie, toponymie, etc.

L'étude de A. Dolukhanyan montre que les études arméniennes de France n'ont pas été un but en soi, mais toute une école systématisée avec des traditions, des objectifs et des programmes qui se sont progressivement formés et dont l'initiateur a été Saint-Martin. Les succès de cette école, outre les facteurs

---

2001, 92 pages ; Marie-Félicité Brosset, arméniste, Erevan, Maison d'éditions « Hayinfo-Artaguers », 2002, 115 pages ; **Victor Langlois,** arméniste, Erevan, Maison d'éditions « Loussakn », 2003, 118 pages ; Revue historico-philologique, 2004, N°2, p. 303–306.

historiques et politiques (le français, en tant que langue utilisée, y a grandement contribué), sont conditionnés par un stimulant intérieur : l'aspiration des disciples de mener à son terme par tous les moyens possibles l'œuvre commencée par leur maître, ce que souligne aussi A. Dolukhanyan. L'œuvre *Les arménistes français (XIX^e^–XX^e^ siècles)* permet d'apprécier l'école des études arméniennes de France dans le cadre des règles de son évolution.

Les savants français qui se sont trouvés aux origines des études arméniennes ont prêté de l'importance à la présentation en lignes générales de la vie, de l'histoire et de la culture du peuple arménien. Presque tous les chercheurs présentés dans la monographie ont des ouvrages reflétant le portrait historique du peuple arménien : les deux volumes des *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* de Saint-Martin (Paris, 1818–1819) ouvrent les portes du passé historique de l'Arménie devant toute l'Europe. Cet ouvrage de Saint-Martin argumente l'importance des études arméniennes en France. L'ouvrage consacré à la Congrégation Mekhitariste par Victor Langlois et la deuxième partie de ce livre, intitulée *Essai sur l'histoire et la littérature de l'Arménie* (Venise, 1869), l'étude en russe *Les Arméniens* d'Édouard Dulaurier (Tiflis, 1854), le recueil d'articles *Autour de l'Arménie* de Frédéric Macler (Paris, 1917), l'étude « Autour de la Cilicie. Zeytoun (Brève histoire de l'ethnographie arménienne) » dans *Journal Asiatique*, N° 1, les ouvrages *L'Arménie, témoignage des siècles* (2001) et *Histoire de l'Arménie* (2012) de Jean-Pierre Mahé, l'un des arménistes modernes, présentent de manière scientifique et fondamentale aux lecteurs européens qui sont les Arméniens, quelles valeurs ont été créées par ce peuple et dans quel milieu il a œuvré.

Les arménistes français considéraient que la traduction scientifique des sources historiques dignes de foi était la meilleure voie de présenter au monde les trésors de la culture arménienne et de souligner le rôle du peuple arménien dans l'histoire et la culture mondiale. La majeure partie de l'héritage historiographique arménien a été traduite et annotée par les arménistes français et chacun d'eux a apporté sa contribution à cette tâche honorable. Le rêve resté irréalisé de Saint-Martin de posséder une bibliothèque des œuvres des historiens arméniens a été réalisé avec persévérance par ses disciples tant en traduisant et publiant les ouvrages restés inachevés de leur maître (la traduction française inachevée de

l'*Histoire* de Stépanos Orbélian a été terminée par M. Brosset)[3] qu'en faisant de nouvelles traductions. V. Langlois a publié 83 Épîtres de Grigor Magistros, les œuvres des historiens arméniens du Ve siècle en deux tomes, ainsi que les ouvrages de Smbat le Connétable et de Michel le Syrien. Brosset a été le plus fructueux et le plus heureux de tous ses disciples : il a publié treize œuvres d'historiens arméniens avec les annotations correspondantes. Édouard Dulaurier rêvait de publier les historiens arméniens en huit tomes, mais son dessein est également resté irréalisé. Jean-Pierre Mahé a publié une traduction de l'ouvrage de Movses Khorénatsi sous le titre d'*Histoire des Arméniens*.

A. Dolukhanyan mentionne aussi les aspects particuliers, mais fort importants des études des arménistes français. Les intérêts scientifiques de Saint-Martin s'étendaient à l'histoire et à la culture du peuple arménien. Examinant l'histoire de la dynastie Arsacide, il montre que les Arsacides arméniens ont eu la vie la plus longue. Par l'étude des pièces de monnaie arméniennes, V. Langlois a fondé la numismatique en France. Cette œuvre a été continuée par Brosset et étendue par lui aux monnaies géorgiennes. V. Langlois a orienté ses études vers l'histoire et la culture de l'Arménie Cilicienne. L'esquisse de la diplomatie arménienne des XIIIe-XIVe siècles a été une direction absolument nouvelle et n'a pas perdu son actualité même de nos jours. La précision du rôle des Croisades dans la vie du peuple arménien n'est pas moins actuelle du point de vue des relations historiques et culturelles. Ces questions ont été examinées par É. Dulaurier dans son ouvrage *Recueil des historiens des Croisades, documents arméniens* (Paris, 1869). Dans le but d'étudier les relations historiques et culturelles, Frédéric Macler prête de l'importance et initie l'étude de l'histoire des communautés arméniennes de la Diaspora en publiant l'ouvrage *L'Arménie et la Crimée* (Paris, 1930). Frédéric Feydit a réalisé un vrai exploit scientifique en traduisant l'épopée *David de Sassoun* (Paris, 1964). Les annotations scientifiques dont il a accompagné sa traduction ont la valeur d'une monographie et montrent la profonde pénétration et l'érudition de Feydit en tant que folkloriste. Jean-Pierre Mahé est l'auteur d'une nouvelle traduction du génial *Livre de lamentation* de Grigor Narékatsi et analyse avec une approche absolument nouvelle la conception du monde de l'auteur.

[3] Cette œuvre est actuelle même de nos jours, car nous ne possédons pas de texte critique de l'Histoire de Stépanos Orbélian. La traduction de Marie-Félicité Brosset a servi de base à la brillante traduction en arménien moderne d'Achot Abrahamian, académicien de l'ANS de la RA (Histoire de la Siounie, Erevan, 1986).

Dès le début de ses activités, l'école des études arméniennes de France s'est trouvée en présence du plus important groupe de monuments de la culture médiévale arménienne : les manuscrits arméniens dont l'étude exigeait des compétences dans le domaine de la codicologie et de l'étude des sources. La Bibliothèque Nationale de Paris possédait (et possède encore) une collection de manuscrits arméniens et les arménistes avaient des relations suivies avec tous les centres connus d'études arméniennes. Ils recevaient les copies des manuscrits, dressaient des listes, copiaient les colophons et mettaient en circulation les renseignements importants recueillis des sources manuscrites, sans négliger en même temps la composition de catalogues. Marie-Félicité Brosset a établi le *Catalogue bilingue russe-français des manuscrits de la bibliothèque d'Etchmiadzine* (St. Pétersbourg, 1840). En 1908, F. Macler a établi le *Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de Paris*, avec préface et annotations[4]. Parallèlement à son étude des talismans, F. Feydit a établi aussi la liste des talismans manuscrits et les a classés.

Les arménistes français ont voyagé, beaucoup d'entre eux ont personnellement vu les monuments architecturaux, surtout les monastères et les bibliothèques, les églises, les lieux historiques et les personnes dont ils ont parlé. Sous cet aspect aussi, l'œuvre de. Dolukhanyan présente des témoignages intéressants, en citant presque à la lettre les originaux des rapports, des communications et des publications ayant été les résultats de ces voyages. Ils contiennent des renseignements présentant une valeur scientifique et complètent nos connaissances venant d'autres sources. Un intérêt particulier s'attache aux études consacrées par Brosset aux monastères de Haghpat et de Sanahine et par F. Macler à *La Cathédrale de la Mère de Dieu de Baghech*. Ces ouvrages n'ont pas perdu leur importance scientifique et elles peuvent être utiles lors de l'étude des centres de calligraphie et des dépôts de manuscrits médiévaux.

L'œuvre d'éducation et l'argumentation de sa nécessité n'ont pas échappé à l'attention de F. Macler et de F. Feydit. Et ce n'est que compréhensible, car la

[4] *« La France est le pays d'Occident qui a été le premier à s'engager dans ces recherches (à savoir, l'études des manuscrits arméniens).* Voir Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de France, Catalogue, par Raymond H. Kévorkian et Armen Ter-Stépanian, avec la collaboration de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, Paris, 1998, p. XXIV. *Remarquons que le nouveau Catalogue de la Bibliothèque Nationale, publié en 1998,* commence par une mention du Catalogue de F. Macler. Voir, ibidem, p. XXI.

nouvelle génération des arménistes avait besoin de disciples maîtrisant la langue arménienne et l'école des études arméniennes de France devait aussi faire face au changement des générations. Dès lors, F. Macler publie une *Chrestomathie de la langue arménienne* (Paris, 1932) et F. Feydit un *Manuel de la langue arménienne* (Paris, 1969). En 1912, on publie à Paris une conférence de F. Macler, consacrée à l'histoire de la Chaire de langue arménienne de l'École des langues orientales vivantes ; elle présente en même temps l'évolution des études arméniennes en France. Les arménistes de la nouvelle période ne sont pas sans apprécier les réalités de l'histoire et de la littérature arméniennes modernes. Dans leurs ouvrages, F. Macler, F. Feydit et Jean-Pierre Mahé ont condamné la politique arménocide turque. Au cours de la Première Guerre mondiale et des années suivantes, ils ont consacré des études à la vie et l'œuvre de K. Abovian, ainsi qu'à Ervand Otian et Hacob Paronian.

L'œuvre d'Aelita Dolukhanyan témoigne du fait que les études arméniennes de France ont apprécié l'histoire et la culture arméniennes en tant que partie riche et lumineuse de la civilisation mondiale, bien qu'encore inconnue de l'Europe. Cette culture a encore son mot à dire et elle a son importance pour la présentation exacte de « l'histoire générale de l'humanité ». La monographie présentée est aussi le résultat et le résumé des méditations d'Aelita Dolukhanyan sur le rôle joué par le peuple arménien dans l'histoire mondiale. Elle présente une valeur tant scientifique et cognitive que nationale et politique.

L'appréciation donnée à Marie-Félicité Brosset par A. Dolukhanyan caractérise précisément les études arméniennes de France : « elles respirent la bonté, l'appréciation des meilleures œuvres des hommes célèbres du passé, la préoccupation de conserver la sagesse séculaire du genre humain » (p. 318).

L'œuvre *Les arménistes français (XIXe–XXe siècles)* est l'hommage de gratitude offert par A. Dolukhanyan à la brillante génération des arménistes français pour avoir présenté la culture du peuple arménien à sa juste valeur et avec son réel éclat.

Dès lors, il serait souhaitable de voir à l'avenir l'œuvre publiée en français également. On peut affirmer avec conviction que cette étude monumentale faite par A. Dolukhanyan est digne d'une distinction d'État.

ՀՈԲԵԼՅԱՐՆԵՐ
JUBILEES

ԱԿԱՆԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏԸ

(Վահան Բայբուրդյանի ծննդյան 85-ամյակին)



Լրացավ հայ արևելագիտական դպրոցի հեղինակավոր ներկայացուցիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Առաքելի Բայբուրդյանի ծննդյան 85-ամյակը:

Վ. Բայբուրդյանը ծնվել է 1933 թ. սեպտեմբերի 11-ին, Վրաստանի Ախալցխա քաղաքում, Կարինից սերած ծնողների ընտանիքում: Միջնակարգ ուսումնառությունը սկսել է ծննդավայրում, այնուհետև, 1951 թ. ավարտել Երևանի 26 Կոմիսարների անվան միջնակարգ դպրոցը: Նույն թվականին ընդունվել է Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտ, սակայն արդեն ձևավորված նախասիրություններին ընդառաջ՝ հաջորդ տարի տեղափոխվել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի արևելյան (պարսկական) բաժին: Ուսանողական տարիներին՝ 1952–1957 թթ. ցուցաբերել է ցայտուն ընդունակություններ՝ արժանանալով Ա. Շիրվանզադեի անվան թոշակի: Այդուհետև երիտասարդ մասնագետի կյանքի ուղին մեկընդմիշտ կապվելու էր արևելագիտության՝ նվիրում և ջանքեր պահանջող ուսման ու աշխատանքի հետ:

1961–1964 թթ. Վ. Բայբուրդյանը սովորել է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության սեկտորի ասպիրանտուրայում՝ ուսման շրջանն անցնելով Մոսկվայում, ԽՍՀՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտում: 1965 թ. նույն ինստիտուտում նա պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ արևելագետի իր իմացությանը համադրելով հայ գաղթօջախների պատմաբանի հետազոտական առանձնահատկությունները: Թեման էր

«Նոր Ջուղայի հայկական գաղթօջախը XVII դարում (Նոր Ջուղայի դերը Իրանի և եվրոպական երկրների միջև քաղաքական-տնտեսական հարաբերություններում)», որի համար նա ստացավ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

Վ. Բայբուրդյանի հետագա գործունեությունն ընթացել է գիտական և գիտամանկավարժական հունով: 1965–1980 թվականներն այս տեսակետից վճռական նշանակություն ունեցան գիտության մեջ նրա հաստատուն ընթացքի, այս մարզում սեփական ձեռագրի հղկման և առաջին մեծության գիտնականի ինքնությունը նախապատրաստելու գործում: Այս ընթացքում նա աշխատում էր ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության սեկտորում (1971 թվականից՝ Արևելագիտության ինստիտուտ)՝ անցնելով գիտաշխատողից մինչև ավագ գիտաշխատողի, ապա 1966–1987 թթ.՝ նաև գիտական քարտուղարի և արևելյան աղբյուրագիտության պրոբլեմային խմբի վարիչի ուղին: Գիտական արդյունավետ աշխատանքը նա զուգակցում էր մանկավարժական գործունեությանը՝ 1966–1980 թթ. դոցենտի, այնուհետև պրոֆեսորի տեղ զբաղեցնելով Պետական մանկավարժական ինստիտուտի ընդհանուր պատմության ամբիոնում:

Ընդլայնելով իր գիտական ուսումնասիրության շրջանակները թե ժամանակային, և թե բովանդակային տեսակետից, Վ. Բայբուրդյանը 1975 թ. պաշտպանեց դոկտորական ատենախոսություն՝ «Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900–1914 թթ.» թեմայով՝ ստանալով պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Նա պրոֆեսորի կոչում է ստացել 1979 թ. և 1980–1987 թթ. աշխատել մանկավարժական մայր բուհում, որպես ընդհանուր պատմության ամբիոնի վարիչ, այնուհետև՝ 1987–1992 թթ. նույն ինստիտուտի գիտական աշխատանքների գծով պրոռեկտոր և 1987–1989 թթ.՝ ինստիտուտի ռեկտորի պաշտոնակատար:

Տարածաշրջանի պատմական ու քաղաքական նկարագրի վերաբերյալ Վ. Բայբուրդյանի խոր իմացությունը, նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության համար Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ տնտեսական ու դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հույժ կարևորությունը պայմանավորեց նրա աշխատանքային նոր փուլի սկիզբը: 1992–1994 թթ. Վ. Բայբուրդյանը նշանակվեց Իրանում Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար, իսկ 1994–1998 թթ.՝ այդ երկրում Հայաստանի առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան՝ դիվանագիտական համարժեք աստիճանով:

1998 թվականից Վ. Բայբուրդյանը զբաղեցնում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի վարիչի պաշտոնը, 2000–2008 թթ.՝ Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչն էր, ընդմին, ց'օրս նույն տեղում շարունակում է զբաղեցնել պրոֆեսորի պաշտոնը:

Վ. Բայբուրդյանը միջազգային ճանաչման արժանացած հայագիտական դպրոցի փայլուն ներկայացուցիչն է, հանրահայտ՝ արևելագիտական ու հայագիտական հիմնարար ու բազմաբնույթ ուսումնասիրություններով: Ականավոր գիտնականի հետազոտական ուղղությունները բազմաշերտ են՝ լայն շառավիղներով և իրենց իմացական ու թեմատիկ բազմաճյուղ ընդգրկումներով: Դրանք ունեն անխառն իրանագիտական (Իրանի պատմություն), հայագիտական, քրդագիտական բնույթ և նկարագիր, որոնց մեջ գերակշռում են հայ-իրանական, թուրք-իրանական, Իրան-Արևմուտք, Իրան-Ռուսաստան առնչությունները, հայ-քրդական հարաբերությունները, Օսմանյան Թուրքիան և հայերի ցեղասպանությունը և այլ հետազոտական շերտեր: Այս հետազոտություններով նա նոր էջեր է բացում հայրենական արևելագիտության և հայագիտության ասպարեզներում՝ յուրաքանչյուր հիմնահարցի առաջադրմանն ու լուծմանը մոտենալով միջազգային գիտության բարձր չափանիշներով, հետազոտական որոշակի մեթոդի կիրառման հետևողականությամբ և սեփական խոսքի ու մոտեցման խորին համոզչությամբ, որով և պայմանավորվում են նրա ուսումնասիրությունների ազնիվ որակները: Նրա ավելի քան մեկուկես տասնյակի հասնող մենագրություններից յուրաքանչյուրը նոր խոսք է հայրենական ու միջազգային ուսումնասիրությունների անդաստանում: Մեզանում՝ առաջիններից մեկը, Վ. Բայբուրդյանն է բացել համաշխարհային պատմության առնչվող՝ վերոհիշյալ հիմնահարցերի հետազոտական հայեցակարգային շատ ծալքեր և արժևորել՝ ապացուցելով դրանց հրատապությունն ու արդիական նշանակությունը արևելագիտության համար: Նրա գիտական վաստակն ամփոփված է իր բազմաթիվ հոդվածներում և հրապարակումներում, որոնց մի ծանրակշիռ մասը հիմք դարձավ իր իսկ ուսումնասիրությունների հետագա մշակման և գիտական շրջանառության մեջ մտցնելու համար: Այսուհանդերձ, նշենք նրա մենագրություններից մի քանիսը, ի դեպ, սկսելով նրա առաջին գրքից՝ «Армянская колония Новой Джульфы в XVII в.» (Е., 1969) վերնագրով, որտեղ արևելագետը նոր հուն էր բանում Իրան-եվրոպական տնտեսական հարաբերություններում հայ առևտրական կապիտալի բնույթն ու նշանակա-

լիությունը բացահայտելու իմաստով: Ընդհանրացնող և մնայուն գիտական արժեքներ են դրան հետևած մյուս մենագրությունները՝ «Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900–1914 թթ.» (Ե., 1974), «Հայ-քրդական հարաբերությունները XIX դ. և XX դ. սկզբին» (Ե., 1989), «Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում» (Թեհրան, 1996), «Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո» (Ե., 2008), «Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ» (Ե., 2013) և այլ, արևելագիտության մեջ իրենց ամուր տեղը գրաված ուսումնասիրությունները:

Կցանկանայինք առանձնացնել Վ. Բայբուրդյան հետազոտողին հատուկ դիմագիծը՝ բազմաթիվ հիմնահարցերի վերլուծությունը ժամանակային լայն կտրվածքով, դրանցից բխեցրած ընդհանրացումների տարողունակությունը՝ հայեցակարգային մշակումների զարմանալի միասնականությամբ: Դրա շնորհիվ նրա շատ աշխատություններ հիշեցնում են ճարտարապետական հույժ տպավորիչ կառույցներ, որտեղ մասերն իրենց յուրահատուկ լուծումներով ներհյուսվում են մեկ ամբողջության մեջ, և որտեղ աստիճանաբար տիրապետող է դառնում ամենագլխավորը՝ նրա պատմափիլիսոփայությունը, որը շարժման մեջ է դնում և նշված բաղադրիչները, և ամբողջը՝ միասին վերցրած, իբրև համոզիչ գիտական ճշմարտություններ: Այս տեսակետից, թերևս իբրև առավել ակնառու օրինակներ, կարելի է վկայակոչել Վ. Բայբուրդյանի լայն կտավի երկու մենագրությունները՝ «Իրանի պատմությունը (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)» (Ե., 2005) և «Օսմանյան կայսրության պատմություն» (Ե., 2011) գործերը, որոնք նորագույն լուրջ ներդրումներ են իրանագիտության և թյուրքագիտության մեծաքանակ ուսումնասիրությունների մեջ: Այստեղ ավելացնենք հեղինակի հետազոտական մեկ այլ առանձնահատկությունը՝ հիմնահարցերի համադրումներն ու դրանց լուծումները նա չի ավարտում մենագրական տպավորիչ ավարտով (թեև այդպիսիք զգացվում են, բայց միշտ պատշաճ չափերի մեջ), այլ շարունակում է, այս անգամ ավելի զգացնել տվող, այսպես ասած հետմենագրական ժամանակաշրջանում ևս՝ հիմնահարցերին մոտենալով նոր կողմերից և գիտական ճշմարտությունները դարձնելով ճանաչողության շարունակական ու հարաշարժ գործընթաց: Այդպիսիք են նրա բազմաթիվ հոդվածները յուրաքանչյուր մենագրությունից հետո, իբրև արդեն ասվածի շարունակություն և նոր ասելիքի սկիզբ:

Իր աշխատությունների խոր գիտականությանն ու արդիականությանը համարժեք՝ Վ. Բայբուրդյանն ունի ընթերցող արևելագետների ու հայագետ-

ների ընդարձակ, միջազգային չափերը վաղուց ի վեր հաղթահարած լսարան. նրա ուսումնասիրությունները հայերենի հետ միասին տպագրվել են ռուսերեն, անգլերեն և պարսկերեն լեզուներով:

Վ. Բայբուրդյանը ուսանողությանն է փոխանցում իր հանրագիտական իմացությունն ու մասնագիտական գիտելիքները՝ տասնամյակներ շարունակ դասավանդելով Երևանի պետական համալսարանում, Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում և այլ բուհերում, նրա ղեկավարությամբ թեկնածուական ատենախոսություններ են պաշտպանել ավելի քան երկու տասնյակ ասպիրանտներ: Վաստակաշատ գիտնականը անդամակցել է և այսօր ևս իրեն հատուկ ավյունով շարունակում է մաս կազմել գիտական խորհուրդների, մեթոդական ու խմբագրական խորհուրդների: Նրա գրիչն անվրեպ է, աշխատանքը՝ միշտ իրեն սպասող և անկրկնելիորեն համոզիչ՝ իր կատարմամբ: Ի սրտե շնորհավորում ենք սիրելի հոբելյարին, մաղթում նրան երկար տարիների կյանք, քաջառողջություն և այսուհետև ևս արգասաբեր աշխատանք:

«ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ. ՆԵՐՀՈՒՆ ՀԱՅԱԳԵՏԸ ԻՐ ՄՆԱՅՈՒՆ ՎԱՍՏԱԿՈՎ

(ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)



ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Սարգիս Բարդուղիմեոսի Հարությունյանն այսօր իննսուն տարեկան է, ծանրաբեռն՝ իր գիտական վաստակով, բազում գրքերով ու հրապարակումներով, իր հասցրած ուսանողների ու գիտաշխատողների պատկառելի շարքով, որ դեռ համալրվելու է ուսուցչի նորանոր սաներով՝ վկայելու համար, որ ճշմարիտ քաղաքացու և գիտնականի կենսագրությունը սկիզբ ունի, իսկ գործունեությունն ու ստեղծագործությունը հարատևում են իրենց շարունակելիության մեջ:

Ս. Հարությունյանը ծնվել է 1928 թ. սեպտեմբերի 22-ին, Ղուկասյանի (Աշոցք) շրջանի Ղազանչի գյուղում: Միջնակարգն ավարտել է Թբիլիսիում և 1947 թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ՝ մասնագիտական կրթություն ստանալով արևելյան լեզուների և գրականության բաժնում: Իր դիպլոմային ավարտական աշխատանքը՝ «Պարսկերենի տարրերը Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերում» խորագրով (1952) ցուցադրում էր հեղինակի հղկված մտածելակերպն ու հայագիտական-արևելագիտական նախասիրությունները: Այդ նախասիրություններն էլ նրան տարան հետագա ուսումնառության, երբ 1956 թ. ընդունվեց ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի ասպիրանտուրա, որը նա ավարտեց և պաշտպանեց ատենախոսություն՝ «Հայ ժողովրդական հանելուկներ» թեմայով: Եվ վերստին, մասնագիտական կոչմանն ընդառաջ՝ 1960 թ. Ս. Հարությունյանն աշխատանքի անցավ նույն համակարգի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում՝ իր անփոփոխ աշխատավայրը՝ այդ ժամանակից ի վեր: Այստեղ էլ պաշտպանեց իր դոկտորական ատենախոսությունը՝ «Մանուկ Աբեղյան. կյանքը և գործը» թեմայով (1971): Այդուհետ, հայ բանասիրության այդ դասականը Ս. Հարությունյանի համար պետք է

մնար մշտական ակնածանքի առարկա և ուղեկից՝ իր գիտական մտահղացումներն իրականացնելու ճանապարհին: Անգամ գիտակազմակերպչական աշխատանքի այն ժամանակաշրջանում, երբ զբաղեցնում էր նույն ինստիտուտի տնօրենի գիտական գծով տեղակալի պաշտոնը, նա իր արդյունավետ եռանդն ի սպաս է դրել այդ հաստատության գիտական ներուժի լիարժեք դրսևորմանը:

Ս. Հարությունյանի գործունեությունն ունի զարմանալիորեն լայն ընդգրկումներ: Նրա բանահյուսական ուսումնասիրությունների մեջ, եթե չհաշվենք գիտական աստիճանների հաղթահարմանը նվիրված գործերը, ժամանակային իմաստով առաջնությունը պատկանում է ժողովրդական ստեղծագործությանն ու դրա դրսևորման ձևերին՝ ժանրերին նվիրված գործերին: «Հայ ժողովրդական հանելուկներ» աշխատությունը (1960) և հանելուկների համահավաք բնագրերի հրապարակումը (1965) գիտնականի ուսումնասիրած և մեզանում մինչ այդ քիչ շոշափված հիմնահարցերի աննախընթաց լուսաբանումներն էին: Այստեղ Ս. Հարությունյանն ասում է իր ծանրակշիռ խոսքը՝ ի հայտ բերելով այդ ժանրի շատ ուշագրավ առանձնահատկություններ՝ հայ բանահյուսական գեղարվեստական, միաժամանակ և իրապատում մտածողության մեջ: Սրանց հետ բազմաթիվ հյուսվածքներով կապված՝ բանահյուսական աշխարհընկալման այնպիսի ժանրեր, ինչպիսիք են անեծքը և օրհնանքը, հմայական և ժողովրդական աղոթքները, խորազնին վերլուծվում և բնութագրվում են Ս. Հարությունյանի «Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ» (1975), «Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ» (2006) աշխատություններում: Խնդրո առարկա հիմնահարցերը ներքնապես կապված են միմյանց, սակայն իբրև բանահյուսական տարբեր արգասիքներ, ունեն իրենց առանձնահատկություններն ու ինքնատիպ բնույթը, որոնց վերհանումը Ս. Հարությունյանն իրականացնում է տաղանդավոր հետազոտողին հատուկ աննկատելի և դյուրին անցումներով, երբ հիմնահարցի լուսաբանումը հույժ գիտական մնալով՝ ընթերցողին ներշնչում է նաև ստեղծագործական հմայք՝ նախապատրաստելով մյուս հիմնահարցի հայտնությունը: Այս իմաստով փոխլրացնող և փոխհարստացնող բնույթ ունեն նրա «Հայ առասպելաբանություն» (2000) և «Հին հայոց հավատալիքները. պաշտամունքը, կրոնն ու դիցարանը» (2001) մենագրությունները, ինչպես նաև ռուսական երկհատոր հանրագիտարանում («Мифы народов мира» (М., 1981–1982, переизд. 1990 и 2000 гг.) տպագրված նրա ամբողջական հոդվածաշարը՝ «Հայկական առասպելաբանություն» վերնագրով: Ի դեպ, նշված հոդվածաշարը մի որոշ ժամա-

նակ անց տպագրվեց գերմաներեն և հունգարերեն, ինչը վկայում է հայ գիտնականի՝ եվրոպական չափանիշներով հետազոտական աշխատանքի բարձր մակարդակի մասին:

Անտարակույս, Ս. Հարությունյանը մտնում է հայ դասական բանահյուսագետների կոհորտան, երբ նկատի ենք ունենում նրա նորովի և թարմ շեշտադրումներով հագեցած խոշոր վաստակը՝ հայ հերոսական էպոսի և վիպական մշակույթի հետագա ուսումնասիրության բնագավառում: 1971-1973 թթ. իր ղեկավարությամբ գործող գիտական արշավախումբը Հայաստանի ավելի քան 200 բնակավայրերում գրառել է էպոսի տասնյակ տարբերակներ, որոնք Ս. Հարությունյանը Ա. Սահակյանի գործակցությամբ հրատարակել է «Սասնա ծռեր» բազմահատորյակի Գ և Դ հատորներում (1979 և 1999 թթ.): Հայ վիպական բանահյուսության ուսումնասիրության բնագավառում Ս. Հարությունյանի ներդրած ավանդը դուրս է գալիս զուտ հայագիտական սահմաններից և ներթափանցում արևելագիտության ոլորտ, երբ հայ բանահյուսական արժեքները գնահատվում են պարսիկների ու քրդերի ժողովրդական ստեղծագործության համադրումներով՝ ընդհանրություններ հայտնաբերելով երկուստեք անթեղված բանահյուսական ծալքերում:

Ժողովրդական վեպի ստեղծմանն ու ձևավորմանը Ս. Հարությունյանը մոտենում է պատմաբանասիրական լայն հայեցակետով, դրա լինելության առանձնահատկությունների երկայնամիտ դիտարկումներով: Այսպիսի ընդգրկումներով են նրա կողմից կազմվել և խմբագրվել էպոսի համահավաք բնագրերը և դրանք նախապատրաստող տարբերակները (1977):

Հոբելյարի գիտական արգասիքի առանձին մաս են կազմում ազգային բանագիտության մեծերին և նրանց ուսումնասիրություններին նվիրված գործերը: Նրա մի շարք աշխատություններում արժանին են հատուցվում և նոր կողմերով գնահատվում Գարեգին Սրվանձտյանցի, Մանուկ Աբեղյանի, Գարեգին Լևոնյանի, Գարեգին Հովսեփյանի, Ստեփան Մալխասյանցի, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի, Արամ Ղանալանյանի ներդրումները հայ էպոսագիտության և բանագիտության անդաստանում: Այս շարքում հարկ է առանձնացնել Ս. Հարությունյանի «Մանուկ Աբեղյան» շատ տպավորիչ մենագրությունը (1970), որն ըստ էության հանրագումարի է բերում այդ խոշոր ուսումնասիրողի վաստակը հայագիտության մեջ: Դրան է առնչվում Ս. Հարությունյանի «Հայագիտության զարգացումը 1870–1917 թթ.» գործը, որտեղ ներկայացվում են հայագիտության արդիական պատկերն ու դրանք հատկանշող գործոնները՝ ընդհուպ մինչև այդ զարգացումը պայմանավորող ժամանակային

առանձնահատկությունները: Ավելացնենք, որ այս հոլովույթի մեջ ինքն էլ՝ հարգարժան հոբելյարը, լինելով այս մարզի բանիբուն հետազոտողը, տասնամյակներ իր տքնաջան ու բարձրակարգ աշխատանքներով հայտնի մեզանում՝ իրավացիորեն ճանաչված է որպես հայ դասական էպոսագիտության արժանավոր շարունակողն ու արդի ներկայացուցիչը:

Անվանի հայագետն իր ավյունը չի ամփոփում զուտ գիտահետազոտական աշխատանքների շրջագծում: 1970-ական թթ. և հետագայում նա գիտահանրամատչելի բնույթի բազմաթիվ միջոցառումներ է կազմակերպել և վարել, որոնցից կարելի է հիշել հայկական հեռուստատեսության հանրաճանաչ «Հայագիտական հանդես» հաղորդաշարը, հրատարակության է պատրաստել հայ հին վիպական ստեղծագործությունների վերաբերյալ գրքեր և հրապարակումներ:

Ս. Հարությունյանի մշակած գիտական ընդարձակ տարածքի մի մասն են կազմում հայ-իրանական մշակութային և գրական աղերսները, որոնք արևելագիտության տիրույթներն են տանում հեղինակին և նրան ապավինող ընթերցողին, և որոնք գիտնական-արևելագետը հատկապես լուսաբանել է տարիներ առաջ հրատարակված «Իրան նամե» հանդեսում:

Գիտական ակնառու վաստակի համար Ս. Հարությունյանն արժանացել է հայրենական և արտերկրի հեղինակավոր մի շարք կոչումների և մրցանակների, նրա աշխատությունները թարգմանվել են տարբեր լեզուներով՝ ընդլայնելով միջազգային պատկերացումները հայ արդի բանագիտության վերաբերյալ:

Ս. Հարությունյանը երկար տարիներ դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում և հանրապետության այլ բուհերում, պատրաստել գիտամանկավարժական կադրեր՝ նրանց փոխանցելով իր իմացությունը, մանկավարժական փորձն ու հմտությունները: Նրա իմացականությունն ու գիտության ընթացիկ շարժման նուրբ զգացողությունն արտահայտվեցին իր խմբագրած ՀՀ ԳԱԱ «Պատմաբանասիրական հանդեսում» (2006–2018):

Այն ամենը, ինչ ասվեց վերը, դեռևս քիչ են Ս. Հարությունյան մարդուն, քաղաքացուն, այս մշտական աշխատավորին բնութագրելու համար, մանավանդ, երբ աչքի առջև է նրա բացառիկ անկեղծությունը, մարդկանց հետ շփվելու անմիջականությունն ու շիտակությունը: Հարգարժան գիտնականից սպասում ենք իր անսպառ մտահղացումների իրականացում և նորանոր գործեր՝ արևշատության ակնկալիքներով:

«ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Հրատ. պատվեր N 916
Ստորագրված է տպագրության 28.12.2018 թ.:
Չափսը՝ 70x100 1/16: 15 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 300 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: joas2015@yahoo.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the “Gitutuyn” Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.